

146407

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRK – İRAN İLİŞKİLERİ (1923 – 1938)

DOKTORA TEZİ

146407

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY

HAZIRLAYAN
Mehmet KAYA

ELAZIĞ – 2004

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRK – İRAN İLİŞKİLERİ (1923-1938)

DOKTORA TEZİ

Bu çalışma 01/10/2004 Tarihinde aşağıdaki juri tarafından oybirliği/oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman	Üye	Üye	Üye	Üye
Yrd. Doç. Dr.	Prof. Dr.	Doç. Dr	Doç. Dr.	Yrd. Doç. Dr.
Rahmi DOĞANAY	Mustafa ÖZTÜRK	Mesut AYDIN	Erdal AÇIKSES	Adem TUTAR

Yukarıdaki Juri Üyelerinin İmzaları Tasdik Olunur.

Doç. Dr. Ahmet AKSİN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Türk – İran İlişkileri (1923 – 1938)

Mehmet KAYA

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Elazığ – 2004; XI + 233

İran Ortadoğu'nun önemli devletlerinden biridir. Burada ilkçağlardan beri önemli devletler kuruldu. Bulunduğu coğrafi konum itibari ile tarih boyunca büyük istilalara maruz kaldı. Sırasıyla Büyük İskender, Müslüman Araplar, Türkler ve Moğolların hakimiyetinde kalan İran, uzun zaman sonra bağımsız devlet olabilmıştır. Timur devleti ile yıldızı parlayan İran Safeviler döneminde güçlü bir konuma gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı-Safevi ilişkileri genellikle olumsuz geçmiştir.

XVIII. Yüzyılın sonlarında Kaçarlar'ın İran'da yönetime geçmesiyle siyasi ve ekonomik istikrarsızlık başladı. Bu durumu değerlendiren İngiltere ve Rusya XIX. Yüzyılın başlarından itibaren İran'ı sömürmek için nüfuzu altına aldılar. İran'ın kuzeyi Rusya güneyi İngiltere'nin eline geçti (1907). İran'da 1908 petrolün bulunması ile ülkeyi daha önemli konuma getirdi. Emperyalist ülkelerin dikkatini daha fazla çekmeye başladı.

Rıza Han'ın 1921'de iktidarı ele geçirmesi ve 1925'te Şah olmasıyla ülkenin adeta dönüm noktası oldu. Şah, bir yandan Rusya ve İngiltere'yi ülkesinden atmak, öte yandan Atatürk'ten esinlenerek ülkeyi modern ve çağdaş bir hale getirmek için bir dizi reformlar yapar. Ancak bu reformlar yetersiz kalır. I. Dünya savaşından sonra 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti ve Rıza Şah'ın kurduğu İran devleti arasında, Kürt ve sınır anlaşmazlığı gibi önemli sorunlar olmasına rağmen, Atatürk'ün önderliğinde bu sorunlar aşarak çözüldü. 1926 ve 1932 Antlaşmalarından sonra iyi ilişkiler süreci başlar. 1934'te Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesinden sonra, Türk – İran ilişkileri altın çağını yaşadı.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, Rusya, İngiltere, Sömürgecilik, Rıza Şah, Atatürk Modernizm ve Reformdur.

SUMMARY

Dissertation Thesis

Türk – İran Relations (1923-1938)

Mehmet KAYA

Fırat University

The Institute of Social Sciences

Division of History

Elazığ – 2004, pape XI + 233

Iran is one of the most important states in the Middle East. Important states were founded in this area from antiquities. Because of its geographical position, Iran was exposed to various invasions throughout the history. Respectively Iran remained under the sovereignties of Alexander The Great, Muslim Arabs, Turks and Mongols. After a long time it could become a sovereign state. Iran which was a successful state with Tamerlane became strong in the Safavid period. During this period, affairs between the Ottoman Empire and Safavids were usually negative.

At the end of the eighteenth century Kajars began to administer the state. Then economic and political crisis started. At the beginning of the nineteenth century England and Russia wanted to benefit the situation and began to have authority in this state to exploit it. Russia dominated the north and England dominated the south of Iran in 1907. Iran became more important place after petroleum had been found in 1908. Iran began to attract more attention by the imperialist states.

In 1921, Reza Khan had power to govern the state and became shah in 1925. This became the turning-point for the state. The shah tried to send the imperialist powers out of the state. In the other hand he achieved many different reforms to make his country modern and contemporary. But these reforms were insufficient. While he did these reforms, he followed Atatürk. After the first world war the Turkish Republic was founded. During this time there were some Kurdish and border disagreements between Turkey and Iran. But Atatürk was able to solve these problems. Good affairs period between these two states started after the agreements in 1926 and 1932. After Reza Shah had visited Turkey in 1934, the affairs between Iran and Turkey lived its golden years.

Key words : Iran, Turkey, Russia, England, Imperialism, Reza Shah, Atatürk's reforms and reforms.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET.....	I
SUMMARY.....	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR.....	IX
KONU VE KAYNAKLAR	X
GİRİŞ	1
İRAN ADININ MENŞE-İ VE ANLAMI, COĞRAFYASI, NÜFUS YERLEŞİMİ ETNİK YAPISI VE TARİHÇESİ.....	1
1. İran Adının Menşe-i ve Anlamı.....	1
2. İran Coğrafyası.....	2
3. Nüfus Yerleşimi ve Etnik Yapı.....	5
3.1. İran'daki Türk Boyları ve Yaşadıkları Yerler	7
3.1.1. Azerbaycan Türkleri	7
3.1.2. Kaşkaylar	7
3.1.3. Afşarlar	8
3.1.4. Şahsevenler.....	8
3.1.5. Kaçarlar	8
3.1.6. Karapapaklar.....	8
3.1.7. Hamse Türkleri.....	8
3.1.8. Kenperlüler.....	8
3.1.9. Karadağlar.....	9
3.1.10. Horasani ve Boğaziçi Türkleri	9
3.1.11. Karayiler.....	9
3.1.12. Bayat ve Kara-Çorlu Boyları	9
3.1.13. Halaşlar	9

3.1.14. Nudabendlular	9
3.1.15. Ağaçeri Türkleri	9
3.1.16. Türkmenler	10
4. Tarihçe	10
4.1. İlkçağlarda İslam Hakimiyetine Kadar İran	10
4.2. İslam Hakimiyetinde İran	12
4.3. Türk Egemenliğindeki İran	15
4.4. Osmanlı – İran İlişkileri	22

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK İRAN SİYASİ İLİŞKİLERİ (1923-1932)

1. I. Dünya Savaşında Türk – İran İlişkileri	28
2. Rıza Şah Pehlevi'nin Hanedan Olması ve Güçlü Merkezi Yönetimi Oluşturma Çabaları.....	33
3. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk – İran İlişkileri.....	38
4. Simko (I. Dönem) ve Şeyh Said İsyanının Türk – İran İlişkilerine Olumsuz Etkileri (1920-1926).....	44
5. 1926 Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasına Giden Yol.....	48
5.1. Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik (Saldırmazlık) Antlaşması	
22 Nisan 1926.....	50
6. Türk – İran İlişkilerinde Kürt Menşeli İsyanların Etkisi, Türkiye ve İran Arasında Sorun Oluşturması (1926-1930).....	52
6.1. Simko (İsmail) Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Rolü	
(1918 – 1930).....	52
6.2. Ağrı İsyanları ve Türk – İran İlişkilerindeki Rolü	57
7. Türkiye- İran Arasında Yapılan Ek Protokol (1928).....	63
8. Ağrı İsyanından Sonra Türkiye ile İran Arasında Başlayan Sınır Müzakereleri.....	68

9. Türkiye Cumhuriyeti İle İran Devleti Arasında İmzalanan, Hudut, Dostluk Uzlaşma, Adli Tavsiye ve Hakemleri Andlaşmaları.....	74
9.1. Türkiye – İran Hudut Hattının Tayini Hakkında İltifanname.....	74
9.2. Türkiye – İran Dostluk Antlaşması (5 Kasım 1932).....	76
9.3. Türkiye – İran Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması Ankara (5 Kasım 1932).....	78
9.4. Türkiye İran Hükümetleri Arasında Uzlaşma, Adli Tavsiye ve Hakem Antlaşması (18 Haziran 1932)	81

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK – İRAN TİCARİ İLİŞKİLERİ

1. I. Dünya Savaşından Sonra Türkiye ve İran Ekonomisine Bakış.....	84
2. Türkiye – İran Arasındaki Ticari Gelişmeler	89
3. Türkiye – İran Transit Yolu	105
3.1. Türkiye Cumhuriyeti İle İran Devleti Şehin-Şahısı Arasında İmzalanmış Olan Transit Antlaşması (7 Haziran 1937).....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZA ŞAH'IN REFORMLARI

1. Rıza Şah Öncesi İran'da Yapılan Reformlar	117
2. Siyasi ve Yönetim Alanında Yapılan Reformlar.....	120
3. Hukuksal Alanda Yapılan Reformlar.....	124
4. Askeri Alandaki Reformları.....	127
5. Eğitim Alanındaki Reformları.....	131
6. Sosyal Alandaki Reformları.....	140
6.1. Kadın Hakları.....	141
6.2. Din ve Ulemanın Durumu.....	142
6.3. Posta, Telgraf, Telefon, Tartı ve Sağlık Alanındaki Gelişmeler.....	145

7. Tarım ve Sanayi Alanındaki Reformları.....	148
8. Rıza Şah'ın Reformlarında Atatürk'ün Tesiri.....	153

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK – İRAN SİYASİ İLİŞKİLERİ II (1932-1938)

1. 1932 Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasından Sonraki Gelişmeler.....	159
2. Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'yi Ziyareti.....	163
2.1. Rıza Şah Gürbulak'ta.....	167
2.2. Rıza Şah'ın Ankara'ya Gelişi ve İncelemeleri.....	169
2.3. Rıza Şah'ın İstanbul'a Gelişi ve İncelemeleri.....	173
2.4. Rıza Şah'ın Ankara Ziyaretindeki Beklentileri ve Sonuçları.....	175
3. Sâdâbat Paktı (8 Temmuz 1937).....	179
3.1. Sâdâbat Paktı İhtiyacının Doğması ve Gelişmeler.....	179
3.2. Sâdâbat Paktının Maddeleri ve Sonuçları.....	184
4. 1937 Yılından Sonraki Gelişmeler.....	189
SONUÇ.....	201
BİBLİYOGRAFYA.....	206
EKLER.....	220
ÖZGEÇMİŞ.....	233

ÖNSÖZ

Türkler ve İranlılar, Tarihin bu iki eski topluluğu, coğrafi bir zorunluluğun gereği olarak binlerce yıllık bir komşuluk ve sosyal anlamda bir “içiçelik” tarzında kardeş birliği yapmış iki millet olarak gözükmektedir.

Bu anlamda Türk-İran ilişkilerini değerlendirmek, aynı zamanda uzun sayılabilecek tarihi bir sürecin analizini gerekli kılmaktadır.

Bizim çalışmamıza esas teşkil eden dönem (1923-1938), klasik Türk-İran ilişkilerinden oldukça farklılaşan bir boyuta taşınması dolayısıyla konunun önemini çok daha çarpıcı hale getirmektedir. Kuşkusuz, Türk milletinin tarihindeki en büyük modernleşme tecrübesi olan Cumhuriyet deneyimi, aynı zamanda İran yönetimini de derinden etkileyen bir Sosyolojik fenomen olarak gözükmektedir.

Mustafa Kemal’in, “Türkiye modernleşmesi” sadece bir devleti yönetme biçiminin değişikliği anlamına gelmeyip, toplumun bütün sosyal dokusunu değiştirmeyi hedefleyen çok güçlü bir iddiadır.

Bu anlamda, Mustafa Kemal’in, bütün bölgede ciddi anlamda hayranlık ve derin etkiler oluşturan bir devlet adamı olduğu görülmektedir.

Mustafa Kemal, iktidara geldiği andan itibaren takip eden ve onun projelerini İran’da hayata geçirmeye çalışan Rıza Şah, Türk-İran ilişkilerinin gelişme çizgisini temsil etmektedir.

Biz bu çalışmayı yaparken 1923-1938 arası tarihsel sınırlamayla, Mustafa Kemal'in Rıza Şah'la yürüttüğü bu önemli diplomatik çabaların her iki ülke açısından ortaya çıkan yeni boyutunun tarihsel ve ekonomik sürecini ortaya koymaya çalıştık.

Bu süreç, geçmişin sıkıntılarını ve açmazlarını aşmayı hedefleyen oldukça önemli bir diplomatik münasebetler bütünü olarak gözükmemektedir.

Ortadoğu ülkeleri ve özellikle İran, Türkiye açısından çok önemli olmasına rağmen, bu konuda yapılan çalışmaların yeterli olmadığı kanısındayız. Bu konu üzerinde bir çalışma yapmanın yarar getireceği kanısıyla "Türk – İran ilişkileri (1923-1938)" konulu çalışmayı yapmaya karar verdik.

Bu çalışmanın yapılması sırasında konu belirleme aşamasından son şeklini alana kadar desteklerini esirgemeyen, büyük teşvik ve yardımlarını gördüğüm saygı değer hocalarım Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Doç. Dr. Mesut AYDIN, Doç. Dr. Erdal AÇIKSES'e ve tez danışmanlığımı yürüterek çalışmamı tamamlamama yardımcı olan Hocam Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY'a teşekkürlerimi borç bilirim.

Mehmet KAYA

ELAZIĞ - 2004

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATESE	: T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BCA	: T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. – bkz.	: Bakınız
B.M.M.	: Büyük Millet Meclisi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
Km	: Kilometre
No	: Numara
s	: Sayfa
S	: Sayı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği
T.B.M.M.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Yay.Haz.	: Yayına Hazırlayan

KONU VE KAYNAKLAR

Tezimizin konusu “Türk – İran ilişkileri (1923 – 1938) dir. Tezimizde I. Dünya Savaşı öncesine kısa değinilerek, I. Dünya savaşında Türk – İran ilişkileri ve sonrasında yaşanan siyasi, ticari sosyal ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bu ilişkiler daha ziyade Türkiye – İran eksenli olmak üzere incelenmiştir.

Tezimizi hazırlarken ulaştığımız belge ve kaynakları objektif bir gözlemle tarih akışı içinde değerlendirmeye çalıştık.

Tezimiz de yararlandığımız arşiv kaynakları Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay Askeri ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşividir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nden faydalandığımız belgeler, Bakanlar Kurulu Kararları, Beyannemeler ve Tahran büyükelçiliğimizin hükümetlerimize gönderdikleri İran’la ilgili raporlardır. Genel kurmay Arşivi’nde ise İstikbal harbi kataloğundan yararlandık.

Tezimizde faydalandığımız hatıralar ise daha çok Hüsrev Gerede, Ali Fuat Cebesoy, M. Kemal hatıralarıdır.

Ayrıca T.B.M.M. Zabıt cerideleri, düsturlar, Ayın tarihi, süreli yayınlar olan Cumhuriyet, Vakıf ve Hakimiyeti milliyet gazetelerinden faydalandık.

Araştırma ve inceleme eserleri içerisinde çoğunlukla, Ahmet Ekrem, Ahmet Ağaoğlu, Oral Sender, Baskın Oran, Mehmet Saray, İsmail Soysal, Gökhan Çetinsaya, Abdülhat Akşin, Burhan Bozgeyik, Arif Çolak, Nevval Çizgen, Peter Avery, Necmettin Bammate, James Cimont, Raymond Furan, Willam S. Haas, Nikki R. Keddie, George Lenczowski, Bahman Nirumand, Ricard F. Nyrop, Robert Olson, Rouhollah K. Ramazani, Yahya Zoka ve Donald N. Wilber eserlerinden yararlandık.

Tezimiz beş ana başlıkta ele alınmıştır. Giriş kısmında İran'ın Adının Mense-i ve anlamı, coğrafi yapısı. Nüfusu, Etnik yapısı ve Tarihçesi üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümünde I. Dünya savaşından sonra İran'ın durumu, Türkiye ve İran arasındaki sorunlar bu sorunların aşılması ile ilgili yapılan çalışmalar ve Antlaşmalar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde Türkiye – İran arasında ticari ilişkiler ve Türk – İran transit yolunun yeniden açılması konusu ele alınıp incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Rıza Şah'ın İran'da; siyasi sosyal, askeri, ekonomik, eğitim alanında yaptığı reformlar ve Atatürk'ten etkilendiği konusu ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde ise Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ve sonrasında oluşan Sadabat Paktı, Bağdat paktı ve Cento'nun Ortadoğu barışına katkıları ile günümüze kadar gelen Türk – İran ilişkileri ele alınıp incelendi.

GİRİŞ

İRAN ADININ MENŞE-İ VE ANLAMI, COĞRAFYASI, NÜFUS YERLEŞİMİ, ETNİK YAPISI VE TARİHÇESİ

1. İran Adının Menşe-i ve Anlamı

İran adı, Farsça Aryanam'dan gelişen bir sözcüktür. Anlamı "Arilerin ülkesi" demektir.¹ İran'ın adının Menşe-i Pehlevi dilidir. Daha eski şekil olan Ariana'dan ıstikak etmiştir. Bu da aslında "aryen" (ariler, aryalar) demek olan bir sıfattır. Sasani imparatorluğunun esas kısmına bu isim verilirdi. Bu ad, eski Arap tarih ve coğrafyalarında İran diyârı mânasına gelen İran-Şahr şeklinde görülmektedir.²

İslamiyet devrinde eski ananelerin şâh-nâmede ihya edilmesi sayesinde bu isim halk arasında yayılmıştı.

Fakat İran kelimesinin modern Fars krallığını göstermek üzere kullanılışı XIX. asırda daha yukarıya çıkmamakta ve İranlıların aynı şekilde kendilerine İranian demeleri ile başlamış bulunmaktadır. (1890)e doğru İran adı ile bir gazete çıkmaya başlamış idi.³

Batılılar bölgeye Persia ya da Persis diyorlardı. Ancak Persia ya da Persis sözcükleri, bölgede ülke ya da millet adı olarak hiçbir zaman kullanılmamıştır.

¹ Ramazan Özey, Dünya Denkleminde Ortadoğu "Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar", İstanbul 1996, s. 259

² J.H. Kramer, İ.A. Eskişehir, Milli Eğitim Yayınları C.5/2-1995, s. 1013.

³ J.H. Kramer, İ.A. (a.g.e), s.1013

Pers ya da Fars, genelde körfezin doğusundaki eyaletin adı olarak kullanılmıştır. İran adı 1935 yılından sonra tüm Dünya ülkelerinde kabul ettirilmiştir.⁴

Şemsettin Sami ise Kâmüs'l-Âlâmda İran'ın isminin “Beynel avam Acemistan ismiyle mağruftur” diye belirtir.

2. İran Coğrafyası

İran Ortadoğu'nun Hazar gölü, Basra körfezi ve Umman denizi arasında yer alan ülkesidir.⁵

Ortadoğu'nun yüksek sahasını oluşturan bölgede yer alan İran; kuzeyde Hazar denizi, Azerbaycan, Nahçıvan, Ermenistan ve Türkmenistan, doğuda Afganistan ve Pakistan, güneyden Basra Körfezi ve Umman denizi, batıda Irak ve Türkiye ile sınırlıdır.⁶ Ayrıca Basra körfezinde bulunan bir çok küçük ada da İran'a aittir. Bununla birlikte Türkiye ile olan sınır Ararat dağında başlamakta Rudbar-i Hacı Bey'de sona ermektedir.

İran'ın yüz ölçümü 1.648.196 km² dir. Bu yüz ölçümüyle, Ortadoğu, Suudi Arabistan'dan sonra gelen ikinci büyük ülkedir.⁷

İran'ın yeryüzü şekilleri üç bölümde incelenir. Bunlar iç platolar, dağlık alanlar ve Alivyol kıyı düzlüklerdir. İran'ın kuzeyi, batısı ve güneyi yüksek

⁴ Ramazan Özey; *Dünya ve ülkeler coğrafyası*, İstanbul, 2000, s. 154 , Şemsettin Sami, *Kamusul, Âlam, C. 2.*, Ankara, 1996, s. 1130.

⁵ Selami Gözenç, *Güneybatı Asya “Ortadoğu” Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 1996, s. 92

⁶ Ramazan Özey, *Dünya Denkleminde Ortadoğu “Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar”* İstanbul, 1997, s. 259

⁷ Ramazan Özey, *“Dünya ve Ülkeler Coğrafyası”*, İstanbul, 2000, s. 155

dağlarla çevrilidir. Hazar gölü kıyısında Elburzlar, batı ve güneyde ise Zağroslar uzanır. Bu dağlar, Alp kıvrım sisteminin parçasıdır.⁸

Bu iki dağ kuşağı arasında kapalı havzalar ve platolar yer alır. Türkiye'deki Güneydoğu Toros dağlarının İran'daki devamını oluşturan Zağros dağları, Basra ve Umman körfezlerinin kenarları boyunca uzanır. Bu dağ silsilesi, Ortadoğu'nun kalınından sınırlar çizmiştir. Bu dağ silsilesi yaklaşık olarak Arap ve Arap olmayan ülkeleri bölmüştür.⁹ İran'ın iç kısımlarındaki çukur sahalarda tuzlu bataklıklar yer alır. Bunların en önemlileri "Tuzlu Çöl" anlamına gelen kuzeyde "Deşt-i Kebir" ve güneyde "Deşt-i Lut'tur". İran yaylasını yaran büyük faylar ve Sebelan, Demavend gibi yanar dağlar sebebiyle depremler meydana gelir.¹⁰

Akarsular ve göller açısından önemli olmayan ülkede, başlıca iki büyük nehir dikkati çeker. Bunlardan biri Çatfül-Araba karışan Karun nehri, diğeri Hazar Denizine dökülen Kızıluzundur. Bunların dışında Sefid, Zayende, Sirvan nehirleri yer alır.¹¹

Ülkenin gölleri genelde tuzludur. Ülkenin kuzeyinde dünya'nın en büyük gölü olan Hazar gölü (denizi) yer alır. Bundan başka Urmiye, Hamun, Niris gölleri önemli gölleri arasındadır.¹²

İklim bakımından İran çok sıcak bir ülkedir. Arabistan'a yakın bir memleket olduğundan özellikle 54 °C bulan sıcaklıklara rastlanmaktadır. buna mukabil memleketin büyük kısmının yüksekte bulunması sebebiyle kışın 0 °C'ye

⁸ Selami Gözenç, a.g.e., s. 92

⁹ Rouhollah K. Raamazani, *The Northern Tier, Afganistan, İran and Turkey*, Newyork, 1996. s. 10-11

¹⁰ Selahattin Polat, "İran" T.D.V.İ.A. İstanbul 2000, c.22, s. 393

¹¹ Sami Öngör, *Ortadoğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)*, Ankara, Sevinç 1963. s. 244-245

inen ısı derecelerine de sık sık rastlanmaktadır.¹³ Yazları sıcak, kışları soğuk geçen karasal iklim etkilidir. Ülkenin güneybatısında, mayıs ile eylül ayları arasında saatte hızı 100 kilometre'yi geçen "100 gün rüzgarı" şiddetli ve sıcak rüzgarlar eser.¹⁴ "Semum" denilen bu rüzgar birkaç dakikada insanları öldürürdü.

Yer yer de kışları ılıman geçen Basra Körfezi kıyıları ve Hazar gölü çevresi ¹⁵dışındaki bölgelerde karasal iklim tipi görülür. Hazar Denizi kıyıları ılıman bölgeden gelen alçak basıncın getirdiği yağışları alır. Sonbahar ve ilkbaharda Akdeniz'den gelen alçak basınç ülkenin hemen hemen her kesimine ulaşır. Kıyı bölgeden uzaklaşıp ıssız Solere dağına uzanınca yağış tesirini yitirir.¹⁶

Ülke topraklarının % 20'si tarıma elverişlidir. İran nüfusunun beşte ikisi tarımla uğraşır. Başka tarım bölgeleri; Hazar Denizi kıyıları iç bölgedeki vadiler ve Umman Denizi kıyılarıdır. Başlıca tarım ürünleri çay, pamuk ve pirinçtir. Şeker pancarı, tahıl, tütün, haşhaş ve hurmadır. Tarım Sektörünün Milli Gelire katkısı % 24'tür. Toplam iş gücünün % 45'i tarım sektöründe çalışır.¹⁷

İran'ın dağlık kesiminde hayvancılık yapılır. Hazar Denizi kıyılarında ise balık avlanır ve hayvan üretilir. İran'da ayrıca kömür, demir, bakır, çinko gibi madenlerde çıkartılır. İran'da sanayi fazla gelişmemiştir. Petrol sanayisi dışında, çimento, gıda, cam ve ulaşım araçları kollarıdır.¹⁸ Tahran, Tebriz ve Isfahan önemli sanayi merkezleridir.

¹² İran, İran. İstanbul. Konsoloslugu Yayınları 1952, s. 28

¹³ İran, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1968, s. 11

¹⁴ İbrahim Atalay, Dünya Coğrafyası, İzmir, 1997, s. 31., Ahmet Ekrem, Bugünkü İran, İstanbul, 1934, s.8

¹⁵ Büyük Laurus Sözlük ve Ansiklopedisi, İst. Milliyet Yayınları, 1993 c. 11, s. 5747

¹⁶ Ramazan Özey, Dünya Ülkeler Coğ. s. 263

¹⁷ Reşat Yazıcı Türkiye İslam Ülkeleri "Anlamalar ve Mevzuat" Ankara, 1982, s. 275, İbrahim Atalay "Ülkeler Coğrafyası", s. 11

Ülke kaynakları bakımından zengin olan İran'ın en önemli yer altı kaynağı petroldür. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde petrol Ortadoğu'da sadece İran'da fişkırmıştır. (26 Mayıs 1908).¹⁹ 1901'de bir İngiliz diplomatı olan William Knox Dnray, İran şahından, Güney İran'ın geniş bölgesinde 60 yıl sürecek bir imtiyaz elde etti.²⁰ Yapılan araştırmalarda İran'da ilk petrol, Karun ırmağı yakınındaki Mescid-i Süleyman'da bulunmuştur. 1951 yılında millileştirilmiştir.²¹

İran'ın diğer önemli bir geliri de doğalgazdır. Yakın zamanda İran ekonomisine büyük katkı yapmıştır.

3. Nüfus Yerleşimi ve Etnik Yapı

İran coğrafi durumu sonucunda tarihin ilk çağlardan beri batının dalga kıranı vazifesini yapmıştır. Asya'dan batıya doğru yapılan göçler sonucunda insanlar yerleşimi ile yoğun nüfusu beraberinde getirmiştir.²²

İran toplam nüfusu devrimin yapıldığı yıllarda 30 milyon dolayındaydı. Nüfus değişimini sağlamak için yapılan fazla doğum teşviki neticesinde İran-Irak savaşı olmasına rağmen, nüfusu hızla artmıştır.²³ Temmuz 1999 (tahmini) rakamlara göre toplam 65.179.752 milyondur. Bunun 36.8 milyonu kentlerde, 23.3 kırsal kesimlerde (1996 sayımı). Nüfus yoğunluğu kilometre kareye 38 kişi düşmektedir. Nüfus artış hızı yüzde 1.07 dir.²⁴

¹⁸ Selami Gözenç, Güneybatı, Asya "Orta Doğu Ülkeler Coğrafyası" İst. , 1996, s. 97 İbrahim Atalay "Ülkeler Coğrafyası", s. 11

¹⁹ Alain Gresh-Dominigu e Vidal, Ortadoğu (Mezopotamya'da Körfez Savaşı), İstanbul.1991, s. 44

²⁰ Sami Öngür, a.g.e. s. 101

²¹ Talip Yücel, Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Ankara, 1965, s. 185

²² Hakkı Raif Ayyıldız, İran (Tarihi, Fiziki, Beşeri Coğrafyası), Ankara, 1937, s. 26

²³ Ramazan Özey, Dünya Ülkeler Coğrafyası, s. 156

²⁴ Sami Oğuz, Ruşen Çakır, Hatemi'nin İran'ı, İstanbul 2000, s. 24-25

İran'da nüfus yoğunluğu büyük şehirler civarında, çöl bölgelerinde ise gayet düşüktür.²⁵ Bu şehirler Tahran, Tebriz, Şiraz, İsfahan, Ayvan, Kirmanşah, Abadan ve Mahşet'te yaşar.²⁶

Tarih boyunca, İç-Merkez Asya ile Ön Asya-Anadolu arasında köprü durumunda bulunmuş İran bu konumu ile zaman içerisinde, değişik kavimlerin yerleştiği bir ülke olmuştur.²⁷ İran'da yaşayan bazı halklar, tarihen kendilerine özgü topraklarda yaşamaktadırlar. Bu kompakt etnik bölgelerde ardı geçen halklar genellikle çoğunluğu oluştururlar. Biz geçmişte bir çeşit bağımsız veya yarı bağımsız statüye sahip olan bu bölgelere etnik bölge demekteyiz.²⁸ Etnik bölgeler ilgili halkın vatani sayılır. Eskiden bu etnik bölgelere eyalet veya vilayet denmiştir. Bu itibarla İran'da eyalet sayısı 23'tür. 153 il ve 461 ilçe oluşturulmuştur. Bu eyaletler Tahran, Azerbaycan, Kirmanşahan, Kirman, Kürdistan, Benadir-i Bahri, Umman, Belucistan ve Sistan, Hemadan, Loristan, Semman, Çar Mabal-i Bahtiyari, Elâm, Kûh-i Lûlüye, Ahmedi, Zenca Yezd'dir.²⁹

İran'daki etnik gruplara gelince yapılan araştırmalar ve incelemeler sonucunda Fars yüzde 51, Azeri yüzde 24, Gileki ve Merzandaranı yüzde 8, Kürt yüzde 7, Arap yüzde 3, Lur yüzde 2, Beluci yüzde 2, Türkmen yüzde 2, diğerleri yüzde 1 dir.³⁰

İran azınlıklarını müslüm ve gayri müslüm olarak adlandırılabilir. Müslüman azınlıklar Azeri, Beluci, Arap, Lur, Kürt, Taciks, Türkmen Hazar, Özbek, Kırgız olarak sıralayabiliriz.³¹ Gayri müslümler ise Ermeni, Yahudi, Rus

²⁵ İran. İstanbul Ticaret Odası Yay., s. 12

²⁶ Selami Gözenç, a.g.e., s. 95

²⁷ Metin Öztürk, *Türkiye ve Ortadoğu*, Ankara, 1997, s. 39

²⁸ Rafaeel Blaga, *Handbook of Iranian Peoples*, İstanbul, 1997, s. 15-16

²⁹ Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Coğrafya*, Elazığ, 2000, s. 140

³⁰ Metin Öztürk, a.g.e., s. 39

³¹ Rouhollah K. Ramazani, a.g.e. s. 31

ve diğ er Hıristiyanlar olarak değ erlendirebiliriz. Konuşulan diller itibari ile de yukarıdaki yüzde oranları verilebilir.

Önemli bir etnik grup olan Türklerden diğ er bölümlerde bahsedeceğ iz. Ancak 75 yıl önce bir Türk devleti olan İran bugün Fars hakimiyeti altındadır. Bu ülkede Selçuklular'dan Pehleviler'e kadar uzanan dokuzyüz yıllık Türk hükümdarlığı devri vardır.³²

3.1. İran'daki Türk Boyları ve Yaş adıkları Yerler

3.1.1. Azerbaycan Türkleri

Türk boylarının yaş adıkları yerleri şöyle sıralayabiliriz. Azerbaycan Türkleri'nin bir kısmı, Aras nehrinin kuzeyinde, diğ er kısmı ise İran hakimiyetindedir.³³ şu yerlerde yaşam aktadırlar. Tebriz (Maragcı), Urniye, Selmas, Dilman, Hoy, Makü, Merned, şibister, Zencan, Miyane, Erbil Eher şehir ve Kayabalu'dır.³⁴

3.1.2. Kaş kaylar

Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycan Türkler'inden sonra sayıca ve siyasi nüfusça İran Türkler'inin en güçlüsü Kaş kay Türkleridir.³⁵

³² Selçuk Alkın, **İran Türklerin I.Hürriyet Hareketleri**, Girne, 1980, s. 3-4

³³ Eski bir ülke olan Azerbaycan bir çok kavim ve milletin hakimiyetinde bulunmuştur. Yerli sülalelerden Caimdeniler, Saciler, Reuvadiler, Selçuklular, Atabekler, Eldemir, Mehmet Cihan Pehlivan, Kızıllarlar, Ebubekir ve Özbek buraya hükmetmiştir. Bakınız Selçuk Alkın **a.g.e.**, s. 5

³⁴ San'an Azer, **İran Türkleri**, İstanbul, 1942, s. 8

³⁵ Kaş kayi halk kültürü Oğuz kültürüne daha yakın daha orijinal tezahücdür. Atlı göçebe hayat tarzını sürdürmektedirler. Ancak dilleri Türkçedir. Sosyal yapılamaları tamamen Türk bozkır kültürünü yansıtır. Bkz. Yaş ar Kalafat, "Azerbaycan-İran Bağ lamında Güney Kafkasya'da Etno Sosyal Yapı", **Avrasya Dosyası**, C. 7, S. 1, s. 228-229

3.1.3. Afşarlar

Afşarlar İran'ın geniş sınırları içinde dağınık ve düzensiz halde bulunur.

3.1.4. Şahsevenler

Milli bir boy olmaktan ziyâde devlet idaresince siyasi bir terim olarak kullanılmıştır. İran tahtının geçen asırlardan muhafızlarıdır.

3.1.5. Kaçarlar

Bugün İran'da coğrafi saha itibariyle Kaçarlar Mazenderen eyaletinde Hezar-Cebir ve Gürgahın Sovar-Şaku bölgelerinde yerleşik bir hayat sürmektedirler.³⁶

3.1.6. Karapapaklar

Halen aşiret hayatı sürmekte olup, oturdukları bölgeler Sulduz bölgesindeki Usnu'nun doğusundadır. Oğuz Türkmenleri'nin olup Azerbaycan Lehçesiyle konuşmaktadırlar.

3.1.7. Hamse Türkleri

Eski Vilayet-i Hamse hudutlarında, yaşamaktadır. Beş boyları mevcuttur.

3.1.8. Kenperlüler

İran Türk boylarındandır. Tahran çevresinde Veramin ve Kum bölgelerinde yaşarlar. Kuzey Azerbaycan'da Gence vilayeti içinde dağınık olarak bulunmaktadır.

³⁶ İran'da eski Türk Hanedanlarının olan Kaçarlara mensup ve kendilerini bu soya mensup sayan asil bir tabaka olan İran sosyetesine hakimdir. Eski İran şahı M. Rıza Pehlevi'nin en fazla korktuğu aile Türk uruğu olan bu kaçarlardır. Çünkü babası Rıza Şah Pehlevi saltanatı bu ailenin elinde zorla almış, bunları Tahran dışına sürmüştü. Bkz. Selçuk AKIN a.g.e., s. 9-10

3.1.9. Karadağlar

Yurtları esas itibarıyla Karadağ'dır. Şahsevenlere komşudurlar. Azerbaycan lehçesiyle konuşurlar.

3.1.10. Horasani ve Boğaziçi Türkleri

İran'ın Kirman ve Belücistan sahasında yaşayan bu Türkler göçebe hayatı yaşarlar.

3.1.11. Karayiler

Horasan Eyalet'inde Torbete-Hayderi'nin güney bölgesine yerleşmişlerdir.

3.1.12. Bayat ve Kara-Çorlu Boyları

Horasan Nişabur yöresinde Bayat, Cumeyn ve Isfurain bölgesinde ise Kara-Çorlu Türkleri yaşamaktadırlar.

3.1.13. Halaşlar

Halaşlar aslında Afganistan'da yaşamışlardır. Gazne Devleti'nin Kurucu boylarındadırlar. İran'ın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır.

3.1.14. Nudabendlular:

Bugünkü Kirmanşah Eyaleti'nin Hamedan bölgesinde yaşamaktadırlar.

3.1.15. Ağaşeri Türkleri

İran'ın Fars hamsesinde Ağaşeri Türkleri'nin bir kısmı bulunmaktadır. Bunlar da bu bölgeye yerleşmişlerdir.

3.1.16. Türkmenler

İran'ın kuzey doğusunda otururlar. Türkmenler Çürüksu, Gürpen ve Atrek ırmakları arası ile Horasan Eyaleti hudutları içinde yerleşmişlerdir.³⁷

Güney Azerbaycan bölgesinde, Geyruklu, Başlu, Delikonlu, Keşilanlı, Şabsanlı Türk boyları oturmaktadır.³⁸

İran'daki Türk varlığının mevcudiyeti Pehlevi Hanedanı ve hükümeti tarafından gizlenmiştir. Gerek resmi beyanatlar ve gerekse İran literatüründe bundan titizlikle kaçınılmıştır. Maalesef bu politika, İran İslam Cumhuriyeti'nin politikasıdır. Halbuki İran'da bütün Türkler, Farslardan belki de daha çok nüfusa sahiptir.

Görülüyor ki İran Türkologları için büyük bir hazinedir. İran'da yapılacak araştırmalar Türk milletinin beka davasına hizmet olacaktır.

4. Tarihçe

4.1. İlkçağlardan İslâm Hakimiyetine Kadar İran

İran tarihi sayılması güç bir çok önemli olayla iç içedir. İran kadar pek az ülke vardır ki tarih boyunca büyük istilalara maruz kalmış olsun, sırasıyla Büyük İskender, Araplar, Türkler ve Moğollar hakimiyetinde kalan İran, uzun zaman sonra bağımsız devlet olabilmıştır.

³⁷ Esas Türkmenistan İran, Rusya ve Afganistan arasında paylaşılmıştır. Türkmenler Şii olmayıp Sunnidirler. Türkmenlerden Atabey Uruğu, Türkmen Sahrası'nın orta ve kuzeyinde, kısmende batı ve doğusunda yaşamaktadır. Bkz. Selçuk Akın, a.g.e., s. 14

³⁸ Selçuk Akın, a.g.e., s. 13-14

İranlılar'la ilgili ilk tarihi bilgiler (M.Ö) IX.yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanmaktadır.³⁹ Milattan 2000 sene evvel Aryanlar'ın İran yaylasında ilk izleri bulunmuştur. İran Aryanları birçok büyük kabileye bölünüyordu. Bunlar Irak ovasının kuzey doğusuna yetmiş bulunan Medler diğeri ise güneyde Fars ovasına yerleşen Persliler yahut eski İranlılar'dır.⁴⁰ Bir başka görüşe göre ise bu dönemde İran'ın bir çok yerinde başka kavimlerin yaşadığıdır.⁴¹

Medler kurdukları imparatorluk ile (M.Ö. 612-550) Doğu ve kuzeyde Babil Devletini sarıyordu. Hudutların Lidya'dan Hindistan'a kadar uzanıyordu. Med kralı Astyages Pers Kralı Kyrosa ve yenilince yönetim Perslerin eline geçti.⁴²

Pers İmparatorluğunun kurucusu Keyhüsrevdir.⁴³ M.Ö. (553) Kyros (Sirus) denilen Pers Kralı Lidya devletini yıktıktan sonra Babili, Doğu İran'ı ve Mısır topraklarını yönetimi katar.⁴⁴ İran'ın yazılı tarihe geçişi Pers İmparatorluğu ile başlar.⁴⁵ Persler İran'ın siyasi bir kimlik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.

Başlayan Pers ve Makedonya savaşlarının galibi Büyük İskender oldu. (M.Ö. 331) yılında Persleri mağlup edip III. Duryusunu öldürmesi ile imparatorluk sona erdi.⁴⁶ Ülke yüzyıl kadar Makedonların egemenliğinde kaldı. İran'ın kuzey aşiretleri Makedonya yönetimine son verip Part Devletini kurdular.

³⁹ Selahattin Polat, İran TDVİA. C.22, İst. 2000., s. 394

⁴⁰ İran, İstanbul, İran Konsolosluğu Yayını, s. 11-12.

⁴¹ Şemsettin Günaltay, İran Tarihi, C. 1, Ankara 1987. s. 7-8.

⁴² Büyük Larousse. a.g.e., C. 11 ,s. 5749

⁴³ Hakkı Raif Ayyıldız. a.g.e., s. 4

⁴⁴ İran, a.g.e., s. 13.

⁴⁵ Şenol Özata. Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, C.13, İstanbul 1993, s. 183-196.

⁴⁶ Büyük Larousse, İran C. 11, s. 5749.

(M.Ö. 129). Bunlara Akamenitler'de denilir. Bunlara da 224 yılında Sasaniler son vermiştir.⁴⁷

Sasanilerin kurucusu olan Sasan Bağdat yakınındaki Tisfunu başkent yapar. Anadolu, Mısır ve Suriye dışındaki topraklarına kavuşur. I. Düşrav devrinde en parlak dönemini yaşadılar.⁴⁸ Mezdekin fikirleriyle kurtulmaya çalıştılar.

Göktürkler Bizans'a destek verip İran'la savaşa girdiler. Bunun nedeni ise ipek yolu ticaretidir.⁴⁹ Hem Bizans ve hem de Türklerin mücadele gücü Sasanileri yıpratır. Bu da Müslümanlar için İran'ın fethini kolaylaştırdı.

Hız. Peygamber, Abdullah bin Huzeyfeyi Sasani hükümdarına elçi olarak gönderir. Ancak sunulan İslam tebliğini kabul etmez.⁵⁰

İslam orduları Hız. Ömer döneminde Sasani ordularını Kadisyne (636), Celula (637), Nihavend (641) savaşlarında mağlup etti. Sasani hükümdarı Yezid-i Cünd Belh civarlarına yerleşti ve paydar pay topraklarını müslümanlara bırakmak zorunda kaldı.⁵¹ Yezd-i Cünd 651 yılında ölünce Sasani imparatorluğu tarihe karışarak, İran tamamen müslümanların eline geçti.

4.2. İslam Hakimiyetinde İran

Eskiçağlardan günümüze kadar birçok medeniyete, çeşitli istila ve fetih hareketlerine sahne olmuş olan İran'ı en fazla etkileyen ve bu bölge tarihine yön veren üç önemli olay vardır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi İran'ın

⁴⁷ Büyük Larousse. İran, a.g.e., s. 14.

⁴⁸ Büyük Larousse. İran, a.g.e., s. 14.

⁴⁹ H.W. Haussig, "İran Hudut Bölgeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, . S.103, İstanbul, Ağustos, 1996. . s.11.

⁵⁰ Şenol Özata, a.g.e., s. 185.

Müslümanlar tarafından fetih edilmesi ve İranlıların islamiyeti kabulü, ikincisi ise bölgenin Moğollar tarafından istilasını bir üçüncüsü olarak da İran İslam devrimidir diyebiliriz.

Hiz. Muhammed (S.A.S.) tebliğ gereği Abdullah bin Huzeyfiye'yi Sasani hükümdarı II. Hüsreva elçi gönderir ancak İran kışması Hüsrev islamiyeti kabul etmez. İran ile ilk temas, ilk halife Hiz. Ebubekir devrinde rastlar. Asillere hadlerini bildirmek üzere sefere çıkan İslam birlikleriyle İran sınır birlikleri karşı karşıya gelir. İslam orduları tarafında Iraktaki Hire kenti alınınca, İranla komşu olunur. İranlılar Hire'yi geri almak için Hireye saldırırlar ve İslam ordusunun komutanı olan Halid Bin Velid'e mağlup olurlar.⁵²

Hiz. Ömer İran'ın fethi için görevlendirdiği Sa'd B.Ebi Vakkas görevlendirir. Köprü vakasında bozguna uğrayan müslümanlar tekrar İran üzerine yürüyerek Kadisyne savaşından (636) sonra İran'ı mağlup eder. Bu savaştan sonra Fırat'ın bütün batı tarafı müslümanların eline geçer.⁵³ Sasani imparatorluğu ile birlikte mazda mezhebi'de ortadan kalktı.⁵⁴ Kadisyne savaşında Sasani imparatorluğunun ölüm fermanı imzalanmıştı.⁵⁵ Bunun üzerine Sasaniler Zağros geçidinin ağzında bulunan Hulvana çekildiler.⁵⁶ Ancak Celula (637) ve Nihavend (641) savaşlarından sonra Sasani sülalesinin artık İran'da siyasi birlikleri kalmamıştı.⁵⁷ Hiz. Ömer bu fetihden sonra hutbe de şu duayı okur.⁵⁸

⁵¹ Ahmet Cevdet. *Kıyas-ı Enbiya*, C. 2, Ankara. 1995., s. 237.

⁵² Burhan Bozgeyik. *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, İstanbul., 1981 s. 31-32.

⁵³ Nuri Ünlü. *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, İstanbul, 1984. s. 63-64.

⁵⁴ Rouhollah K. Remazani, a.g.e., s. 23.

⁵⁵ Alain Gresh Dominique Vidal, a.g.e.s.6.

⁵⁶ Carl Borckelman, *İslam Ulusları ve Devlet Tarihi*, Ankara, 1992 s.44

⁵⁷ Ahmet Ekrem, a.g.e., s. 37.

⁵⁸ Mecusi devleti mahf oldu. Bundan sonra bir karış yeri geri alamazlar. Cenab-ı Hak, onların memleketlerini ve mallarını size miras olarak verdi. Şimdi sizin nesuretle hareket edeceğinize bakacak. Şimdi siz durumunuzu değiştirmeyiniz. Öyle yaparsanız, o da sizi başka bir kavim ile değiştirir. Ben bu ümmet için başka bir milletten korkmam. ancak sizin kendinizden korkarım Bk. Ahmet Cevdet. *Kıyas-ı Enbiya* C. 2 s.243.

Hız. Osman devrinde Hulran ile Kabil hariç Belh'e kadar bütün bölgeler, Müslümanlar tarafından fethedilir. Hız. Ali döneminde Haricilerin çıkardığı karışıklıklar sona erdirilir.

Emeviler döneminde dönemin İslam fetihleri devam etmiştir. Muaviye İran'ın kuzeyine kadar topraklarını genişletmeye çalıştı, ordusu Oxus'su geçince İran'ın eskiden beri korudukları Türk aşiretlerine mensup, Turan halkı ile temasa geçti.⁵⁹ Bu dönemde Herat ve Belh fethedilmiş, Kuteybe bin Müslim idaresindeki ordunun gayretleriyle Horasan'da büyük ölçüde fetihlere muvaffak olunmuştur. İran'da İslamiyetin yayılması, Emevi halifesi Ömer bin Aziz döneminde hızlanmıştır. Ancak Emevi idaresine karşı ayaklanmalar devam etmiştir.⁶⁰

Horasan'da çıkan Ebu Müslim, isyanı (747) Emevileri zor duruma düşürdü. İsyanlılar Merv ve Nişabür Emevilerden alır.⁶¹ Abbasiler İranlıların yardımıyla, Emevilere karşı sürdürdükleri mücadeleyi kazanırlar ve bu tarihten itibaren İran'da Emevi hakimiyeti son buldu. Abbasiler zaferini İranlı doğuya borçlu olduklarında ve Horasanlılar ganimet hisselerini askeri kuruluşla emniyet altına almayı bildiklerinden, İranlılar İslamiyet içinde çabucak egemenliğini elde ettiler.⁶²

Abbasilerin İran hakimiyetinden sonra başkentlerini Bağdat'a taşımışlardır. Bundan dolayı daha rahat kontrol altına aldılar.

Ancak Abbasiler döneminde İran'daki karışıklık devam etmiştir. Hatta Harun Reşid Horasan'daki karışıklığı bir sefere çıkmış ve bu esnada Tus'da vefat etmiştir.

⁵⁹ Raymond Furon, *İran*, İstanbul, 1943. s. 108.

⁶⁰ Burhan Bozgeyik, *a.g.e.*, s.85-83.

⁶¹ Nuri, Ünlü, *a.g.e.*, s. 101-102.

Bu dönemde Horasan'da sihirbaz Sinbad, Ostadsis, Yusuf al Berm, Al Mukanna, Azerbeycan'da Babek isyanı bunlardan bir kaçıdır. Babek isyanı Türklerin yardımıyla bastırıldı.⁶³

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasilerin giderek zayıflaması Horasan ve Mavareünnehir'de İran asıllı ailelerin kurduğu mahalli hanedanların ortaya çıkmasına imkan hazırladı. Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Büveyhiler gibi hanedanlar, görünüşte Abbasi halifelerinin yönetimini tanımakla birlikte, gerçekte kendi hakimiyetlerini güçlendirmek ve yaymak için çalıştılar. Bunlar Tahiriler (821-873) Saffariler ve Samaniler'dir.⁶⁴ (819-1005).

Bölgeye yerleşen Karahanlılar ve Gazneliler Samanilerin yönetimine son vererek bundan sonra bölgenin yönetimi Türkler'in eline geçti.

4.3. Türk Egemenliğindeki İran

Türkler ile İranlılar arasındaki ilişkiler, komşu olmaları nedeniyle çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Bundan binlerce sene önce Türk sülalelerinin İran'a gelerek yerleştikleri hatta hükümdar oldukları tarihi bir hakikattir.

Türk topluluklarının İran'a gelişi M.S. 4.yüzyıldan başlayarak 20.yüzyılın başlarına dek sürmüştür. İslamdan önce Türklerin İran'a girişleri Hazar Denizinin doğusundan Etrek-Tercan ve batısından Aras-Kura ırmaklarında güneye doğru olmuştur. İslamdan sonraki Türklerin girişi ise doğu-batı istikametinde Hazar

⁶² Carl Brockelmann, a.g.e., s. 86.

⁶³ Burhan Bozgeyik, a.g.e., s. 82-83.

⁶⁴ Ahmet Emin Beksa; Abbasiler T.D.V.İ.A., C. 22. s.397.

Denizinin güneyinden gerçekleşmiştir. 13.yüzyıllar ve sonrasındaki Türki göçler ise batı doğu ekseninde Türkiye-Suriye – Irak’dan İran’a doğru olmuştur.⁶⁵

Bu türlü görüşler sonucunda İran’da etnik, dinsel, , siyasal ve kültürel yapı tamamiyle alt-üst olmuştur.

Kaynaklara göre ilk Türk – İran ilişkileri Hunlar zamanında, olduğu görmekteyiz.⁶⁶ Hunlar M.S. 310 ile 374 arasında batıya göç eden Altaylı kabilelerden biri olup İran hudut bölgelerine gelmişlerdir.⁶⁷ Çin kaynaklarına An-sı bölgesini yani sınırları ta Anadoluya kadar uzanan Part İmparatorluğunun kuzey doğu kısmını zaptetmek için planlar hazırlıyordu.⁶⁸ Hatta oradaki bütün göçebeler Part İmparatorluğunun üzerine üşüşmüşler ve neredeyse onuda yok etme noktasına gelmişlerdir.⁶⁹

Bölgeye akınlar devam edip Eftalitlerin bugünkü Bendersah çevresine yerleştikleri bilinmektedir. Göktürkler ise önce Sasanilerle işbirliği yaparak Akhun Eftalit’e son verip topraklarını paylaştılar.⁷⁰ 571 başlayan Sasani Bizans çatışmasında ekonomik nedenlerle ile Göktürkler Bizanslılarla işbirliği yapıp Sasanileri mağlup etmişlerdir.⁷¹ Buda müslümanların İran fethini kolaylaştırmıştır.⁷²

⁶⁵ Rafeael Blaga, a.g.e., s. 84

⁶⁶ Mehmet Saray, Türk – İran ilişkileri, Ankara, 1999, s. 1.

⁶⁷ Hans Wilhelm Haussig, “İran Hudut Bölgelerinde İndoceman ve Altaylı göçebe Kavimler” Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1996. S. 103 s. 6.

⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1984, s. 64.

⁶⁹ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980. s. 49.

⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s 84.

⁷¹ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s 96-97.

⁷² Maveroünnehir Seferi Münasebetiyle Orhun Kitabelerinde ilk defa Müslüman Araplar zikr edilmiştir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s 112.

Moğol bayrağı altında İran'a gelen Türkler'in arasında başlıca Uygurlar bulunur. İran'da Uygur dili ve yazısı önemli bir yeter tutar.⁷³ Uygurlar daha ziyade İran toplumunu kültürel yönde etkilemişlerdir.

Bunun dışında Avarlar, Sabirler, Ağasöriler, Hazarlar, Oğuzlar Türk boyları İran devletleriyle mücadele edip zaman zaman İran'ın içlerine kadar girerek belli bölgelere yerleşmişler.

Onuncu asırda İran'da Müslüman Türklerin yayıldıkları görüldü. Samanilerin zayıflayınca Gazneliler devlet kuruldu. Gazneli Mahmut Horasanı hakimiyeti altına alarak İran'ın hakimi oldu. Mahmut Horasandaki iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, Samani Devletinin hudut bölgelerini, yani sisten, Cüzcan Çağniyen ve Harezmi kendi kontrol altına aldı.⁷⁴ Gazneli Mahmut döneminde Türk - İslam nüfusu İran ve Afganistan'a yerleşmiş ve Hatta Hindistan'a kadar yayılmıştır.⁷⁵

Türkmenler tarafından bölgede kurulan en büyük devletlerden olan Selçuklular hüküm sürdüğü yıllarda iskan coğrafyasının siyasi ve dini birliğinin dağılmasının önüne kısmende olsa set çekerler.

Oğuzların Kınık boyuna mensup subaşı Selçuk, Yabgu'dan ayrılarak Müslümanlarında yaşadığı Cent şehrine geldi. Burada Müslüman olan Selçuk bey, Yabgu'nun kendi üzerine yolladığı orduyu yenerek ismini taşıyacak olan devletin temelini attı.⁷⁶

⁷³ Rafael Blaga, a.g.e., s. 90.

⁷⁴ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991. s. 36.

⁷⁵ Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, İstanbul, 1987. s. 8.

⁷⁶ Ömer Turan, Tarihin Başladığı Nokta Ortadoğu, İstanbul, 1992. s.60.

Horasan Bölgesine inmek isteyen Selçuklulara karşı Gazneliler harekete geçer ancak Selçuklulara karşı Nesa savaşını kaybederler. Nesa savaşı, Selçuklular için manen ve madden büyük kazançlar sağladı.⁷⁷ Bu başarıdan sonra Selçuklular Nişabur'u işgal ettiler. (1038) Bunun üzerine Gazneli Mesud 1039 tarihinde Selçuklulara karşı yaptığı Serahs savaşında kaybeder.⁷⁸

Gazneliler , Selçukluları tamamen Horasan bölgesinden atmak için harekete geçerler ve Selçuklulara karşı Dandanakan Savaşını (1040) kaybederler. Bunun üzerine Horasan Rey ve Hemedan Selçukluların eline geçti.⁷⁹

Dandanakan Savaşı sonunda Gazneli topraklarında Selçuklu Devleti kati olarak kurulmuş, Horasan yalnız fiili olarak değil resmen de Gaznelilerin elinde çıkmıştır.⁸⁰

Selçuklu şehzadeleri İbrahim Yinal, Kutalşım Kavurd ve Yakuti süratle İran'ın öteki şehir ve bölgelerini zaptettiler. Böylece Harizem Taberistanı, Irak Azemi ve İrandaki büyüklük hanedanına son verdiler. Hükümet merkezlerini önce Rey sonra İsfahana taşıdılar.⁸¹

Bu dönemde de Şiilik, Batinilikle de mücadele devam eder. Hazar Denizi çevresinde Irak bölgesinde Şiilik bütün kuvvetiyle devam ediyordu.⁸² Selçuklular'dan yardım isteyen Abbasi halifeliğine yardım eden Selçuklular, Abbasiler üzerine nüfuz kuran Şii Büveyhi devletine son verdi. Selçuklular böylece bütün Mezopotamya'nın denetimini ele geçirirler.

⁷⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul, 1992. s. 78

⁷⁸ Erdoğan Merçil, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. 6 s. 270 – 272.

⁷⁹ Jean – Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, İstanbul, 1991. s. 160.

⁸⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara ,1982 s.53

⁸¹ Carl Brockelmann, a.g.e., s. 142

⁸² M. Şemsettin Günaltay "Selçuklular Horasan'a indikleri zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve dini durumu", *Belleten* C. 7 S. 25, Ankara 1943, s 82-83.

Hazar Denizinin doğusunda Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye Harizm ismi verilmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Sencar'ın ölümünden sonra, Harzemşahlar bölgeyi ele geçirip devletini kurdular. Gurlularla yaptıkları savaşı kazanıp 1215'de Gazne kentini ve Afganistanın hemen hemen tümünü ele geçirmişlerdir.⁸³ Daha sonra İran'da Kirman, Rey, Horasan, Hemedan, Zencen, Sicistan ve Umman denizine kadar olan bölgeyi aldılar.⁸⁴

Ancak yönetime geçen Celaleddin Harzem Şah yanıbaşındaki Moğol tehlikesini görememiş, A.Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat ile yaptığı Yassı Çimende (1230) ağır bir yenilgiye uğradı. Bunun üzerine iyice zayıflayan Harzemşahlara Moğollar tarafından son verildi.⁸⁵

Bu dönemde başlayan Moğol hakimiyeti İran'ın tümünü sardı. Cengiz'in vahşetinden sonra İlhanlı Moğolları dönemi başladı. Hülagu⁸⁶ Bağdat'ı alarak Abbasi imparatorluğuna (Halifeliğine) son verdi.

Bu sırada Mısır, Altın Ordunun ve Kafkasya yaptıkları hücumların hepsi tesirsiz kaldı⁸⁷ Tebrizi başkent yaptılar. Burada tarihi binalar, su tesisatı, yer altı kanalları kapaklar yaptılar.⁸⁸ İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in ölümü üzerine İlhanlı Saltanatı Celayirli ve Şaban aileleri arasındaki mücadeleler neticesinde sona erdi.

⁸³ Jean – Paul Roux, a.g.e., s. 181.

⁸⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 179.

⁸⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984. s. 196-197.

⁸⁶ “Bağdat'ın alınmasından sonra Hülagu'nun nesteri olan eşi Dokuz-Hatun Nesturi veya herhangi bir mezhepten Hristiyanların bağışlanmasını ve canlarına dokunulmamasını istemişti. Hülagu onların canını bağışlamış ve mallarınada dokunulmamıştı. Böylece İlhanlılar ile Hristiyanlar arasında dostluk kurulur ve Haçlılar İslam dünyası üzerine yürürken, bölgedeki İlhanlılara güvence duyulur. Bkz. Rene Grousset. a.g.e., s. 339-340.

⁸⁷ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, s. 65.

⁸⁸ Sena'an Azer, a.g.e., C.6., s. 65

Bundan sonra İran'da saltanat mücadeleleri 14. asır sonlarına doğru Timur'un İran'ı istilasına kadar sürdü.⁸⁹

İlhanlılar'ın yıkılmasında sonra İran'daki boşluk epeyi uzun sürdü. Türk veya Moğol olduğu iddia edilen Timur İran'daki boşluğu doldurarak devletini oluşturdu. Timur Türkistan'daki hükümdarlığını teşkil ettikten sonra topraklarını genişlemeyi amaçlamıştır.

Timur İran'da Harizme kadar Fars ve Kirman, Rey'den Azerbaycana kadar, Irak'ı – Acem, Aran, Mugan, Karabağ, Gilanit, Şirvan, Şemahi, Derbend, Gürcistan, Ahbaz kadar bölgeleri fetheder.⁹⁰

Timur'a sistem dışında, Mazenderan'da, Mezopotamya'daki Ahmet Celayirin İran Eyaletlerini yönetimine kattı. Timur Hindistan seferiyle de Tuğluk hanedanının perişan ederek, Pencap, Sin ve Batnir'i fetih eder.⁹¹

Timur'un bundan sonraki hedefi müslüman Türk hükümdarları ve devletlerdir. Bunlardan Kadı Burhaneddin Ahmet ve Memlük Sultanı Kerkük'de ölünce hedef olarak Osmanlıya ve Yıldırım Bayezid'i seçer.⁹²

Timur ve Yıldırım Bayezid arasının bozulmasıyla oluşan savaş rüzgarları ve Ankara savaşına (1402) gelince; savaşın pek çok nedenleri olmakla birlikte şunlar önemlidir. Timur'un Anadolu ve Memlukları üzerinde emelleri olması, kendilerinden her zaman çekindiği rakiplerden kurtulmak istemesi⁹³ Kara Yusuf

⁸⁹ Burhan Bozgeyik, a.g.e., s. 91

⁹⁰ İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara, 1991, s. 25.

⁹¹ M.G.S. Hongsen, İslamın Serüveni, C.2., İstanbul, 1995, s. 476.

⁹² Yaşar Yücel, Timurun Ortadoğu – Anadolu Seferleri ve Sonuçları, Ankara, 1989- s. 62.

⁹³ Yaşar Yücel, a.g.e., s. 62.

ve Ahmet Celayir sorununu ve yıkılan Anadolu Selçuklu Beylerin kışkırtmaları Timur'un Sivas'ı zaptı nedeni sayıldı.

Yıldırım Beyazıd ihtiyatlı davranmasını tavsiye eden Vezir Ali Paşa Beyezid, "Şerefimiz ve karşı koyacak gücümüz vardır"⁹⁴ demek suretiyle savaşa hazır olduğunu beyan etmiş ve Ankara'nın Çubuk Ovasında meydana gelen savaşta Osmanlılar'da mağlup olur. Böylece Bizans İmparatorluğu 50 yıl kadar daha varlığını sürdürmüş, Reli'de fetihler durmuş, şehzadeler arasında meydana gelen hakimiyet mücadelesi ve Timur tarafından Anadolu beyliklerinin yeniden canlandırması yüzünden Anadolu'nun birliği bozulmuştur.⁹⁵

Timur'un Çin üzerine yapacağı sefere giderken 1405'te ölmesi üzerine, İranda ele geçirdiği yerler pay mücadelesine girildi. Onlar aralarında mücadele ederken Karakoyunlu ve Akkoyunlular İrana akın etmeye başladılar.

XIV. yüzyılın ortalarında Türkiye'nin doğu bölgesinde Karakoyunlu ve Akkoyunlu adlı iki Türkmen boyu Anadolu ve İran'da siyasi sahneye çıkmışlardır.

XV.yüzyılın ortalarında Horasan ve diğer bazı yerler hariç olmak üzere, bütün İran ve Irak'ı içine alan bir imparatorluk kurmuşlardır. Timur Sultan Ahmet Celayir'in elinden Bağdat'ı aldıktan sonra, Anadolu'ya gelerek Karakoyunlu ve Akkoyunlu üzerine yürür. Fakat Kara Yusuf Timur'a karşı mukavemet etmez. Timur Anadolu terk eder.⁹⁶

⁹⁴ İsmail Aka. a.g.e., s. 28.

⁹⁵ İsmail Aka. a.g.e., s. 29.

⁹⁶ Faruk Sümer, Karakoyunlular, C.1., Ankara, 1984, s. 57.

Kara Yusuf'tan sonra Kara- Koyunlu birliği sarsıldı. Aile mensupları arasında çıkan anlaşmazlıklardan sonra dış müdahaleler olur. Akkoyunlu Uzun Hasan'a mağlup olup tarihe karışırlar.⁹⁷

Akkoyunlular ise, Kafkaslar (Gürcistan) dahil, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kuhiztan ve Kirman, Irak Acaristan'ı Bağdat dahil, Diyarbakır Merkez olmak üzere bir devlet kurdular.⁹⁸ Ünlü hükümdarları olan Uzan Hasan Kara – Koyunları yönetimine aldıktan sonra topraklarını daha da genişletti. Ancak bölgeye hakim olmak isteyen Osmanlılara karşı Otlukbeli Savaşında (1473) mağlup olup merkezini Tebriz'e taşır.⁹⁹

Uzun Hasandan sonra iç karışıklıklar başladı. Safevi hükümdarı Şah İsmail (1503) Akkoyunlu Murad Hanı mağlup edip Acem Irak'ı ile Fars ve Kirmanı ele geçirir¹⁰⁰ ve Akkoyunlular yönetimi altına alarak son verir.

4.4. Osmanlı – İran İlişkileri

Türk – İran milletleri arasındaki siyasi ilişkilerini bundan önceki konularda ele almıştık. Ancak Osmanlı – İran münasebetleri daha önemli bir boyut kazanmıştır. Osmanlı – İran da kurulan şu devletler (Sülaleler) mücadele etmiştir. Safevi devleti (1501-1736), Avşar Hanedan (1736-1787), Kaçar Hanedanı (1787-1925) Biz bunlara ana hatlarıyla değineceğiz.

Osmanlı Safevi mücadelesi XVI ve XVII.yüzyıl Türk tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Balkanları ve diğer Avrupa'yı fethetmiş Osmanlı ile, Bu dönemde İran'da ortaya çıkan bir çok bakımdan "Türk devlet geleneği üzere

⁹⁷ Ş.K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1986 – s. 137-138.

⁹⁸ Ş.K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, a.g.e., s. 140.

⁹⁹ Yılmaz Öztuna, Osmanlı Tarihi, C.I İstanbul, 1986, s. 119.

¹⁰⁰ Faruk Sümer, Safevi, Devletin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1976. s. 23.

kurulmuş olan¹⁰¹ Safevi'ye Tarikatı önce" ehl-i beyt sevgisine dayanan dini tarikat niteliğindeyken Şeyh Cüneyd ile birlikte saygı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şah İsmail ile buna dayanarak sadece İran değil Anadolu'daki Kızılbeyleri de yanına çekecek büyük bir nüfuz alanı yaratmak istemiştir.

Safevi tahtına geçen Şah İsmail İran, Azerbaycan ve Irak'ı aldıktan sonra¹⁰² Sıra Anadolu'ya gelmişti. Esasında Safevi- Osmanlı çatışması iki önemli nedeni vardır.

1- Ortadoğu egemenliğini ele geçirmek

2- Osmanlının ehli sünnet, Safaviler'in Şii mezhebini benimsemiş olması, mezhepçiliği beraberinde getirdi.¹⁰³

Şah İsmail Anadolu'daki emellerini gerçekleştirmek için Anadolu'daki Şii'leri kışkırtıp kargaşa yaratmak istemiştir. Şah Kulu Şah İsmail safevi devletini kurup zaferden zafere koşmasından ve bilhassa, II. Bayezid'in görülmemiş aczi sebebiyle harekete geçer.¹⁰⁴ Osmanlı kuvvetli tarafından bertaraf olur ve böylece Osmanlı – Safevi ilişkisi bozulur.

Yavuz Selim tahta geçince dikkatini iki noktada topladı: İmparatorluk içine her türlü Şii faaliyetlerinin girmesine mani olmak ve Safevi hanedanını yok etmek.¹⁰⁵ Yavuz Sultan Selim İran'ı istila etmek için Erzincan sınırına gelir.¹⁰⁶ Bu haberi alan Şah İsmail'de harekete geçer ve Çaldıran 1514'de yapılan savaşı

¹⁰¹ Remzi Kılıç, XVI ve XVII.Yüzyıllarda Osmanlı – İran Siyasi Antlaşmaları, İstanbul,2001. s. 8.

¹⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara 1983 c.2 s. 229

¹⁰³ Hüseyin Hatemi, "Türk – İran İlişkilerinin önemi", Avrasya Dosyası, C.2., S.2, Ankara. 1995 s. 156.

¹⁰⁴ Faruk Sümer; Safevi Devletinin Kuruluşu, s. 32.

¹⁰⁵ M. Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı İran Münasebetleri. Türk Kültürü , S. 363 1993.. s. 413.

Osmanlı kazandı. Şah orduyu bırakarak Tebriz'e kaçır, hazinesi Osmanlıların eline geçer. Ayrıca Şah İsmail'in hapsedtiğı alimler, sanatkarlar, ve devlet adamları serbest bırakıldı.¹⁰⁷

Yavuz Sultan Selimin ölümüyle ümitlenen Safeviler Anadolu'daki propagandasına artırmaları Kanuninin tahta çıkmasını, tebrik etmemiştı ve bazı sınır hareketlerinden Kanuni İran üzerine üç sefer düzenler. Bunlar İrakeyn (1534), Tebriz (1534) ve Nahçıvan seferleridir.¹⁰⁸

Ancak İran şahı Tahmasb birbirinde İran ordusu Osmanlılara karşı savunmaya cesaret edemedi. Neticede iki devlet arasında Amasya Antlaşması imzalandı (1155). Bu antlaşmayla, Bağdat, Kerkük, Musul, Basra, Erzurum. Doğu Anadolu ve Azerbaycan büyük bir kısmı Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Sultan Süleyman İran'la yaptığı bu antlaşmasını pekiştirdi.¹⁰⁹

III. Murat tahta geçerken barış süreci devam ediyordu. Ancak, İran tahtına geçen Şah II. İsmail, Osmanlı devletine karşı koymakla ilişkiler bozulur. Çapulcu hareketlerinin bilhassa doğudaki halk arasında kızılbaşlılığın¹¹⁰ İran tarafından yayılması ile Gürcistan ve Azerbaycan üzerinde iki devletin nüfuz tesis etmek istemeliydi.¹¹¹

¹⁰⁶ Şeref Han, Şerefname (Çev. M. Emin Bozaslan) İstanbul, 1971. s. 158.

¹⁰⁷ Ahmet Oğuz, Yavuz Sultan Selim'in Siyasi ve Askeri Hayatı, İstanbul. 2001. s. 75.

¹⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 358-359.

¹⁰⁹ M. Saffet Sarıkaya, a.g.e., s. 414.

¹¹⁰ Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, C.6., İstanbul, 1984., s. 1686.

¹¹¹ Rafizilik ve Kızılbaşlılığın, Osmanlı İmparatorluğunda İstimai tenasüd ve emniyet sarsan itikad ve iman mübalatsızlığı ehl-i sünnet halk kitlelerinin ibadet ve sükununu ihlal eden, ton'u dahil, şakilik ve katilik gibi tezahürleri yanında, doğrudan doğruya İran'dan gönderilen ve ya memur edilen halife namındaki Kızılbaş misyonerleri, halkı delalete sevek edip İran'a hicret'i önerip, para toplayıp. Vertanca hiyanet etmesini sağlamaları hedeflemeleri, Osmanlı - Safevi ilişkilerini gerginleştirmiştir. Bkz. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı - İran Siyasi münasebetleri, İstanbul, 1993. s. 8.

Ordunun başındaki Ferhat Paşa İran ordusunu mağlup edince Şah Abbas, Serdar Ferhat Paşaya bir elçi göndererek kendisinde barış yapılmasını istedi.¹¹² (1590) da İran ile İstanbul (Ferhat Paşa) Antlaşması yapılır. Bu anlaşmalı Tebriz, Azerbaycan, Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizur, Nihavent, Lüristan tarafları Osmanlılarda kaldı.¹¹³ Osmanlı Bu antlaşma ile doğudaki en geniş sınırlarına ulaştı.

Şah Abbas'ın Ferhat Paşa Antlaşmasının şartlarını bozarak Osmanlıların Gence, Şirvan, Şemahiya'yı alması üzerine sultan I. Ahmet Nasuh Paşayı İran üzerine gönderdi ve İran mağlup olunca Nasuh Paşa antlaşması imzalandı (1612). Buna göre Sınırlar Amasya Antlaşmasına göre olacak İran, ipek haracı vermeye devam edecektir.¹¹⁴ Bir barış en çok üç yıl sürmüş sınır meselesi ve ipek vergisinin gönderilmemesi üzerine sefere çıkan II. Osmanlı İran arasında Serev Antlaşması imzalandı (1618). Şah Abbas'ın işgal ettiği yerlere karşılık, İran her yıl yüz yük ipek Osmanlılar'a verdiler.¹¹⁵

Şah Abbas Azerbaycan üzerine sefer düzenleyince IV. Murat bizatihi İran seferlerine çıkar Revan ve Bağdat seferlerinden sonra İran dize getirilirken İran'la Kasr-i Şirin Antlaşması (1639) yapıldı.¹¹⁶ Bu antlaşma ile Revan Azerbaycan İran'da kalırken, Bağdat, Musul, Van, Diyarbakır kesin olarak Türkiye'ye bırakılmıştır.¹¹⁷ Devam eden süreçte İran ile Türkiye arasında çıkan hudut anlaşmazlıkları hep Kasr-ı Şirin Antlaşması şartlarını göre çözüme kavuşturulmuştur.¹¹⁸ Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenen Türkiye – İran hududu

¹¹² Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti*, İstanbul, 1979, s. 25.

¹¹³ Şeref Han, a.g.e., s. 291.

¹¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., C. 3., I. Kısım, s. 63.

¹¹⁵ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 167.

¹¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı a.g.e., C. 3., I. Kısım, s. 128.

¹¹⁷ M. Saffet Sarıkaya, a.g.e., s. 416.

¹¹⁸ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 195.

bu gün hala devam eden hududumuzdur. Kasr-ı Şirin antlaşmasından sonra uzun süre Osmanlı – İran barış içinde yaşadı.

Prut antlaşması ile Karadeniz ve hatta Akdeniz'den uzaklaştırılan Ruslar, bu defa Kafkaslar üzerinden, İran yolu ile Hint okyanusuna tasavur ve emellerini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bu sebeple Tiflis Dağıstan ve Şırvan bölgesinde faaliyetlere başladı.¹¹⁹ İran'ın doğusundan Afganistan tarafında istilası¹²⁰ Bu iki hareket Osmanlının menfaatlerine kurması üzerine Osmanlı İran'a sefer düzenler ve Hay ve Tebriz'i alır.¹²¹ Ancak Rusya ile menfaatleri çakışarak savaş durumuna gelirler. Fransız seferleri, Osmanlı ile Rusya arasında arabuluculuk yaparak savaş yapmalarına engel olur.¹²² Bu aynı zaman ilk Osmanlı – Rus ittifakıdır. Bu dönem savaşları İstanbul Antlaşmasıyla (1736) sonuçlar ile devlet arasında Kasr-i Şirin (1639) Antlaşmasının esasları kabul edilir.¹²³

1736'da Avşar Hanedanı soyundan gelen Nadir Şah, daha önceki anlaşmayı kabul etmeyip Bağdat çevresini yağmalar, Kerkük'e girer. Erbil'i alır.¹²⁴ Musul'u kuşatır ancak alamaz. 23 yıl süren bu savaşta kesin bir sonuç alamayınca 1747'de II. Kasr-ı Şirin Antlaşması yapılır. I. Kasr-ı Şirin Antlaşmasının şartları aynen kabul edilir.¹²⁵

Kaçar hanedanı Muhammed Şah döneminde Bağdat vilayetinde anlaşmazlıklar baş göstermesi üzerine, İran Doğu Anadolu'da Beyazıt, Toprakkale, Eleşkirt ve hatta Bitlis, Muş ve Erçiş gibi yerleri zabteder. Ancak

¹¹⁹ M. Münir Aktepe, *Osmanlı – İran Münasebetleri (1720-1724)*, İstanbul, 1976. s. 15.

¹²⁰ Ahmet Ağaoğlu, *1500 ile 1900 arası İran*, Ankara, 1941. s. 30.

¹²¹ Hrand. D. Andreasyn, *Osmanlı – Rus ilişkilerine Ait İki Kaynak*, İstanbul, 1974 s. 65.

¹²² M. Münir Aktepe, a.g.e., s. 19.

¹²³ Arif Çolak, *Tarihte Türk – İran İlişkileri*, Ankara, 1976 s. 116.

¹²⁴ Nevzat Köseoglu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990.s.512.

¹²⁵ İsmet Parmaksızoglu; "Bir Türk Diplomatının Onsekizinci Yüzyıl Sonunda Devletler Arası İlişkiler Dair Görüşleri", *Belleten*, C. 47., Ankara, 1984., s. 186.

İran. ordu kuvvetleri arasında, kolera hastalığının çıkmasıyla barışa yönelmek zorunda kalır. Tarihte Osmanlı – Kaçer savaşı olarak yer alan bu harp, 1823 tarihinde bir antlaşmayla 1746 Kasr-ı Şirin Antlaşması teyit edilerek imzalandı.¹²⁶

1873'de Şah Nusreddin Avrupa dönüşünde İstanbul'a uğramıştır. Bu ziyaretle dostane ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur.¹²⁷ Bu süreç I. Dünya Savaşına kadar devam etmiştir.

¹²⁶ Arif Çolak. a.g.e., s. 119-120.

¹²⁷ M. Saffet Sarıkaya. a.g.e., s. 420-421.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK – İRAN SİYASİ İLİŞKİLERİ (1923-1932)

1. I. Dünya Savaşında Türk – İran İlişkileri

XVIII.yüzyılın sonlarında Kaçar Türklerinin başa geçmesi ile İran'da siyasi ekonomik istikrarsızlık başlar 19.yüzyılda Osmanlı devletinin iyice zayıflaması iç ve dış önemli sorunlarla uğraşmak zorunda kalması¹ sadece İran değil bütün Ortadoğu'da, öncelikle İngiltere ve Rusya sonrada Fransa, Almanya hatta İtalya olmak üzere büyük devletlerin siyasi, ekonomik ve kültürel egemenlik kurmak için çalıştıkları kritik bir alan haline gelmesine neden oldu. Bu devletler kendi aralarında bölgede üstünlük kurmak için yarışmaya başlamışlardır.

Rusya 1711 Prut savaşında Osmanlılara mağlup olup, Azak denizi ve Karadeniz Boğazları aracılığıyla sıcak denizlere inme ümidini yitirince, Kafkaslar ve İran üzerinden emellerini gerçekleştirmeye çalıştı.²

İngiltere'nin ise Şark politikasından beklentileri vardı.³ Ortadoğu'daki Sömürgelerini korumak, Hindistan'daki devamlılığını sağlamak ve Kahire'deki emek gücünü ulaşmak istiyordu.⁴ Bununla beraber Rusya'nın Hindistan'da, İngiltere'nin ise Kafkaslarda gözü vardı. Napolyo'nun bölgeye göz dikmesi

¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 466.

² Ferhat Başdoğan, *"Güncel Konular"*, Ankara, 1988, s. 115-116

³ İngiltere'nin Şark Politikasının esas özelliği: büyük devletlerin, onun egemen olduğu topraklara doğru ilerlemelerini kendi kuvvetleri ile durdurmanın zor olduğunu biliyordu. Bu nedenle, bu ilerlemeyi bölge devletlerinin yardımı ile ortadan kaldırılmasını devlet politikası olarak görüyordu. İngiltere'nin dış politika yetkililerine göre Cebelitarık, Malta, Süveyş Kanalı, Kıbrıs, Mısır, Arabistan, Hindistan, İran İngilizlerin olmalı, yada İngiliz Ticaret İmparatorluğuna zarar vermeyecek kadar zayıf İngilizlerin arzularına uygun hareket edecek bir veya birkaç devletlerin idaresi altında bulunmalı idi. Bkz. M. Salih Mercan. a.g.e., s. 3.

⁴ George McGhe, *ABD-Türkiye – Nato-Ortadoğu*, Ankara, 1992, s. 28.

üzerine İngiltere ve Rusya İran konusunda aralarında anlaştılar.⁵ Napolyon Rusya ile anlaşarak bölgeye inmekten vaz geçince, Ruslar 1813 yılında Kafkaslara girerek İran'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Rusya ve İran arasında Gülistan 1813 antlaşması imzalandı.⁶ Bu antlaşma ile İran, Gürcistan, Karabağ, Gence, Şirvan, Derbet ve Bakü'yü Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Hazar Denizi üzerindeki haklarında vaz geçti.⁷

İran bu yerleri geri almak için tekrar Rusya'ya savaş açtı (1826). İran bu savaşta mağlup olunca Rusya ile 1828 Türkmençay Antlaşmasını imzaladı. Rusya bu antlaşma ile Aras nehrine kadar olan bütün Kafkasya'yı İran'ın elinden aldı. Bununla beraber İran Kapitülasyonları Rusya'ya verdiğini kabul etti.⁸

Rusya ile İngiltere 1906'da İran'daki iç karışıklıklardan yararlanarak İran topraklarına girmeleri üzerine mağlup olan İran ile bu devlet arasında imzalanan antlaşmaya göre Kuzey İran Rusya'ya, Güney İran'ın bir kısmı İngiltere, diğer bölgeler ise İran'da kaldı.⁹ Bu dönemde İran Rusya ve İngiltere'nin nüfuz alanı oldu. Rusya 1910'da kuzey İran'a girdi. Bölgede kışlalarını kurdu ve askerlerini artırdı.¹⁰ Birinci Dünya savaşının yaklaştığını hisseden İran buna rağmen savaştan uzak durmaya çalıştı.

Osmanlı Devleti ise Trablusgarp savaşını kaybetmiş, Balkan savaşlarında mağlup olmuştur. İyice güçsüzlüğü anlaşılmıştır. Osmanlı Emperyalist ülkeler için tam yenilebilecek bir yem konumuna gelmişti. Balkan savaşlarından sonra,

⁵ ATESE Arşivi, Kutu No: 345, Gömlek No: 113, Belge No: 113-1.

⁶ Mehmet Saray, *Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990, s. 63.

⁷ Bahman Nirumand, *Hür dünya'nın Diktatörlüğü (İran)*, Ankara, 1968, s. 20.

⁸ Mehmet Saray, *Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 63.

⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1989., s. 60, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk – İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım, 1, s. 381.

¹⁰ William S. Haas, *İran*, London, 1946, s. 152.

İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya'nın Türkiye ile ilgilenmelerinin esas sebebi Ortadoğu hakimiyetini ele geçirmektir.¹¹

Türkiye şöyle bakıyordu. Rusların Dicle Vadisine yapacağı bir operasyon Doğu Güneydoğu, Irak ve Hatta Suriye'nin elden çıkması demekti.¹² Türkiye doğu sınırlarına güvence altına almak, İran'ı aşarak Türkistan, Afganistan ve Hint Müslümanlarına ulaşip yardım istemek hatta emperyalist, ideolojik ve Panturanizm emellide olabileceği düşüncesi vardı.¹³ Bu arada Osmanlıya esir düşen İranlı asker Sata Muhammed Ömer'den İngiliz ordusu hakkında bilgi alınarak, İngilizlere karşı uygulanacak stratejiyi belirlemeye çalıştı.¹⁴

Almanya ise milli politikalar güden grup ve firkaları destekler yer tutmaya çalışır. İran'ı yanına alıp İngiltere'nin uzak doğu sömürgelerine ulaşmak ve Hindistan'daki Müslümanları İngilizlere karşı kışkırtmaktı.¹⁵ Ruslar ile Kafkas sınırlarını korumak, Doğu vilayetlerini kontrol altında tutmaktı. İngilizler ise Basra'dan Hindistan'a kadar olan bölgeyi elde tutmayı amaçladı.

Osmanlı 1915 ocağında Halil Bey komutasındaki 36.Tümen İran sınırına gönderildi. Dilman'da Ruslarla yapılan ilk savaşı Osmanlılar kazandı. Ruslar geri çekildi. Böylece İrada savaş başlar bu savaşlar Türkler, İngilizler, Ruslar, Almanlar arasında oldu.¹⁶ Bu arada Tahran hükümeti istilacı devletlere karşı silahlı mücadeleye girişti.¹⁷

¹¹ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, *İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi*, (1453-1989), Ankara, 1990, s. 233.

¹² Kayabalı; Arslanoğlu, a.g.e., s. 139.

¹³ George Lenczowski, a.g.e., s. 76.

¹⁴ ATESE Arşivi, Kutu No: 325, Gömlek No: 146, Belge No: 146-1

¹⁵ Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti Ve Def-İ İslam Cemiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1998, S. 115 S. 137. Lenczowski a.g.e., s. 76.

¹⁶ Arif Çolak, *Tarihte Türk – İran İlişkileri*, Ankara, 1976. s. 120.

Ancak Ruslar tekrar toplanarak Doğu Anadolu'da Van ve Erciş'e kadar ilerledi. İngilizlerde Güney İran'ı işgal ettiler. Almanlarla Avusturyalılar, Niedermeyer komutasında küçük bir kuvvetle İran'a girmeyi ve Herat ile Kabilin ötesine geçmeyi denediler, ama başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁸ 1915 Baharında Kasr-ı Şirine gelen Rauf Orbay yönetimindeki Türk ordusu, İngilizlerin ileri hareketine göre lağv edildi.¹⁹ Ancak İran'daki bazı Türk boyları ve Kürt aşiretlerde savaşa katıldı.²⁰

Ülkenin çeşitli bölümleri, Rus, İngiliz ve Türk birlikleri tarafından işgal edildi.²¹ İran hükümetinin otoritesi tamamen bozuldu.²² Bu arada Osmanlı halifesinin Cihad fetvasına karşılık, İngilizlerde Şiilere karşı fetva yayınlamak istemiş ancak Şii uleması bunu red etmiştir.²³

Dokuzuncu ordu komutanlığının İran'ı özellikle Kafkasya istihbaratından sonra²⁴ Osmanlılar Ali İhsan paşa yönetimindeki 13'üncü kolorduyu Hemadan bölgesine gönderdi başarılı da oldu. Ancak Rusların karşı taarruzuyla ilerleme durduruldu. Bununla beraber 1916 yılı sonlarında Irakta başlayan İngiliz taarruzundan sonra İran'daki 13.üncü Türk kolordusunun geri çekilme hareketi başladı. Yirmi subayın görev yaptığı İran cephesinde²⁵ Enver paşanın İran konusundaki hareket planı vardı.²⁶ Ancak uygulanamadı.

¹⁷ ATESE Arşivi, Kutu No: 17, Gömlek No: 49, Belge No: 49-1.

¹⁸ K. Krüger a.g.e., s. 164.

¹⁹ Arif Çolak a.g.e., s. 120.

²⁰ ATESE Arşivi, Kutu No: 647, Gömlek No: 62 Belge No: 8

²¹ Yahya Zoka, *The Imperial Iranian Army From Cyrus To Pahlavi*, Tahran, 1971, s. 233.

²² Richard F. Nyrop, *Iran A Country Study*, Newyork, 1971. s. 51.

²³ Hüseyin Hatemi, "Türk – İran İlişkilerinin Önemi", *Avrasya Dosyası C. 2, S. 2* s. 30.

²⁴ ATESE Arşivi, Kutu No: 88, Gömlek No: 167, Belge No: 1-4.

²⁵ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara, 1983 s. 167.

²⁶ Enver Paşanın Hareket Planı Şöyledir. Kütülammana Cephesindeki İngiliz Ordusuna Karşı 18.Kolordu Bırakılacak, 13.Kolordu. Kermanshah – Hemedan – Tahran İstikametinde İlerleyecek Süleymaniye Gurubu, Bane'den Sine'ye Doğru Taarruz Edecek 4.Tümenle Takviye Ediler Musul Grubu Revandizdeki Düşmanı Atarak Sonuçbulak İstikametinde İlerleyecek Tüm Kuvvetleri

Nitekim İngilizlerin baskısı ve Bağdat'ın düşmek üzere olması üzerine verilen emre uygun olarak 26 Şubat Türk ordusu Hamedan'dan geri çekilmek zorunda kaldı.²⁷ 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkesi imzalandı. Bu mütarekenin 11.maddesi İran'ın kuzey batısında bulunan Türk kuvvetlerinin de savaştan evvelki sınır gerisine çekilmesini öngörüyordu.²⁸

1917 Bolşevik ihtilaliyle beraber Ruslar İran'dan çekildiler. İngiliz hükümeti Ağustos 1919'da İran'la özel bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmayla İngiltere tek başına İran'a hüküm oluyordu. Basrayı Ahvaz aldı abadan petrol çevresini de sağlama aldılar.²⁹ Ancak İran parlamentosu İran'la yapılan bu antlaşmayı red etti.³⁰ Bu savaş İran halkına pahalıya mal oldu. Birçok İranlı öldü. Salgın hastalıklar baş gösterdi, halk fakirleşti mallarını ve evlerini kaybettiler.³¹ Öte taraftan İran'ın eğitim deneyimi değişti, İran dünya'ya daha fazla açılmayı hedefledi, Elit tabakanın halka bakış açısı değişti.³²

İran'ın İngilizlere karşı direnişinden dolayı hükümeti düştü. 1918 Temmuzunda yeni İran hükümeti Yusuf Ed-Devle tarafından kuruldu. Bu hükümet de İngiltere ile imzalanan Anglo-Parsion Agreementi onaylamayı red etti.³³ Sovyetler ise 26 Haziran 1919 günü, İran'ın çarlık Rusya'sına olan başlarını silmeyi, İran üzerindeki bütün imtiyazlarından vazgeçmeye, Hazar Denizinin İran gemilerinin dolaşmasına müsaade etti.³⁴

Horasanda Toplayıp Harekete Geçecek. Bkz. Fahri Belen, XX.Yüzyılda Osmanlı Devleti, İstanbul 1973, s. 302. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, Ankara, 1982, s. 387.

²⁷ Ferhat Başdoğan, a.g.e., s. 117.

²⁸ Arif Çolak, a.g.e., s. 127.

²⁹ George Lenczowski, a.g.e., s: 78.

³⁰ Bernard Lewis, From War To War. The Middle East. Londra, 1995 s. 345.

³¹ Necmettin Bammate, İran İn World Wor I. Moskova, 1963 s. 96.

³² Peter Avery ; History Of İran a.g.e., s. 214.

³³ Yahya Zoka, a.g.e., s. 35

³⁴ Kamuran Gürün, Savaşın Dünya ve Türkiye, Ankara 1986, s. 194.

1920 Kasımında Sovyet hükümeti tarafından İngiliz birliklerine İran'ı boşaltın ultimatonu, İran halkı tarafından sevinçle karşılandı. 1921'de İran'da kurulan 4.meclis ilk oturumunda İngiltere ile yapılan Anglo-Persron Agrcemat anlaşması red etmiştir.³⁵

Merkezde bunlar olurken Rusların kuzeyden çekilmesiyle Rumiye-Solvas bölgesinde biriken Ermeni ve Nastüri askerleri bölgeye hakim oldu.³⁶ İran savaşı halinde iken Şah Ahmet Han, Fransada barlarda eğleniyordu. İran'a gelmeyi hazırlanırken bir ara İran'da çıkan ihtilal üzerine vaz geçer. Başvekil Yusuf Ed devle vaziyeti görmek için İran'a göndermiş fakat Serdar Rıza Han'ın artık vaziyete hakim olduğunu ve nüfuzunun yerleştiğini anlamıştı.³⁷ 1921'de ise Almanlar ve Sovyetler tamamen İran'dan çekilir. Ancak İngilizlerin İran'daki petrol bölgelerindeki nüfuzları devam eder.

2. Rıza Şah Pehlevi'nin Hanedan Olması ve Güçlü Merkezi Yönetimi Oluşturma Çabaları

İran'ın uzun süre İngiltere ve Rusya'nın nüfuzu altında kalması, I. Dünya savaşı sırasında bu nüfuz sahalarının işgal altına alınması genç şah'ın yetersizliği ve hükümetin zayıflığı, yolsuzlukların artması, milliyetçilerin harekete geçmelerine ve reform isteklerinin yaygın hale gelmesine neden oldu.³⁸ Bu duruma çare arayan reformcular, ülkenin kurtulması için çaba harcayan milliyetçiler, Tüccarlar ordu yönetiminin ileri gelenleri, durumdan şikayetçi olan etkin politikacılar ve hatta ulema kesiminin bir kısmı dirayetli ve basiretli halk hal çaresini aramaya başlar.

³⁵ Yahya Zoka, a.g.e., s. 36.

³⁶ E.Aysan, Büyük Harpte İran Cephesi, C.III., İstanbul, 1938, s. 1.

³⁷ Hüsrev Gerede, Siyasi Hatıralarım I. İran, İstanbul, 1952 s. 101.

³⁸ Ferhat Başdoğan, a.g.e.,s. 117.

Dönemin İran Şah'ı Kaçar Ahmet Şah ülkesinde değil, yurt dışı da yaşıyordu. Bu durumda fazla ilgilenemiyordu. Ülkenin durumu son derece kötüydü. İşte bu şartlar altında, Kazak Tugayının komutanı olan Rıza Şah 1920 Ağustosunda 2500 kişilik bir kuvvet kurdu. Rıza Han ülkesinin ölüm kalım meselesiyle karşı karşıya bulunduğunu görerek harekete geçmeye karar verdi. Liberal ve demokratik grupların yardımıyla 1921 başlarında Gazvün'deki karargahını terk ederek 1200 atıyla Tahran üzerine yürüdü, Hükümet merkezini sararak, Ahmet Şah'ın yeni bir hükümet kurmasını mecbur etti. Yeni başbakan Seyid Ziyaddin Taba Tabai odu. Rıza Şah Harbiye bakanı oldu³⁹

Ancak Ziyaaddi'nin planlarını uygulayamayışı İngiliz yanlısı olması üç ay sonra istifa edip memleketi terk etmek zorunda kalır. Rıza şahın yükselişi bundan sonra hızlandı. Dokuz ay içinde ordu üzerindeki gücünü sağlamlaştırdı.⁴⁰

Rıza Han Ahmet Şah'ı yeni bir hükümet kurmasına ikna eder 23 Ekim 1923'de başvekil olur. Ahmet Şah uzun bir Avrupa seyahatine çıkarken, devleti kardeşi Mehmet Ali Şaha devrederek devlet ve hükümet idaresi bizzat Rıza Han'a geçiyordu. Tabi halkın asırlarca alışkın olduğu diktatörlük derhal başlıyordu.⁴¹

1924'lerin başında yeni düşünceler ortaya çıktı. İranlı bir çok yurtsever genç Rıza Han'a liderliğinde Kaçar hanedanlığının redi ile Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı onları da etkiledi. 1925'lerin ilk haftalarında Rıza Şah kişisel prestijini güçlendirip, şubat ayında meclis otoritesini artırdı. Şahın Avrupa'dan döneceği söylentileri üzerine, Rıza han Ahmet Şah'ı karalama kampanyası başlattı. Rıza han meclise baskı yapıp kendisinin şahlığını kabul etmesine zorladı

³⁹ Kamuran Gürün, a.g.e., s. 194.

⁴⁰ Ervand Abrahânian: *İran Between Two Revolutions*, Newjersey, 1982, s. 118-119.

ve İran meclisi 80 evet 5 red 30 çekimser oyla Rıza Han'ın 31 Ekim 1925'te şahlığını kabul etti.⁴² Kaçar hanedanlığı sona erdi. Rıza pehlevi adıyla tahta geçti. Bu dönemde İran da iki savaş arasında imparatorluktan ulus devlete geçiş süreci yaşandı.⁴³ Napolyon stilinde bir kral oldu.⁴⁴ Büyük Rıza Şah Pehlevi namıyla modern İran kurucusu olur.⁴⁵ Bu dönemde Rusya'da rejim değişmesi İran ve Türkiye'nin lehine olmuştur. Zira yeni kurulan komünist rejim, emperyalist Avrupalılara karşı, bu devletleri destekleyerek Ortadoğu'daki çıkarlarına engel olmak, kendi rejimini bu ülkelere yaymak istiyordu. Gerek Türkiye'nin milli mücadele dönemindeki politikaları gerekse Rıza Şah'a verdikleri destek bunun en iyi kanıtıdır.

Rıza Han 28 Ocak 1923 yılında başbakan olurken Sovyetler Birliği tarafından destek görmüştür. Sovyetlerin amacı İran'da marksit politik yapıyı etkili kılma çabaları Rıza Han'ın güçlü liderliğinde etkisiz hale gelmiştir. 1941 yılında Rıza Han Politik karşıtları tarafından görevden el çektirildiğinde, Sovyetler Rıza Han'ı diktatör olarak ilan etmiştir.⁴⁶

Rıza Şah'ın Gilan'da yükselen komünist sol hareketine karşı mücadele edip onların faaliyetlerini durdurunca, komünistler, yer altında faaliyet göstermeye başlayacaklardır. Kuzeye yönelip Bakü'ye kaçarlar.⁴⁷

⁴¹ Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 221-222.

⁴² Peter Avery, *History Of İran*, Volum 7, s. 223-224.

⁴³ Rouhallah K. Ramazani, *The Northern Tier Afganistan, İran And Turkey*, Newyork 1966, s.60-62.

⁴⁴ Edvard Abrahamian, *İran Between Two Revolutions*, s. 119.

⁴⁵ Ali Sohelly, *İran D. Hier Et Paris*, 1950 s. 20.

⁴⁶ Haris Kapur, *Sovyet Russia And Asıcı (1917-1927)* Geneva, 1966 s. 200-201.

⁴⁷ Gimther Nollau, Hens Jurger Wiehe, *Russian's South Flank*, Newyork, 1963 s. 22-23.

Rıza Şah yönetiminde bulunduğu süre içinde onlara kesinlikle göz açtırmayıp İran'dan uzak tutmayı başarmıştı. Rıza Şah'ın yaşamı M. Kemal'in yaşamına benziyordu.⁴⁸

İran Şahı'nın isteği üzerine Rus subaylarının yönetiminde İran da Şah Kazak Tugayı meydana getirilmiştir. Bu tugay sadece şah'ın sarayında kalmayacak, memlekette baş gösterebilecek ayaklanmaları bastıracak ve İrandaki hakim sınıfların ihtiyaç duydukları asayiş de sağlayacaktı.⁴⁹ Bu yüzden Rıza Şah Askeri bilgilerini Rus subaylarına borçludur.⁵⁰ Nitekim Rıza Şah Kazak Tugayında kendisi ile birlikte hizmet etmiş İranlı subayların yardım ve desteğiyle iktidarı kaçır sülalesinin elinden alarak İran tahtına oturmuştur. Bu tugay sayesinde İran hükümetinin faaliyetlerini yakından tanıma fırsatını yakalamıştır. Bu da Rıza Şah'ın yükselişinde önemli yer tutmuştur.

Rıza Şah'ın yükselişi zekası ve yeterliliğiyle ve birazda şansına bağlıdır. Ancak disiplin ve baskılardan da ödün vermiyordu. Ülkesinin nasıl kalkınacağını neyi model alacağını, Avrupa'ya ne kadar yanaşacağını, Türkiye Cumhuriyeti Cumhur Başkanı M. Kemal Atatürk'ün İnkılaplarını takip ediyordu. Rıza Şah İran'daki toplum yapısındaki gücünü bir numara haline getirmeyi amaçlamaktaydı.⁵¹

⁴⁸ Pehlevi Hanedanının Kurucusu Rıza Şah 16 Mart 1878'de Alberaz Alanın Kuzey Yokuşunda Bulunan Küçük Bir Köyde Alasht Doğdu, Annesi Tarafı Kuzey İranlı Olup, Rusya'nın Kuzeye Girmesiyle Tahrana Göç Eden Bir Ailenin Kızıdır. Babası Araz Sahibi Bir Ailenin Oğlu Ve Bu Yörede Yetişmiş Bir Askerdi. Rıza Han 1 Yaşındayken Babasını Kaybedince, Annesiyle Birlikte Tahran'a Yerleşti. Donald N. Wilber, *Four Hundred Forty-Six Kings Of Iran*, 1972., s. 98.

⁴⁹ Ö. Cenap Eren, U.A. Kosogovski'nin Tahran Notları, *Belleten*, C. 51, Ankara, 1987, s. 982-983.

⁵⁰ Peter Avery, *History Of Iran*, s. 221.

⁵¹ Yeni Rejim Ulusal Çapta İranlı Seçkinler Tarafından Desteklenmiştir. Bir Başka İfade İle Projesi Kabilelerin Gücünü Sosyal Hayata Etkisiz Kılma Çabası İçindeydi. İranda Bakıldığında Bu Açıkça Görülür. Modernizmin İnşası Merkezi Hükümet Ve Toplumun Geneline Dağılmış Bir Kültürel Yapı. Feodal Ve Kabile Sisteminin Tahrip Edilmesi, Modernleşen Yerleşik Toplum Yapısına Geçen Bir Sistem İstemekteydi. Kabileciliğin Elemine Edilmesi Kesinlikle Merkezi Bir Devlet İnşa Etme Çabaları. Birinci Dönem Pehlevi Hanedanı'nın İstekleri Ve Çabalarıydı. Benzer Çağdaş Çabalar Ortadoğu'nun Diğer Bölgelerinde Görülmeye Başlanmıştı. İran Uluslarının Hakimiyet Ve Bağımsızlık Temeline Dayalı Çabaları, Fiziki Gücün Tek Elde Toplanması Sağladı. Bu Durum İran da Ulusal Bir Devletin Kurulması Anlamına Gelmekteydi. Uluslar modernizmi Geleneksel Yapının

Atatürk'ün Türkiye'sinden etkilenen Rıza Şah İran'ı modern bir cumhuriyet haline getirmeyi düşündü. Ancak din adamları, politikacılar ve tüccarlar karşı koydu.⁵² Rıza Şah hem ulemanın sosyo ekonomik etkinliğini sınırlamaya hem de Farşılaştırma politikasını uygulamaya çalışmıştı. Bir yandan da kapitülasyonlardan kurtulmayı hedefliyordu. 1928'de Kapitülasyonlardan kurtulmayı başarır⁵³ öte yandan İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında denge politikasını izlemeye çalıştı. Bu arada ulemanın da muhalefetini sindirir.

Ancak diktatör olarak acımasız taktikleri programının başarısını etkiledi her şeyden önce, Atatürk'ün Türk halkında uyandırdığı sevgi ve saygıyı şah İran'da kendisi için yaratamadı. Ayrıca 1930'ların ortalarına gelince bir çok yönleriyle örnek almak istediği Atatürk'ün aksine, kişisel iktidar ve zenginlik hırsları ise, siyasal rakiplerin çoğunu bazen apaçık öldürterek ortadan kaldırmaya başladı.⁵⁴

1930 ortalarından itibaren Nazi Almanyası'nı İran üzerinde geleneksel nüfuza sahip olan İngiltere ve SSCB aleyhine bir denge unsuru olarak görmeye başladı. İngiltere ve Sovyetlerin isteklerini red etti. Almanyaya ile de bağlantılarını kesmeyince 1941'in Ağustosunda İran bu iki devlet tarafından işgal edilir. Rıza Şah Tahtı oğlu Muhammed Rıza'ya bırakmak zorunda kalır. 1941 yılında sürgüne gönderilir. 1944'te Johennesburg'da öldü.⁵⁵

Anti Tezi Olarak Görmektedirler. Rıza Şah Bu Anlamda Mustafa Kemal Atatürk'ü Kendi Modeli Olarak Düşündü. Bkz. Stephane Cronin, Rıza Shah And The Disintre Of Balchtiyar Power In İran (1921-1934). *Iranian Studies*, Volume 33, Numbers 3-4, Newyork, 2000, S. 349.

⁵² Bkz. S. Cronin, a.g.e., s. 350.

⁵³ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası 1919-1980*, C.I., İstanbul, 2002. s. 359.

⁵⁴ Oral Sander, a.g.e., s. 61.

3. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin İlk Yılında Türk – İran İlişkileri

Türk – İran siyasi gelişmelerinin mazişi çok eskidir. İslam öncesi Türkler ile başlayan bu süreç, Türk – İslam devletleri döneminde devam etmiştir. Osmanlı – Safavi ilişkilerinde daha gergin bir politika izlenmiştir. Türk ve İran ilişkileri resmi olarak 1835 yılında Türkiye'nin Tahran'da Büyükelçilik açılışıyla başlamıştır.

İran'da ilk Büyükelçiliğini 1851 yılında İstanbul'da açar. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun çöküşüyle Ankara'nın başkent olmasıyla İran büyük elçiliği Ankara'ya taşınır (1923).

Milli mücadele dönemindeki Türk dış politikasının özelliği savaş ve diplomasi birlikteliği yürütülmesi olmuştur. Milli Mücadele sırasında izlenen dış politika Türk ordularının savaş gücünü artırırken düşmanların saldırı ve direnme güçlerini azaltıyordu⁵⁶ Milli mücadelenin dış politikası Amasya Genelgesiyle şekillenmeye başlamış. Misak-ı Milliye ile bir politika haline geldi. T.B.M.M. hedefleri belirlenir ve bu hedeflere ulaşılmaya çalışılır.

I. Dünya savaşında İran cephesindeki olaylar Osmanlılar ile İran Kaçarları arasında cereyan etmişti. Ancak Türkiye'de artık bu dönemde Osmanlı yoktu yerini T.B.M.M.'e daha sonra Türkiye Cumhuriyeti almıştır. İran'da ise Rıza Han'ın İran'da önce hükümet kurması ve 1925'te ise Pehlevi dönemi yeni bir dönem başlatıyordu. Biz bu dönemdeki ilişkileri değerlendirip ele alacağız.

1921 şubatında Rıza Han isminde milliyetçi Antiemparyalist bir subayın hükümet darbesi yapmasıyla başladı, önce ordu komutanı. milli savunma bakanı

⁵⁵ Peter Avery, *History Of Iran* s. 434, Baskın Oran, a.g.e., s. 359.

⁵⁶ Cemil Özgül, *Heyet-İ Temsilîye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, Ankara 1989 – s. 84.

daha sonra da başbakan olarak Rıza Han güçlü bir ordu oluşturarak iç ayaklanmaları bastırdı. Merkezi devleti güçlendirir diğer yandan ülkenin İngiltere ve Sovyetlerin kontrolüne girmemesi için mücadele etti⁵⁷ harbin tüm sorumluluğunu üzerine aldı.

Bu dönemde (1921-1925) iki komşu ülkenin Rıza Han İran'ı ve Mustafa Kemal Türkiye'sinin amaçları ve çıkışları uyuşmaktadır. Milliyetçi, tam bağımsızlıkçı ve dini teasüpten arındırılmış iki ülkenin de ortak düşmanı İngiltere kısa vadeli dostu Sovyet Rusya'dır. Bu doğrultuda işbirliği yapmaktan ve birbirlerine maddi ve manevi destekler vermekten kaçınmamışlardır.⁵⁸ Bu süreçte bu işbirliği zaman zaman sekteye uğramış, ancak bu dönem ilişkilerine bakıldığında zaman daha ziyade olumlu geçmiştir.

İran hükümeti 28 Nisan 1921 yılında resmi işlemlerin başlatılması istemiştir. İran Ankara'ya resmi bir heyet göndermek istediğini bildirir ve izin ister.⁵⁹ T.B.M.M. İran'ın bu isteğini kabul eder. Bu gelişmeler üzerine İran Ankara hükümetini 22 Haziran 1922'de resmen tanır.

Bununla birlikte İran Eğitim Bakanı Mümtaz-ül-Devlet başkanlığında bir İran kurulu Haziran 1922 yılında Ankara'yı ziyaret ederler. Mümtaz-ül-Devletin Vakıf Gazetesinde verdiği demeçte "İki devlet arasındaki kardeşlik bağlarının güçleneceğini, bundan böyle iki devlet felaket ve mutluluklarına birlikte paylaşacaklarını"⁶⁰ bildiriyordu. Bu gelişmeler üzerine İran 1922'de Ankara'ya Büyükelçi olarak Mofakhan Eshag'ı yollamıştı. Türkiye'nin ilk büyük elçisi

⁵⁷ Rouhallah K. Ramazani, *The Northern Tier Afghanistan, Iran And Turkey*, s. 69-72.

⁵⁸ Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye - İran İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, C. 5, S.3, Ankara, 1999. s. 148.

⁵⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Fon Kodu : 030.18.10 Kutu No: 03 Dosya No: 26 Belge No:20*

⁶⁰ Selahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika*, C.2, Ankara, 1992 s. 232.

Muhittin Paşa'da 7 Şubat 1923'te Tahran'a güven mektubunu sunmuş ve Büyükelçi olmuştur. Böylece iki devlet arasında resmen siyasi ilişkiler başladı.⁶¹ Bu arada İran T.B.M.M.'ye baş vurarak Trabzon'da konsolosluk kurmak ister. Türkiye Hükümeti Tebriz'de Türk konsolosluğu açılması şartı ile kabul etti. (12-11-1338) (1922)⁶²

Atatürk ve Rıza Şah döneminde Türk – İran ilişkileri hep olumlu geçmemiştir. Olumsuz olan yönleriyle zaman zaman sekteye uğramıştır. Bu dönemde İran ile Türkiye arasındaki başlıca sorunlar şöyle sıralanabilir;

1- Sınır Anlaşmazlığı; 1555 Amasya Antlaşmasıyla ana hatları çizilen, 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla belirlenen hat, 1747 II. Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla teyyid edilmiştir. 1913 İstanbul'da yapılan antlaşma ile bu süreç bu döneme kadar devam eder. Bugünkü Türk – İran sınırı o dönemdeki ile hemen hemen aynıydı.⁶³ Buna rağmen küçük sorunlar devam etmiştir. Bu küçük sorunlar Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerin ilk on yılına damgasını vurmuştur. Sınır ihtilafının ise üç temel nedeni vardır. Bunlardan birincisi Devletlerin Milliyetçi ideolojileri bakması, ikincisi Kürt aşiretlerinin özelliklerini koruma isteği, Üçüncüsü ise sınır arazilerinin üzerinde işaretlenmemiş olmasıydı.

2- İran'da bulunan Türk nüfusunun yoğunluğu, zaten İran tarihine baktığımız zaman yaklaşık 400 yıllık devlet yönetimi Avşarlardan başlayarak Pehlevi iktidarına kadar Türklerin elindeydi. İran'daki Türk nüfusu Azeriler yüzde 24, Türkmenler yüzde 2 oranındadır.⁶⁴ Bu Türk nüfus yoğunluğu Rıza Şah'ıda o günkü İran'da endişelendirebilirdi.

⁶¹ İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları C. I. Ankara, 1983 s. 274.

⁶² BCA, Fon Kodu: 030 18 01 Kutu No: 06, Dosya No: 36, Belge No: 8

⁶³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi C.1, Ankara, 1970. Genelkurmay Yayınları.S. 128.

⁶⁴ Metin Öztürk, Türkiye Ve Ortadoğu, Ankara 1997 S. 39.

3- Kürtler; Her iki ülkenin de ortak problemidirler. Zağros dağları çevresinde yaşamaktadırlar.⁶⁵ Türkiye'nin doğu sınırı, İran'ın batı sınırında yaşıyorlardı. Bu bölgelerde çıkan Kürt isyanları, zaman zaman sınır ihlallerine neden olmuştur veya birbirlerine karşı kışkırtmalar olmuştur. Bu yüzden her iki devletin arası açılmıştır.

Şeyh Sait isyanında Türkiye İran sınırını aşarak 100 km İran topraklarında ilerlemiştir⁶⁶ ve bunun sonucunda İran Türkiye'ye nota vermiştir.

Her iki ülkenin de ortak sorunu olan Kürt sorunu günümüze kadar taşınmıştır. Zaman zaman bu sorun karşısında Türkiye ve İran işbirliği içerisine girmişler. Günümüzde Kuzey Irak'ta kurulması düşünülen Kürt devletine karşı komşu ülkemiz İran – Suriye ve Türkiye fikir birliği yapıp böyle bir devletin kurulmasına karşı olduklarını ve kurulması ihtimalinde müdahale edebileceklerini belirtmektedir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türkiye – İran devletleri bu sınır bölgesindeki Kürtleri bir birlerine karşı kullanabilirler.

4. İslami Anlayış. Mezhep Farkı (Suni – Şii) Çatışması : Tarihi süreç içerisinde İran safavi ve Osmanlı Türkleri arasında önemli bir problemdi. İran'ın Anadolu'daki Alevileri kışkırtarak kargaşaya ve isyanlara neden olmuş Osmanlı ise İran'ın bu hareketine tepki göstermiştir.

⁶⁵ James Ciwent, *The Kurds*, Newyork, 1996 s. 65.

⁶⁶ Robert Olson, *The Kurdish Question And Turkish-Iranian Relations, From World War I To 1998*. California, 1998 s. 22.

İran belli dönemlerde Şiiliği milli hüviyetini koruma aracı olarak kullanmıştır.⁶⁷ Sanki İran'da sadece Şii Müslümanlar varmış gibi bir izlenim bırakmıştır. Rıza Şah ile birlikte bundan vaz geçilmeye çalışılıp milli devlet olma vasfını sağlamak için çalışmalar yapılmıştır. İran'ın bu Şii sendromu, İslam dünyasında birliğin teşekkülüne engel olmuştur. Hatta İran'da Dört yüzyıl hüküm süren Türk devletleri ile diğer Türk devletleri arasında birlik oluşmasına engel olmuştur.

Günümüzde ise Modern Türkiye Cumhuriyeti devletinin laik devlet anlayışını benimsemesiyle, dine ve mezhebe dayalı bir problemin olmadığını görüyoruz. İran'da ise kendi rejimini diğer İslam ülkelerine de yayma düşüncesi olabilir kanısıyla, bu konuda Türkiye ile İran, zaman zaman sorunlar yaşanmaktadır.

5. Fars Milliyetçiliği; Safavilerle başlayan Şiiliği yayma düşüncesi Osmanlı – İran arasındaki çatışmalara hatta, bir birlerine karşı üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Çaldıranla başlayan savaş süreci 1840'lara kadar gelmiştir. İran'da Pehlevi Hanedanı yönetimiyle Fars milliyetçiliği başladı.

Rıza Şah Fars milliyetçiliği politikasıyla Müslüman Türk toplumunu ezmiş, ona hakaret etmiş, Türkçe'yi ve Türk edebiyatını yasaklar.⁶⁸ Fakat İran yöneticileri'nin Türkçe tedrisatına izin vermemeleri, İran'daki Türk topluluğunu, hem kendi milli kültürünü geliştirmede ve hem de medeniyetlerin diğer nimetlerinden layıkı ile istifade etmede geri bırakmıştır.⁶⁹ Diyebiliriz ki Pehlevi döneminde İran milliyetçilik politikasında iç politikada tam bir zafere

⁶⁷ Mehmet Saray, Atatürk Ve Türk Dünyası, İstanbul 1988. s. 192.

⁶⁸ Selçuk Akın, İran Türklerinin Hürriyet Hareketleri, s. 79.

⁶⁹ Mehmet Saray, Atatürk Ve Türk Dünyası, s. 194.

ulaşmıştır.⁷⁰ Ancak İran'da bu dönemde sadece Türk boyları için değil diğer azınlık topluluklara da aynı muameleyi yapmıştır.

Fars milliyetçiliğinin Türkmenler üzerindeki baskı ve azimi ile politikası Türkiye'deki Türk milliyetçilerini endişelendirmiştir. Buda o dönemde İran Pehlevi devletini endişelendirmiştir Bu sorunda Türkiye – İran devletleri arasında problem yaratmıştır.

Ancak bütün bu sorunlar dışında Türk – İran devletleri arasında önemli benzer ve ortak noktalar vardı. M. Kemal ve Rıza Şah'da modernizmi benimsemiş, Batı yanlısı politikalar benimsemişlerdir. Bunun yanı sıra her iki devlet de I. Dünya savaşının buhran döneminden sonra kurulmuş, ortak din ve ortak düşmanlarla mücadele etmişlerdir.

İran ve Türkiye problemlerini bu dönemde daha ziyade akıl ve bilimsellik çerçevesi içerisinde çözmeye çalışıp muaffak olmuşlardır.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti dış politikadaki ilkelerini özetlemek gerekirse; Bunlar, öncelikle kendi milli gücüne dayanmak, misak-ı milliye bağlı kalmak, gerçekleştirilmeyecek emeller peşinde koşmamak yani gerçekçi olmak uluslararası ilişkilerde eşitliğe dayanan karşılıklı dostluklar istemek, dış devletlerinin iç işlerine karışmamak ve onların yönetim sisteminden etkilenmemek “Dış politikada akılcı yol yani bilim ve teknolojiyi yol gösterici” olarak almak, dış politikanın yürütülmesinde, iç politika ile uyum sağlamak gibi ana ilkelerle belirtilebilir.⁷¹ Türkiye bu çerçevede dış politikasını yürütmüş ve yürütmektedir.

⁷⁰ Pierre Renouvin. *Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, Paris 1982 s. 55.

⁷¹ Muzaffer Erendil, *Çok Yönlü Lider Atatürk*, Ankara 1986, s. 245.

4. Simko (I. Dönem) ve Şeyh Said İsyanının Türk – İran İlişkilerine Olumsuz Etkileri (1920-1926)

Türkiye ile İran arasında yukarda saydığımız bir çok ortak noktaları olmakla birlikte bir çok sorunlarda mevcuttur. 1920-1926 yılları arasında en önemli problemleri Kürt isyanlarıydı. Çünkü bu isyanlar her iki devleti olumsuz yönde etkilemiştir. Hatta bazen o kadar gelişmiş ki Türkiye'nin İran sınır ötesine askeri hareket yapmasına neden olmuştur.

İran'ı uğraştıran, Türkiye'ye karşı tavır almaya yönelten, iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerin bozulmasına neden olan olay, İran'da Kürt bölgesinde simko (İsmail Ağa) isyanıdır.

Bu isyanın nedenleri üzerinde fazla durmayacağız. Ancak gerçek şudur ki İran'da Birinci Dünya savaşından sonra boşluk olması Türkiye'de emperyalist devletlere karşı başlattığı milli mücadele sınır bölgesinde simko geniş alan bırakılmıştır.

O sırada Kotur yöresi İran tarafında kalıyor Osmanlı devleti bunu kabul etmiyordu. Türk ve İran devletleri arasındaki çelişkiden yararlanarak 1918 sonlarında 1919'un başında isyan çıkarır.⁷²

İsyan büyüyüp İran'da Kotor'dan Benehe kadar olan bölgede etkisini sürdürdü. Eşkiyalıkla milliyetçiliği birleştiren Simko, halkı arasında bir kahraman İranlılar için bir sorun, Osmanlı ve Mezopotamya'daki İngiliz idaresi için dikkate alınması gereken bir güç olarak biliniyordu.⁷³

⁷² Faik Bulut. *Dar Üçgende Üç İsyan*, İstanbul, 1992. s. 214.

⁷³ Wadie Jwaideh. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri Ve Gelişimi*. İstanbul, 1999. s. 270.

Simko bu savaş esnasında, Ruslar, Osmanlılar, Ermeniler, Süryaniler ve İranlılarla bir çok kez ittifak kurdu ve aynı zamanda bir çok kez onlarla savaştı.⁷⁴

Simko 1920 İran tarafından sıkıştırılınca Türkiye'ye kaçarak dağlık bölgelere yerleşir. Türkiye'nin Simko'yu mülteci olarak kabul etmesi İran'da tepkiyle karşılaşır Hatta İran hükümeti bütün bunları, Türkiye'nin İran'ı işgali olarak yorumluyor ve Türkiye'yi protesto ediyordu. Simko Türkiye'den silah ve cephane almaya devam ediyordu.⁷⁵

Simko İran'a dönerek sahasını genişletince İran kuvvetleri tarafından püskürtülür. Tekrar Türkiye'ye sığınır. Ancak Kazım Karabekir Paşa'nın emriyle İran'a zarar vermemek biçiminde sınırdan uzak tutulur.⁷⁶ Fakat bu olay İran tarafından hoş karşılanmayarak Türk – İran ilişkilerini gergin hale soktu.

Bu olay Türk – İran arasındaki sınırda devam ederken bunun paralelinde Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğusunda Şeyh Said ayaklanması çıkar. Bu isyan'ın nedenleri için değişik görüşler vardır;

1- Kurtuluş savaşı ve sonrasında, "Yeni Türkiye"nin yenileşme hareketleri ve özellikle "Uluslaşma" kazandığı Kürtleri'de "Ulus olma" "ulusal değerlere" sahip çıkma eğilimine görebileceği düşünülmeli.

2- İngiltere ve Türkiye petrol bakımından zengin bölge olan Musul'un statüsü ve Irak-Türkiye sınırının çizilmesi konusunda Lozan Antlaşmasında çözüme kavuşturmamaları, konu Milletler Cemiyetine getirildi ve üç kişilik bir

⁷⁴ Wadie Jwaideh, a.g.e., s. 270.

⁷⁵ Gökhan Çetinsaya; "Milli Mücadeleden Cumhuriyet'e Türk – İran İlişkileri". Atatürk Araştırmaları Dergisi, C. XVI. S. 48. Ankara, 2000. s. 773.

⁷⁶ Naci Kutlay, Kürtler, İstanbul 2002. s. 267.

komisyonun konuyu araştırmasına karar verildi. Türkiye bir halk oylaması yapılmasını teklif etti. İngiliz ajanlarının, İngilizlerin bölgede bağımsızlık veya özerklik verecekleri vaadiyle halkı kışkırtmaları.⁷⁷

3- Türkiye, İran, İngiltere ve Fransa'nın I. Dünya savaşından sonra Kürtlerin yaşadığı bölgeyi kendi aralarında paylaşmaları, Kürtlerin dışarı ile olan ticari bağlarına engel oldu. Dışarıyla bağların kesilmesi, ticari rekabete geri kalmasına neden oldu.⁷⁸ Buda bölgede isyanların çıkmasını tehdit etti.

4- Türkiye'de 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması, şeriatın kaldırılması yeni düzenlemelere karşı, Kürt toplumunun büyük ölçüde muhafazakar olan dini liderlerinin ve Kürt aşiret reislerinin gösterdiği tepki, hiç şüphesiz isyanın çıkmasında önemli bir etkiydi.⁷⁹

Kazım Karabekir'in Şeyh Sait isyanının çıkmasındaki görüşleri şöyledir: "Mesele Kürtlük istiklaline matuf, fakat muavvafakiyeti kolaylaştırmak için ise dini mahiyet verilmiştir. Bütün istiklal harbi müddetince sükunetini temin ettiğim Kürtlük feci bir akibete gidiyordu".⁸⁰

Bu nedenle Doğu ve Güneydoğu'da 13 Şubat 1925'de çıkan bu isyan Türk hükümetinin aldığı önlemler sayesinde kısa süre içerisinde bastırılır. Şeyh Said 47 arkadaşıyla birlikte yakalanarak idam edilir. Yakalanmayanlar ise İran, Suriye ve Irak'a kaçarlar.

⁷⁷ Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh Devlet İstanbul, 2003- s. 402-403.

⁷⁸ Naci Kutlay, a.g.e., s. 276.

⁷⁹ Waide Jwaideh. Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, s. 395.

⁸⁰ Kazım Karabekir. Kürt Meselesi, İstanbul 2004. s. 16.

Şeyh Said isyan sırasında Türk askerlerinin isyancıları takip edip İran topraklarını girmesi İran hükümeti Ankara Büyük Elçiliği aracılığıyla Türk Dış İşleri Bakanlığına bir protesto notasını vererek bildirir. Türkiye ile İran arasındaki ilk protesto notası kürt sorunu yüzünden olmuştur. 1920'ler boyunca Kürtler bir çok ülkede mülteci olarak yaşamak zorunda kaldılar. Şeyh Sait ve Simko isyanlarında İran, Irak, Suriye ve Türkiye'ye sığınmışlardır.⁸¹

Bu isyanların çıkmasında Türkiye, İngiltere, Sovyet Rusya ve İran'ı suçlar. Ancak bu isyan Türkiye'ye pahalıya mal olur.

Bu hadiseyi tezgahlayan İngilizlerin menfaatleri için ne kadar çirkin hareketlere teşebbüs edebilecekleri anlaşılır. Gelişmeleri yakından takip eden M. Kemal Paşa, Musul meselesi yüzünden İngilizlerle yeni bir savaşa girmeyi gereksiz gördü.⁸² Musul böylece kaybedilmiş oldu.

Bu arada İran'da Rıza Han Şah olmuş ve Pehlevi hanedanı devri başlar. Şah Rıza Pehlevi 27 Aralık 1925'te Tahran Büyükelçimiz Memduh Şevket Bey'i kabul ederek Türkiye ile dostluk ilişkilerini geliştirmek istediğini ifade eder. Bunun üzerine cumhurbaşkanı M. Kemal 5 ocak 1926'da Rıza Şah'a bir tebrik telgrafı gönderdi⁸³ Böylece isyanlar döneminde çıkan Türk – İran gerginliği giderilmeye başlamıştır. Her iki ülkenin de menfaati gereği bir yakınlaşma süreci başlatılmış oldular.

İki devletinde aynı paralelde gelişen ilgileri Kürt sınırını kontrol etmeyi hedeflemekteydi. Şeyh Said ve Simko isyanları Türkiye ve İran'ın aralarında

⁸¹ Robert Olson, *The Kurdish Question* s. 22.

⁸² Mehmet Saray, *Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 87.

⁸³ Gökhan Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyete Türk – İran İlişkileri, 1919-1925", s.792-793.

işbirliği yapma fikrini vermiştir.⁸⁴ Böylece Türkiye ile İran arasındaki buzlar eriyerek iyi ilişkiler süreci başlatmıştır. Sınır sorunu çözümleyebilmek için İran'ın Lozan'a katılması isteği İngiltere tarafından red edilmiştir. Türkiye ve İran ikili görüşmelerle bu sorunu ortadan kaldırma girişimleri başlatmak istiyordu. Yavaş yavaş güvensizlik ortamı da aşmaya başlanmıştır.

5. 1926 Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasına Giden Yol

Atatürk ve Rıza Şah ile başlayan ilişkilerdeki dostluk havası başlamasına rağmen, İran'ın dolaylı da olsa Anadolu'ya yönelik tehditleri tam manasıyla ortadan kalkmış değildi.⁸⁵ Her iki devletinde biri birlerine karşı kullanılabilecek kozları, kuşkuvarı, vardı. Bu sorunlarını gidermek için önemli yakınlaşmalar olmuştur. İran ve Türkiye arasındaki sorunlar şöyleydi.

İran'daki Türk nüfusunun çok oluşu bir Fars devleti olan İran'da ister istemez kuşku uyandırıyordu.

Bundan başka İran'a karşı Türk – Rus işbirliği, Türkiye bu dönemde Sovyet Rusya ile Moskova, Kars Antlaşmalarını imzalamış ve iyi ilişkiler zirve noktasına gelmiştir. Bu ilişkiler İran'ı kuşkulandırıyordu.

Bununla beraber Türkiye'de yaşayan Azeri milliyetçilerinden rahatsızdı. Kuzey ve Güney Azerbaycan milliyetçilerinden bir kısmı Mehmet Emin Resulzade de dahil olmak üzere Türkiye'de yaşıyorlar ve İran aleyhine çeşitli

⁸⁴ Robert, Olson, a.g.e.. s. 22.

yayın faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Ayrıca İran, Türkiye'deki İran vatandaşlarının sorunlarına da çözüm bulabilmek istiyordu.⁸⁶

Türkiye açısından bakıldığında sorunları şöyle sıralamak mümkündür;

Türkiye'nin en önemli meselesi Kürtlerdi. Şeyh Said isyanı öncesinde İran Kürtlere olumsuz, Türkiye olumlu yaklaşırken, isyan sonrasında İran olumlu, Türkiye ise olumsuz bakmaya başlıyordu. İran kendi topraklarındaki Kürtlere iç idareye ilişkin imtiyazlarda veriyordu.

Bundan başka İran Kürtleri kendi tarafına çekebilse Türkiye'ye karşı sınırlarını koruyabilirdi.⁸⁷

Bununla beraber İran'ın Kürtlere yumuşak davranırken Azerilere yönelik politikasını her geçen gün sertleştirilmesi ve giderek bir kültürel asimilasyon politikası uygulamaya başlamıştı.

İşte bu sorunlar altında Türk – İran görüşmeleri Tahran'da büyük gizlilik içinde yapıldı. Görüşmecileri Türkiye tarafından büyük elçi Mahmut Şevket bey, İran tarafından saray bakanı Timurtaş yürüttü.⁸⁸ Anlaşmanın gizli yürütülmesindeki amaç İngiltere ve Rusya'nın olayların karıştırmalarına engel olmaktı. Nihayet 22 Nisan 1926'ta iki taraf arasında bu antlaşma imzalanır.

⁸⁶ Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türk İran İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, s. 150.

⁸⁷ Gökhan Çetinsaya "Atatürk Dönemi Türk – İran İlişkileri" s. 150-151.

⁸⁸ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s. 151-152

5.1. Türkiye – İran Dostluk Ve Güvenlik (Saldırmazlık) Antlaşması (22 Nisan 1926)

Türkiye Cumhuriyeti devleti ile İran devleti arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerinin daha düzgün yürütülmesi, sınırdaki gerginlik ve anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak. ülkeler ilişkilerini yeni şartlara göre düzenlemek için bu antlaşma imzalanır.

Antlaşmanın şartları şunlardır;

1. Madde: Her dostluk antlaşmasında yer aldığı gibi, iki taraf arasında “Barış ve Sonsuz Dostluk” olacağı belirtilmiştir.

2. Madde: Taraflardan biri bir saldırıya uğrarsa, öteki tarafın tarafsız kalması öngörülmüştür ki, bu da antlaşmaya bir “Tarafsızlık” niteliği vermektedir.

3. Madde: Bu madde ortaya en geniş anlamıyla bir “Saldırmazlık” yükümü getirmektedir.

4. Madde: Bir üçüncü devletin taraflardan birine karşı düşmanca bir eylemi görülürse, öteki tarafın, tarafsızlığının bir gereği olarak, bu eyleme girişen devlete yardımcı ve alet olmamak, tersine, kendi ülkesinde o devletin söz konusu eylemini kolaylaştırmak üzere girişebileceği eylemleri silahla önlemek hükmünü koymaktadır ki bu “Tarafsızlık” kavramını bir “Dayanışma” kavramı ile pekleştirici niteliktedir.

5. Madde: Taraflara, kendi ülkelerinde öteki tarafa karşı girişilebilecek düşmanca eylemleri önlemek hükmünü getirmektedir. Bu da antlaşmanın “dostluk” niteliğinin bir gereğidir.

6. Madde: Taraflar, sınır bölgelerinde aşiretlerin suç niteliğindeki eylemlerine karşı gerekli önlemleri almayı bir dayanışma olarak öngörmüşlerdir.

7. Madde ve 8. Madde: İki ülke arasında işbirliği için çeşitli antlaşmaların yapılması öngörülmüştür.

Dostluk ve güvenlik antlaşması, 11. maddesi gereğince, imzalandığı 22 Haziran 1926 günü, 5 yıllık bir süre için, yürürlüğe girmiş onay belgeleri sonradan Tahran'a da verilmiştir.⁸⁹

Bu antlaşmanın temel amacı aşiretlerin yarattığı sınır sorununu çözmek olsada bu antlaşma, Ankara ile Tahran arasında imzalanan ilk belge olması nedeniyle önemlidir.⁹⁰ Bundan sonra imzalanan diğer belgelerde bu antlaşmayı temel alacaktır.

Bu antlaşmanın en çarpıcı maddesi 6.maddedir. bu madde açıkça aşiretleri hedef göstermesi, bu antlaşmanın ayrıca özelliğiydi. Bu antlaşma Türk – İran sınır sorunlarını hemen hemen çoğu ile çözüme bağlıyordu. Diğer maddelerde iki devletin birbirlerine karşı düşmanca hareketine bulunmayacağı ve taraflardan birini tecavüze uğrarsa diğerini tarafsızlığını muhafaza edeceğini belirtiyordu.

Tarihi süreç içerisindeki Türk ve İranlılar arasındaki ilk antlaşma Amasya'daydı. Türkiye ile İran arasındaki ilk resmi antlaşma 1926 antlaşması olmuştur. Bu antlaşma her iki ülke sınırlarını güvence altına aldıklarını düşünüyorlardı. Ancak antlaşmanın hemen akabinde sınır olayları ve aşiretlerin faaliyetleri yeniden başlayacaktır. Ancak bu antlaşma bundan sonra Türkiye ile İran arasında yapılacak antlaşmaların esası kabul edilecektir.

⁸⁹ Bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları s. 274-275, Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine ait 100 belge), (1919-1923) C.II., Ankara, 1992, s. 454-455. Bkz. Ekler Bölümüne

⁹⁰ Mehmet Gönübol, Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938), Ankara, 1990. s. 86

6. Türk – İran İlişkilerinde Kürt Menşeli İsyanların Etkisi, Türkiye Ve İran Arasında Sorun Oluşturması (1926-1930)

6.1. Simko (İsmail) Ağa İsyanının Türk – İran İlişkileri Üzerindeki Rolü (1918-1930)

Konumuz Kürt isyanları değildir. Ancak Türk – İran ilişkileri incelenirken, özellikle bizim ele aldığımız bu isyanlar, olumlu veya olumsuz önemli rol oynamışlar bu açıdan bu isyanları ele alıp inceliyoruz.

Kürtler, İran, Irak, Türkiye, Suriye' sınırlarının kesiştiği bölgede yaşayan bir halktır.⁹¹ İran Kürtleri İran'ın doğusundaki Türkiye sınırlarına yakın bölgelerde yaşarlardı. Modern İran'ın başlarında kurallara uyan bir toplum olarak var oldular.⁹² 20. yüzyılın başlarında Avrupa sömürge imparatorlukları ve Rusya Kürtler üzerine ciddi etkiler yaptı. İlk olarak Rus – İran savaşıyla bölgeye İnen Ruslar Kürtler üzerindeki etkinliğini artırdılar.

I. Dünya savaşından sonra İran çok üzücü bir durumdaydı. açlık, kabile gurupları hırsızlık ve çeşitli isyanlar yaşıyordu.⁹³ Eşkiyalık ve küçük kanunsuzluklar korkutuyordu. Büyük soygunlar yapılıyordu. Aslında eşkiyalar otoritenin yokluğundan kasabalara sık sık baskınlar yapıyorlardı. Bazen bütün ekonomik faaliyetler nerdeyse durma noktasına geldi.⁹⁴ Bolşevik devrimi ve ardından Rus kuvvetlerinin İran'ı terk etmesi bu otorite boşluğunu daha da artırdı. Bu boşluğu doldurmaya çalışan İngiliz hükümetine karşı, İran hükümeti de bunu engellemeye çalıştı. İran'ın her yerinde ayaklanmalar görülmeye başlandı.

⁹¹ Morton Abramowitz. Türkiye'nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası, Ankara, 2001 s. 89.

⁹² Bkz. James Ciment, The Kurds. s. 65.

⁹³ Bkz. Ronald N. Wilber. Four Hundred Forty – Six King of İran, s. 98.

⁹⁴ Bkz. Yahya Zoka. The Imperial Iranian Army From Cyrus to Pahlavi, s. 35.

Genel Kurmay başkanı ve Milli Savunma bakanı olan Rıza Şah yeni düzenliği ordusuyla bu isyanlara karşı mücadele eder. Azerbaycan'da Türk Şahsevenlere karşı, Kermanşah Kürtlere karşı, Belujilere karşı Horasandaki Kürtlere karşı⁹⁵ savaşarak asayişini sağlamayı çalıştı.

İşte Simko Ağa isyanı bu durumda İran'da patlak vermiştir. Simko'nun isyan etmesinin başlıca nedenleri şunlardır;

- 1- Ağabeyi Cafer Ağa'nın İran hükümeti tarafından öldürülmesi
- 2- Osmanlı – İran arasında Kofur bölgesi anlaşmazlığı, Simko bu bölgeye el koyup alması ve bu otorite boşluğundan yararlanmak istemesi.
- 3- Rusya ve İngiltere gibi iki büyük devletin bu planda parmağı vardı. Amaçları Selmas, Urmiye bölgesiyle Hakkari sınırı arasında kendilerine bağlı Türkiye'ye karşı bir devlet kurmak⁹⁶ istiyorlardı. Bu olay onlar için önemli bir fırsattı.

Bu nedenlerden dolayı Şikak aşiretinin lideri olan Simko Mondros Mütarekesi ile birlikte bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmaya başladı. Hem Osmanlı ordusundan terhis olan Kaçak Kürt askerleri hem de silah ve mühimmat elde ederek önemli bir güç oluşturdu. Şemdinan bölgesinde etkin bir şahsiyet olan Şeyh Taha ittifaka girdi. Böylece önemli bir güç haline geldi.

Simko harekete geçerek Kotordan Beher'e kadar olan bölgeyi ele geçirir. Tebriz – Urmiye yolunu kontrol altına aldı. 1919 yılı Nisanında İran Selmas'da

⁹⁵ Bkz. Ervand Abrahamian; *İran Between Two Revolutions* s. 118-119.

⁹⁶ Bkz. Faik Bulut a.g.e., s. 215.

Simko kuvvetlerine karşı bir taarruza geçti. Selması Simkodan geri alır. Simko Türkiye sınırına doğru çekilir. Türkiye Simko'yu mülteci olarak kabul eder.⁹⁷

Simko Türkiye tarafından silah ve mühimmat almaya başladı. Türkiye'nin Simko ağa ile işbirliği yapmasının temel amaçları şunlardır;

1. Simko bölgedeki İngiliz tehlikesine Ermeni ve Nasturini saldırılarına karşı Türk Milliyetçilerine yardım edebilirdi.⁹⁸

2. Türkiye Simko'nun Irak Kürtleri arasındaki saygınlığından yararlanarak bu bölgedeki Kürtleri İngilizlere karşı kullanmak istiyordu.⁹⁹ Ayrıca Türkiye İngilizlere karşı mücadelesinde Kürt aşiret reisi ve siyasi şahsiyetlerinden yararlanmak istiyor ve Simko'yu da bu zemine çekmek için çaba gösteriyordu.

3. İran'ın Paris antlaşmasında Osmanlıdan toprak talep etmesi¹⁰⁰ demek ki hala İran'ın Türk topraklarında gözü vardı.

Simko kuvvetleri 1920 şubatında İran'a mağlup olunca Simko tekrar Türkiye sınırına yanaşarak Van yoluyla Türkiye'den silah ve cephane talep eder 1920 Nisanında İran'a karşı yeni bir isyan hareketini başlatır. Simko İran kuvvetlerini mağlup eder. İran hükümeti bütün bunları Türkiye'nin İran'ın işgali olarak yorumluyor ve İran Türkiye'yi protesto ediyordu.¹⁰¹ 1921'de Karargahını Mukriye taşıdı ve Kürt taleplerinin savunuculuğunu yapan, Bağımsız Kürdistan

⁹⁷ ATESE Arşivi, Kutu No: 347 Gömlek No: 23, Belge No: 16

⁹⁸ Bkz. Gökhan Çetinsaya, Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk – İran İlişkileri s 107

⁹⁹ Bkz. Faik Bulut, a.g.e., s 224.

¹⁰⁰ Salahi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşında Dış Politika C.I., s. 42.

¹⁰¹ Bkz. Gökhan Çetinsaya, Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk – İran İlişkileri s. 772.

adlı bir gazete çıkarmağa başlar.¹⁰² Aynı zamanda Simko “Roji Kurd” dergisinin yayınlanmasını da sağladı.¹⁰³

Şuda gösteriyor ki, Simko sanıldığı kadar cahil olmayıp aynı zamanda modern eylem biçimlerini uygulayan teknolojiyi de kullanan bir kişiydi.

Bu sıralarda Sovyet hükümetinin Kürtlere otonomi verilmesi konusunda Simko’nun yanında yer alarak İran hükümeti nezlinde arabuluculuk yapıyordu. Bunun üzerine İran hükümeti 1922’nin ilk yarısında diğer bölgelerdeki huzursuzluğu bastırmak için Simko ile ateşkes imzaladı. Sovyet subayı Filipov arabuluculuğuyla imzalanan ateşkesin şartları şunlardır;

- 1- Simko yanında bulunan Türk askerlerine yol verecek
- 2- Urmiye ve Selmas’ın işlerine karışmaktan vaz geçecek
- 3- Silahlarını bırakacak
- 4- Lisisten bölgesindeki köylü halkın zararlarını ödeyecek
- 5- Kardeşi Ahmet Ağa’yı Tebriz’e gönderecek ve devletin gözetiminde olacak.¹⁰⁴

Simko yapılan antlaşma şartlarına uymayarak güçlenince tekrar İran kuvvetlerine karşı saldırır. Bu arada Rıza Han kuvvetlerince sıkıştırılınca Türkiye’ye kaçar. Simko Kazım Karabekir emriyle silahsızlandırılarak sınır boylarından uzak bir yerde tutulur.

1924’de Türkiye – İngiltere aralarındaki Musul ve Sınır sorununu çözmek için Cemiyeti akvama gitmek istiyorlardı. Bunun için her ikisinin de Simko’nun desteğine ihtiyaç vardı bu dönemdeki ilişkiler biraz daha yumuşaktır.

¹⁰² Bkz. Wadie Jwaideh. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, s. 270.

¹⁰³ Bkz. Naci Kutlay, *Kürtler*, s. 112.

1925'te Türkiye'deki Şeyh Said isyanı nedeniyle İran'daki Simko'ya daha akılcı yaklaşp bu isyana destek vermesini önlemeye çalışır. İngiliz ağırlıklı dış müdahalelerin Şeyh Said olayının asıl sebebi Musul meselesi olmakla beraber, İngiltere o dönemde Sovyetlere dost olan Türkiye'nin denge politikasında Sovyetler yanlısı bir güç olmasını istemediğinden Türkiye'yi zarara sokmak da istemiş olabilirdi.

Denilebilir ki Anadolu'nun doğusu kısmen etnik ve kısmen dini hareketli olan bir sosyal hassasiyet vardır. İngiliz emperyalizmi çıkarları gereği olarak mevcut hükümete angarya çıkarmayı fırsat bilecekti.¹⁰⁵

Simko İran'a karşı 1926'da tekrar isyana kalkışır. Dilmen yakınlarında ciddi bir yenilgiye uğrar ve Türkiye'ye kaçır, iltica talebinde bulunur. 21 Temmuz 1926 kararname ile güvenliği sağlanması şartı ile ilticası kabul edildi.¹⁰⁶

Bu arada Türkiye – İran arasındaki siyasi ilişkiler düzelmeye başlamıştır. 5 Ocak 1926'daki Şah'ın resmi taç merasiminde Ankara'dan bir heyet gönderilir ve Gazi M. Kemal Şah'a tebrik telgrafını gönderir. 22 Nisan 1926 yılında Dostluk ve Güvenirlik anlaşması yapılır. Bütün bunlara rağmen Simko'nun kabul edilmesi şu anlama geliyordu. Türkiye hala İran'a güvenmiyordu.

Simko Ekim ayında Türkiye'den ayrılarak tekrar İran'a saldırınca, İran hükümeti tarafından sıkıştırılıp Irak'a kaçması sağlandı. 1928 yılında tekrar İran sınırındaki Türk topraklarında görüldü. Irak'a dönerek Hacı bey Irmağı batısındaki dağlık alanda yaşamaya başladı.

¹⁰⁴ Bkz. Faik Bulut, a.g.e., s. 219-220.

¹⁰⁵ Nazmi Çoka, *Kürt Sorununun Geleceği*, İstanbul 2004 s.9.

¹⁰⁶ BCA. Fon Kodu : 030 18 01. Kutu No: 019, Dosya No: 44, Belge No: 1

İran hükümetinin Tebriz'den gelen bir mektubu ile af edildiğini ve Uşnu Valiliğine atandığının bildirilmesiyle Uşniye hareket eden Simko buraya varınca İran askerleri tarafından pusuya düşürülerek öldürülür.¹⁰⁷

Yukarıdaki olaylarda şahit olduğumuz gibi Simko Ağa ve diğer aşiretlerin ve dini motifli isyanların Türk – İran ilişkilerini olumsuz etkileyebilmiştir. Devletler politikası gereği bu isyanlar birbirlerine karşıda kullanılmışlardır. Aşiret İsyanlarının önlemi ancak feodal yapının bozulmasıyla olur. Türkiye'de bu yapı yavaş yavaş çözülmeye başladıysa İran, Irak ve Suriye'de hala tüm canlılığını korumaktadır.

6.2. Ağrı İsyanları ve Türk – İran İlişkilerindeki Rolü

Daha önce işlediğimiz isyanların bir devamı niteliğinde olan Ağrı isyanları belki de Türk – İran ilişkileri açısından en önemli olanıdır.

1923 sınır çatışmalarıyla somutlaşan, batı İran'daki Simko Ağa ve Güneydoğu Anadolu'daki Şeyh Said isyanlarıyla önemi artan sınır güvenliği.¹⁰⁸ Onu, Ağrı isyanları sırasında bir krize dönüştü, Halbuki Türkiye – İran arasındaki dostluk antlaşması, İran ile olan ilişkini güçlendirmiştir.¹⁰⁹

Şeyh Said ayaklanmasında yakalanmayan isyancılar, İran, Irak, Lübnan, Ürdün ve Suriye'ye kaçmışlardır. Bunlar bir araya geldikleri zaman hal çarelerini aramaya başlarlar. Hoybon adında bir cemiyet kurmuşlardı. Bu cemiyet Kürt

¹⁰⁷ Bkz. Waide Jwaideh s. 273-274.

¹⁰⁸ Bkz. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 362.

¹⁰⁹ G. Nollau, H.S. Wiene, *Russia's South Flank*, Newyork, 1963 s. 24.

kongresi toplanma kararını da almıştı, Nihayet Kürt Kongresi 5 Ekim 1927 tarihinde Lübnan'ın "Bihamdan" kasabasında başlamıştır.¹¹⁰

Bu kongrede aldıkları karar Türkiye'ye karşı savaşıydı. Zaman zaman talan faaliyetinde bulunup sınır boylarında boy gösteriyorlardı. Türkiye ise olayları yakından takip edip önlem almaya çalışıyordu. Bölgedeki istihbaratlar olayların her anını hükümeti aktarıyorlardı. Gelen istihbaratta İran'ın Hoy çevresinde isyan başladığı haberi yer alıyordu.¹¹¹

Diğer bir istihbarata göre İran'dan Türkiye'ye giren İran'ın dudukan aşiret mensuplarının Türk köylerinde hırsızlık yaptıklarıdır.¹¹²

İran – Türkiye hudut boylarındaki bu olaylar devam ederken Hoybon cemiyeti üyeleri Ağrı dağının kendilerine karargah merkezi olarak seçmişlerdir. İsyanı yönetici yüzbaşı İhsan Nuriydi.¹¹³ Bu cemiyet isyancılara silah cephane ve levazımatda toplayıp takviye ediyordu. Ağrı dağı fiile isyancıların elindeydi. Van'a doğru yayılmak istiyorlar Türk birlikleri Beyazıt ve Iğdır'dan İran'dan gelecek yardımı önlemek için uğraşıyordu. O tarihte hudut küçük Ağrı dağının zirvesinde geçiyor batısı Türkiye'ye doğusu İran'a aitti.¹¹⁴

I. Dünya savaşı sonunda, İngiltere'nin Ermeni ve Arapların özgürlüklerine yakınlık göstermesi Kürtleri de özendirmişti. İngiltere'nin Ortadoğu'da en büyük

¹¹⁰ Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları*, Ankara, 2003. s. 186-187.

¹¹¹ BCA. Fon Kodu: 0 30 10 Kutu No: 260 Dosya No: 754 Belge No: 26

¹¹² BCA Fon Kodu: 0 30 10 Kutu No: 261 Dosya No: 755 Belge No: 18

¹¹³ Daha önce Türk ordusunda kurmay yüzbaşı, 1925 Şeyh Said isyanında isyancı askerlerden oluşan bir grubu komuta etmişti. İhsan Nuri Hoybun tarafından Ağrı Dağındaki Kürt kuvvetlerinin başına getirildi. İsyanın sona erdirilmesinden sonra İran'a kaçır. Bkz. Wadie Jwcidah *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi* s. 410.

¹¹⁴ M. Arif Demirel, "Türkiye – İran İlişkileri Üç Olay Üç Lider 1930-1960-1996 Atatürk – Menderes – Erbakan"- *Yeni Forum*, Ankara, 1996 s. 2.

güç olması ister istemez Kürtleri İngiliz yanlısı politika sürdürmelerine neden oldu.

İstanbul'daki Kürtlerin hep İngiltere ve Fransa'ya başvurdukları görülür.¹¹⁵ Ermenileri Fransa'da çok açık ve güçlü bir şekilde özgür olmayı özendiriyordu. Ancak Kürtlerin toparlayıcı liderleri yoktu. Dönemin İran Büyük elçisi Hüsrev Gerede şunları söylüyordu; "Aciz düşünceme göre Osmanlı İmparatorluğunun uzun süren intihat döneminde, Türk unsuru dahil olduğu halde bütün tebaa meyanında çok ihmal edilmiş, ne hayat seviyesi ve nede yurd sevgisinin manevi kaynağı olan kültür bakımından hiçbir şey yapılmamış tamamen cehalet ve sefalet içinde bırakılmış ve zaten fena idare eden biraz olan bu zavallı gafil halkın; Türkiye'yi izmihlale sürükleyecek yakın şarkı aralarında paylaşmak üzere asırlardan beri bu gibi fırsatlardan azemi istifade yolunu pek iyi bilen, bu sebeple Kürdler ve Ermeniler üzerinde sistematik bir şekilde çalışan Rusya ve İngiltere'nin meş'un emperyalist siyasetleri'nin tesiri altında kalmış olmaları başlıca idari, ruhi sebeplerdir"¹¹⁶

Ağrı Dağı isyanlarının dış kışkırtmalarının yanı sıra Şeyh Said ayaklanmasından sonra, nüfuzlu ailelerin zorunlu göçe tabi tutulmaları mahkumların af edilmemesi. Bu olaya yakın kişilerin bir çıkar yol bulamamaları olarak görüyoruz.

Mayıs 1926'da başlayan ilk çatışmalar Haziran sonuna kadar aralıklarla devam etti.¹¹⁷ Ama isyancıların başları sıkıştıklarında Ağrı dağından İran toprağında bulunan Küçük Ağrı'ya geçmeleri ve böylece kurtulmaları yüzünden kesin sonuç alınamadı.

¹¹⁵ Bkz. Naci Kutlay, Kürtler, s. 295-296.

¹¹⁶ Bkz. Hüsrev Gerede'nin Hatıraları, İran s. 151.

1926 yılında Türkiye ile İran arasında yapılan Antlaşma uygulanamadı. Türk – İran sınırındaki Kürt kabileleri, her iki ülkeye de meydan okurcasına hareket etmeye başlamış ve 1927 Eylül’de açıkça isyan etmişlerdir. Kürdistan’ın istiklali için savaştıklarını söyleyen isyancılar, Türk birliklerine karşı müthiş bir direnme göstermişlerdir.¹¹⁸ Türk hükümeti daha fazla kan dökülmesini önlemek için bölgede ıslahat yapmayı kararlaştırdı. Kürtlerin göç ettirilmesi durduruldu çıkarılacak yasa ile Türk hükümetine bağlılığını bildiren tüm Kürtlerin af edileceği ilan edildi. Göç edenler evlerine geri dönecekler, af çıkarılarak hapis hanedeki mahkumlar serbest bırakılacaktı.¹¹⁹ Fakat isyanlar devam etti. İsyancılar İran, Irak ve Suriye’deki soydaşlarından silah almaya devam etti. Bunun üzerine Türkiye bu ülkeleri uyardı.

Bu dönemde Türk – İran ilişkilerindeki temel sorun Kürtlerdir (1925-1938) yılları arasında bir dizi Kürt isyanlarıyla karşılaşan ve bunları askeri yollarla bastıran Türkiye, İran’ın yumuşak Kürt politikasından rahatsızdı. İran tarafındaki Kürt aşiretleri sınır ötesi eşkıyalık yapmakta, Türkiye tarafındaki aşiretler de İran’dan kolayca silah temin etmektedirler. İran ise Türkiye’nin İran Kürtlerini kışkırtmasında şüphelenmektedir.¹²⁰ Bir arşiv raporunda İran’ın kötü ruh haliyle gelen 60 kadar Şaki’nin Saray kazasının Karahisar köyünü basarak 1200 koyunu İran’a kaçırdıklarını bildirir.¹²¹ Bu olayda da görüldüğü gibi İran tarafındaki aşiretlerin sınır boylarını rahat geçip hırsızlık yaptıkları açıkça görülmektedir.

İran niçin bunlara göz yumuyor. Türkiye ile işbirliğine yanaşmıyordu. İran büyük Azeri nüfusundan rahatsızdı. Türkiye Milliyetçilik hareketi ile bunları

¹¹⁷ Baskın Oran, a.g.e., s. 362.

¹¹⁸ Mehmet Saray, Türk – İran İlişkileri, s. 114.

¹¹⁹ Bkz. M. Saray, Türk – İran İlişkileri, s. 114, Wadie Jwaideh, a.g.e., s. 410

¹²⁰ Gökhan Çetinsaya, Atatürk Döneminde Türk – İran İlişkisi, s. 154-155.

kendisine karşı kışkırtacağından endişeleniyordu. Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'ın 1925'te Rıza Şah ile görüşmesinde Rıza Şah bunu açıkça dile getirmiştir. Rıza Şah Türkiye'nin İran Azerbaycan'ı istila edeceğinden kuşkulaniyordu.¹²² İran'ın diğer bir endişesi de Türkiye Kürtlerinin geleceği üzerinde etki olursa, İran'ın Kürt bölgesi rizikoya girecektir.¹²³ İran'ın bu dönemde böyle kaygıları mevcuttu.

Türkiye'nin İran sınırını ihlal etmesi yeniden sınır sorunlarını ortaya çıkardı. Türkiye'nin isyancılara karşı rahat hareket etmesi için sınırda bir takım değişik talepleri vardı. Osmanlı – İran arasında yapılan 1913 protokolü yeniden gündeme gelmiştir. "Bu protokola göre, kısaca Kotulan bölgesi Türkiye'ye, Küçük Ağrı dağı ise İran'a bırakılmıştır".¹²⁴

Türkiye işgal ettiği dağlık araziye karşılık stratejik önemi olmayan tarımsal bir araziyi İran'a verdi. Ancak İran bunu red etti.

İran Türkiye arasındaki bu gerginlik her iki ülkenin basınına da yansımıştır. İran basını Türkiye'nin topraklarında gözü olduğunu iddia ediyor Türk basınında İran'ın Türkiye'yi arkadan vurmakla suçluyordu. Türk basını başta İngiltere olmak üzere Sovyet Rusya'nın da isyanı çıkarmakta parmaklarının olduğunu iddia ediyordu. Türkiye İran'ı isyanlara karşı tavır almamakla suçluyordu.¹²⁵

¹²¹ BCA Fon Kodu: 0 30 10 Kutu No: 261 Dosya No: 755 Belge No: 15

¹²² Bkz. Mehmet Saray, Türk – İran İlişkileri s. 114. Muzaffer Uyguner, "Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Günlüğünden", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, C. XX., S. 187., Ankara, 1996 s. 61.

¹²³ Griham E. Fuller, *Kürtlerin Kaderi, Avrasya Dosyası (Rusya Özel)*s. 144.

¹²⁴ Cevdet Küçük, İran – Irak Hududunu Belirleyen 1913 tarihli İstanbul Protokolü. *Dağımsının 100 yılında Atatürk'e armağan İ.Ü. Edebiyat Fak. İst. 1981 s 253.*

¹²⁵ Robert, Olson, *The Kurdish Question*, s. 4.

1927 Eylülünde kolluk güçleri Ağrı dağı bölgesine yeni bir hareket düzenledi. II. Ağrı isyanı olarak adlandırılan bu isyanda isyanların İran sınırını aşıp İran içlerine gitmesi nedeniyle bir sonuç alınamadı. Bu arada İran sınırından gelen bazı isyancılar bir Türk askeri birliğini Beyazıt yakınlarında Pusuya düşürdüler bazı subay ve erleri esir alarak İran tarafına kaçtılar.¹²⁶

Ankara bu hadise üzerine İran'a bir nota verdi. Buna göre ya İranlıların kendileri Kürtlere karşı etkin önlemler almalıydı yada Türk birliklerinin İran topraklarına girip bu işi yapmasına izin verilmeliydi.¹²⁷ Türkiye ayrıca İranla transit ticareti durdurma kararı aldı. İran ise bu olaylardan sorunlu olmadığını bu işleri yapanların İran kürdü olmayıp Türkiye Kürtlere olduğunu beyanında bulunuyordu. Asıl suçluların İran topraklarını ihlal eden Türkler olduğunu ileri sürdü. Öyle bir an oldu ki bu karşılıklı atışmaların silahlı bir çatışmaya dönmesi tehlikesi belirdi, ancak sağ duyulu görüşmelerle ve İran'ın geri adım atması üzerine bu tehlike bertaraf oldu.

Ancak hudut olayları devam ediyordu. Van hudut komutanlığı sınır ihlallerinin fazlaştığından yakınlarda İran hükümetinin dikkatinin çekilmesini istiyordu.¹²⁸ Sınır olaylarının ihlali ve konuda alınacak tedbirler için İran'ı temsilen Furugi Han Ankara'ya geldi ve yapılan görüşmelerde kesin bir sonuç alınamadı.

¹²⁶ Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türk – İran İlişkileri" s. 156-157, Baskın Oran, Türk Dış Politikası, s. 362.

¹²⁷ Bkz. Gökhan Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türk – İran İlişkileri s. 157. Mehmet Arif Erdemir, Türkiye – İran İlişkileri s. 2.

¹²⁸ BCA Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No: 261, Dosya No: 755, Belge No: 18

1928 yılında tekrar Türkiye'ye gelen Furugi, Dış işleri bakanı Tevfik Rüştü ile yapılan görüşmeler sonucunda 1926 yılında imzalanan antlaşmaya ek olarak 15 Haziran 1928 tarihinde yeni bir protokol imzalandı.¹²⁹

7. Türkiye-İran Arasında Yapılan Ek Protokol(1928)

Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti aralarındaki siyasal ve ekonomik bağları sıkılaştırmak ve güçlendirmek isteğiyle, 26 Nisan 1926 günlü Türk – İran dostluk andlaşmasını bütünlemek ve gereğini düşünüp işbu protokolün yapılmasını kararlaştırmışlar ve yetkili temsilcisi olarak;

Türkiye adını Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey ile Moskova Büyükelçisi Mehmet Tevfik Bey İran hükümeti adına Dışişleri bakanı vekili Fetullah Han Pekravanı atamışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler yetki belgelerini verdikten ve onları yönetimine uygun bulduktan sonra, aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır;

Madde 1: Bağlı taraflardan biri, üçüncü bir yada birkaç devletin düşmancı bir eylemle karşılaşır, öteki taraf duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecektir. Eğer bu çabaya karşın savaş bir oldu bitti olursa, Bağlı taraftarlar, yüksek çıkarlarına uygun düşecek durumu aralarında, özenle ve anlayış içinde yeniden incelemeyi yükümlenirler.

Madde 2: Bağlı Yüksek taraflar ekonomik alanında aralarında sıkı işbirliği koşulları en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmışlardır.

¹²⁹ Ahmet Yavuz; Türkiye Cumhuriyetinin Akdettiği Milletlerarası Antlaşmalar, Ankara, 1976.s. 153

Kuşkusuz, bu işbirliğinin gerçekleşmesinde araçların seçimi ve kullanılması ile, iki tarafın ülke üzerinden serbestçe transit geçiş sorunu ve iki taraf arasında her türlü ulaşım araçlarının kurulması Bağlı Yüksek Taraflarca atanacak yetenekli uzman temsilcilere özenle incelenecektir.

Bu hükümler taraflarca tetkik edilerek Türkçe ve Farsça iki nüsha halinde hazırlanıp onaylanmıştır.¹³⁰

Yapılan bu ek protokolün sonucu Türk – İran ilişkilerini yeniden düzene sokmak sınır anlaşmazlıklarını sona erdirmek Ağrı, Simko ve bundan sonra sınır boylarında yapılacak kürt isyanlarına engel olmak ekonomik ilişkilerin geliştirmesini sağlamak, ortak çıkarlar etrafında birleşmek amacıyla bu ek protokolü imzalamıştır.

Bu ek protokol ile İran ile ilişkilerimiz daha düzene girmiştir. Bu protokol ile İran isyancı Kürtlere her türlü yardımı durdurmuştur. Bunun üzerine Başbakanımız İsmet İnönü şu beyanatta bulunur. “Komşumuz İran’la imzaladığımız protokoller ile memleket münasebetlerinde esasen hüküm süren dostluğun ve iki komşu arasında iktisadi, inkişaf ve işbirliği arzularının samimiyetine delildir. İki memleketin temasları ve ulaştırma vasıtaları artıkça iyi geçinme ve birbirine emniyet etme esaslarının her iki taraf için hayırlı semereleri daha iyi toplanacaktır.”¹³¹

¹³⁰ İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları, s. 219-228.

¹³¹ Abdülhat Akşin, Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi, Ankara, 1991 s. 192-193.

Bu dönemdeki İran'ın (1928) siyasi, ekonomik Askeri, Eğitim, Sağlık İç ve Dış işlerini yani İran'ın genel vaziyeti hakkında Tahran Büyük Elçiliği bir rapor hazırlayarak Türkiye'ye bildirmişti.¹³²

İran hükümetinin vaziyeti: İran şahının devlet yönetiminin her noktasına hakim olduğunu, Askeri işleri direk kendisinin idare ettiği, dış ilişkilerindeki siyasetini yardımcısı olan Demirtaşa güvenip teslim ettiğini bildirdi.

Diğer güvendiği ve işini yaptırdığı Savunma Bakanı Habibullah Şibani Adalet Bakanı Daver ve Maliye bakanı Firuzdur.

Şah orduyu istinat ederek Demirtaş'ın yardımıyla memleketi idare etmektedir. Subaylar arasında okullu alaylı Türkiye ve Fransa'da okumuş olmak sorunu vardır. Diğer cihetten mecburi askerlik hizmeti vardır.

İran hükümetinin yol siyaseti;

Rıza Şah hükümeti yol siyasetinde Türkiye Cumhuriyetini takip ettiği siyaseti taklit ve tatbik etmektedir. Demiryolu yapımına önem vermiş ve programını hazırlamıştır. İran'ın demiryolu aracılığıyla ülkemize bağlantı kurup Akdeniz'e ulaşmak istediğini, Şah bizatihi söylemiştir.

Milli Banka;

Geçen sene meclisten çıkan bir kanunla bu bankanın sermayesi 75 milyon kırandır. İlerde bir devlet bankası haline geleceği düşünülmektedir.

¹³² "Demir Taş" ismindeki Türkmen Aşireti Beyzadelerinden olması hasabiyle aslen Türk olan Mumaileyh Rusya'da tahsis ettiği ve askeri mektepten süvari zabiti çıktığı cihetle irfan itibariyle Rus kültürünün tesiri altındadır. Bkz. BCA. Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No: 261, Dosya No: 755 Belge No:25

Adliye, Maarif ve Sıhhiye İşleri;

Merkezi adliye teşkilatı kurulmuş, önemli bir aşama gerçekleşmiştir. Eğitime de önem verilmiş Avrupa'ya bir çok öğrenci gönderilmiştir. Fransa'dan öğretmenler getirilerek Tahran'da bir Fransız lisesi açılmıştı. Sağlık işleri oldukça zayıftır. Hastalıklara müdahale edilememektedir.

İran Bütçesi;

İran bütçesi 27 milyon kırıandan 34 milyar kırana çıkmış 3 milyonluk bir açık bulunmaktadır.

Dahili İdari ve Siyaset;

İran hükümeti bu dönemde bir çok alanda yenilik yapmıştır. Bu esnada bir çok taşkınlıklar ve yolsuzluklar görülmüştür.

İran'da şehirlerde isyan pek görülmeyip daha ziyade aşiret halinde yaşayanlar sık sık isyan etmektedir. İran'da yaşayan azınlıklar bir çok zorluk çekmektedir. Bu zorlukları çekenlerin başında Türk milleti gelir. Sonra Kürtler, Araplar ve Ermeniler gelmektedir.

Harici Siyaset;

İran Kapitulasyonlar kaldırdıktan sonra, dış devletler ile Ticaret müzakereleri ve Antlaşmaları yapmaktadır.¹³³

Rıza Şah Rusya ile dostane münasebette bulunduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti hükümetiyle de dostluk münasebeti kurmaya gayret etmiştir. Buna

¹³³ BCA Fon kodu: 0 30 10 Kutu No: 261. Dosya No: 755. Belge No: 25.

mukabil İngiltere İran'daki nüfuzunu kaybetmiş, yeni bir siyasetle sadece kendisine lazım olan sorunlarla ilgilenerek çözmeye çalışmaya başlamıştır.¹³⁴

1930 Haziranında III. Ağrı isyanı olarak bilinen isyan yeniden başlar bu defa Türkiye İran'ın yardımlarına rağmen isyanı bastırmakta kararlıdır. 8.ve 9. Kolordulardan seçilen birliklerin başına Salih Paşa geçerek harekatı başlatır.

Harekâta geçen Türk ordusu İran sınırını 100 km geçerek bölgeye bombaladı.¹³⁵ Eylül ayında Küçük Ağrı dağı da tümüyle çevrilir. Böylece İran'a kaçamayan isyancılar kısa sürede yenilirler.¹³⁶

1930'da Tahran Büyükelçiliği görevine getirilen Hüsrev Gerede hatıralarında Ağrı isyanlarını konusunda İran Büyükelçiliğine atanmadan da İstanbul'daki Gazetelere önemli açıklamalarda bulunur. 15 Eylül 1930 Tahrana giderek faaliyetlerine başlar.¹³⁷

Ağrı dağı veya ağrı isyanları konusunda Hüsrev Gerede düşüncelerini hatıralarında şöyle açıklar.¹³⁸ Türk ve İran topraklarında 19.y.yılın ikinci

¹³⁴ BCA Fon Kodu: 0 30 10 Kutu No: 261 Dosya No: 755 Belge No: 25

¹³⁵ Robert Olson, *The Kurds Question*, s. 23.

¹³⁶ Basın Oran, a.g.e., s. 362.

¹³⁷ Günay Çağlar, "Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış", *Atatürk'ün 4. Uluslar arası Kongresi, Türkistan – Kazakistan*, 1999 s.983

¹³⁸ "Ağrı Dağı" hadisesi de; Türkiye topraklarına tecavüz emniyet ve asayiş ihlal ile İran'la aramızda bir harp çıkarmaya tahrik ve teşviklerin kanlı neticesinden başka bir şey değildi. Bu tehlikeyi evvela sezen bunu "Pasaportun cebinde" diyen Atatürk olmuştu. Tahrandaki siyasi mesaimde dair verdiğim izahattan sarahatın anlaşılmış olacağı gibi komşumuz İran bu görüşe bu hakikate ancak hadisatın zoruyla iştirak edebilmiştir. Ağrı Dağı harekatında "İran" hükümetinin Rıa Şaha ilk teklif echile en mukul ve radikal şekil olan askeri harekata doğrudan doğruya katılmaktan çekinmesi basiretsizliğin bir misalidir. Nihayet Gazinin azimkar siyaseti tedip harekatının mahirene idaresi, dağ kıtalarımızın ve süverlerimiz gösterdikleri yüksek kabilet sayesinde şekillerin yıldırını, süratle mağlup edilmeleri karşısında, İranlılar ancak kendi topraklarına kaçanları toparlayarak enterne etmek, silahlı çetelere karşı çarpışmaya mecbur kalmak, karargahına irtibat subayı göndermek, harekat sahası civarındaki kendi kürt aşiretlerini uzaklaştırmak gibi ikinci derecede zaruri tedbirlerle bu harekete katılabilmişlerdir. Bu suretle asi reislerden İhsan Nuri, Şeyh Abdulkadir Kürt Hüseyin Paşanın oğulları ve aileleri önce Tebriz'e yerleştirilmiş, sonradan Tahrana nakletmişlerdir. Bkz. Hüsrev Gerede. *Hüsrev Gerede'nin Hatıraları*, s. 152.

yarısında başlayan Kürt isyanları böylece sona erer ancak Türk – İran ilişkilerinde önemli gedikler vermiştir.

8. Ağrı İsyanından Sonra Türkiye İle İran Arasında Başlayan Sınır Müzakereleri

İranlı Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler dostça başlamış gittikçe gelişmişti. Simko ve Şeyh Said isyanıyla zaman zaman sekteye uğramış olsa da, Tahrandaki 1926'a imzalanan dostluk antlaşmasıyla kuvvetlendirilmişti.

Ancak 1926'da başlayan Ağrı isyanı ve İran'da devam eden Simko isyanları nedenleriyle sınır ihlalleri ve karşılıklı suçlamalarla Türk – İran ilişkilerini gerginleştirmişti.

Bu gerginliği gidermek için her iki tarafta uzlaşma çarelerini arar Türkiye Moskova Büyükelçisi Tefik ve Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Beyler görevlendirilmiştir.¹³⁹ Hatta bir kararname ile kendilerine tahsis edilen ücret dahi belirlenmiştir¹⁴⁰ ve yapılan görüşmeler ile 1928'de 1926'deki Antlaşma kabul edilmiş ve buna ek protokol eklenmiştir. Bu yenilenen anlaşmaya "tarafardan biri tecavüze uğrarsa öteki mütecaviz ile tecavüze uğrayan arasında aracılık edecek tarafları uzaklaştırmak için bir hal çaresi bulacaktır" maddesi ilave edilmiştir.¹⁴¹

Ancak 1930'da çıkan III. Ağrı isyanı olarak bilinen isyan ile Türk – İran ilişkilerinde yine gergin bir dönem başlar. Türkiye – İran hissiyatın önüne geçerek daha gerçekçi yol olan Diplomatik yollarla bu sorunlarını çözmeye çalışmışlardır.

¹³⁹ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01. Kutu No: 029 Dosya No: 35 Belge No: 8

¹⁴⁰ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01 Kutu No: 0 29 Dosya No: 15 Belge No: 17

¹⁴¹ Günay Çağlar, "Hüsrev Gerede Zamanında Türk – İran İlişkileri" s. 983.

Ağrı Dağı olayları Türkiye topraklarına tecavüz, emniyet ve asayiş ihlal ve İran ile aramızda bir harp çıkarmayı hedef edinen tahrik ve teşviklerin neticesinde başka bir şey değildi. İran'ın ise bu görüşe bu gerçeğe ancak olayların zoru ile katıldığını, yürütülen askeri harekate ise doğrudan katılmaktan kaçındığı bilinmektedir.¹⁴²

Bu isyan sırasında Tahran'da Büyük elçisi Memduh Şevket bey bulunmaktaydı. Memduh Şevket bey İran toprakları içindeki harekete karşı çıkan, hem de genel olarak Kürtlere karşı sertlik politikası yanlısı değildi. Diğer taraftan İran yanlısı olarak suçlanıyordu. Bunun üzerine Memduh Şevket bey merkeze alınarak¹⁴³ Tahran Büyükelçiliği görevi sona eriyordu ve Atatürk'ün yakın arkadaşlarından, Gerede isyanı bastırmasıyla ünlü Asker ve diplomat olan Hüsrev Gerede Sofya büyük elçiliğinden alınarak Tahran büyükelçiliğine atanır.

Atatürk o dönemde Yalova'daydı. Hüsrev Bey'i Yalova'ya çağırır. Burada, Atatürk o günlerde İran'la ortak hudutlar üzerinde meydana gelen olaylardan bahs edip "Tahran memuriyetiniz Türk ve İran dostluğunun zaten mevcut olan yüksek ve kavi temelleri üzerinde ali bir karabet binası kuracaktır"¹⁴⁴ diyerek, Hüsrev Bey'e bu nazik görevi bildirmiştir.

Hüsrev Bey 15 Eylül 1930'da Tahran Büyükelçiliği'ne görevlendirilirken, İran dış işleri ile birkaç gün içinde görünür. Türk tarafının şikayetlerini dile getirdi ve İran'dan şu cevapları alır. İran'ın Türk ordusunun sınırlarımızı aşip topraklarımıza girdiğini Kürt isyanlarına yardımda bulunmadıklarını ifade ederler.

¹⁴² Hasan Berke Dilan, *Türkiye'nin Dış Politikası (1933-1939)* İstanbul, 1998. s. 69.

¹⁴³ Güney Çağlar, "Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkileri" s. 981.

¹⁴⁴ Güney Çağlar, a.g.e., s. 982.

Hüsrev Gerede ise “İran hükümetinin içinde bulunduğu azim müşkilatı takdir ve ihale edenlerdenim şark vilayetlerinizde medeniyet ve cumhuriyet prensiplerini tesir için Türkiye Cumhuriyetinin giriştiği mukaddes mücadelede kardeş ve dost milletin müşkilat çıkarmak şöyle dursun teşkilat ve muervanat hisleriyle mütehassis olduğuna inandığın Allah için bilin”der.¹⁴⁵

Bu sırada Ağrı isyanı Türkiye’nin lehine işliyordu. Hareket sebebiyle Türkiye – İran arasındaki siyasi hava oldukça gergindi. İsyancıların ele başları İran’a sığınmıştı. Dış işlerinin Tebriz’den aldığı bir şifreli telgrafta isyancılardan Halit Ağa beş yüz hane halkı ile ayın yirmisinde Kirey’e yerleşmiştir.¹⁴⁶ İhsan Nuri, Şeyh Abdulkadir Kürd Hüseyin Paşa önce Tebriz’e daha sonra Tahrana yerleşmişlerdir.¹⁴⁷ Bu isyanda Aydınların ve Bilim adamlarının sözleri dinlemeyip konular üzerinde görüş birlikleri olmadığı için bu sona ulaşmışlardır.¹⁴⁸

Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede 15 Eylül 1930’da Rıza Şah Pehlevi’yi kabul ederek görüşmüştür. Bu görüşmelerinde¹⁴⁹ Rıza Şah, Gazi M. Kemal Atatürk’e duyduğu hürmet hayranlığını defalarca tekrar ettiğini Şah Mustafa düşmanları karşısında Türkiye ile olan dostluğun kuvvetlendirmesini lüzumlu bulduğunu söylemiştir.

Bu arada Türk askerleri Aybek dağlarını açtıktan sonra Türk – İran işbirliği sağlanarak isyanı tamamen sona erdirmişlerdir.

¹⁴⁵ Bkz. Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatalarım İran*, s. 194.

¹⁴⁶ BCA Fon Kodu: 0 30 10 Kutu No: 261 Dosya No: 756 Belge No: 17

¹⁴⁷ Bkz. Hüsrev Gerede a.g.e., s. 152.

¹⁴⁸ Bkz. R.K. Ramazani, *The Northern Tier, Afganistan, İran and Türkiye* s. 33.

İsyan bitmişti ancak Türk – İran devletleri arasında sınır sorunu ortaya çıkmıştı. Bu sorunun çözümünde İngiltere ve Sovyet Rusya’da arabuluculuk yapmak istemişlerdir. Fakat taraflardan Türkiye’nin Ağrı Dağı isyanında İngiltere’nin parmağı olduğu iddia edilmekteydi.¹⁵⁰ Bunun İngiltere’nin arabuluculuğu kabul edilemezdi. Sovyet Rusya ise sorunun çözülmesi için aralıklarla arabulucu güç olarak yardım etmekteydi.

Hatta bazı çevrelerin ve yazarların iddialarına göre Ağrı Dağı isyanında Sovyetler Türkiye yardım etmiştir. Sovyetler 1930 Temmuzunda Türkiye’nin yanında yer almıştır.¹⁵¹ Türkiye İran ve Sovyetler isyancıları üçlü kısıpaca alarak öldürücü darbeyi vurmuşlardır.

İran Türkiye devletleri arasındaki sınır sorusu kolay çözülecek gibi değildi. İran’ın saray bakanı Timurtaş’a göre; Türkiye tarafından yaratılan iyimser havaya rağmen sınır düzenlenmesi hiç de kolay değildi. İran’ın genelkurmayı Türkiye’nin taleplerine, Türkiye’ye taviz verilmesine hiçbir şekilde sıcak bakmıyor ve şiddetle karşı çıkıyordu.¹⁵² Çünkü Türkiye’nin istediğı toprak stratejik bakımından önemliydi. Üstelik İran’daki Türk nüfus yoğunluğu nedeni ile sınır düzenlemesi acaba Pan-Turkist propagandanın başlangıcı olabilir ve muhtemel işgale zemin hazırlayabilirdi. Bu diğer düşüncede İran’daki Kürt nüfusu ve halkının tepkileri çoğalabilir yeni Simko ağcılar türeyebilir endişesi de vardı. Bunun için Türkiye’nin işi pek kolay değildi.

Bu konuda en büyük görev dönemin Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey’e düşüyordu. Hüsrev Bey bu konu üzerinde yoğunlaşmış ve çalışmalarına devam

¹⁴⁹ Hüsrev Gerede. a.g.e., s. 68

¹⁵⁰ K. Kurger, *Kemalist Türkiye ve Ortadoğı*, s. 116-117.

¹⁵¹ Ahmet Kahraman, *Kürt İsyamları*, s. 267

¹⁵² H. Gerede. *Siyasi Hatıralarım İran*, s. 197-198

ediyordu. Hüsrev Gerede 1931 yılı ocak ayında konuyu görüşmek amacıyla İran dış işleri bakanı Furugi Han ile görüşür. Furugi Han artı meselenin yazıya dökülmesini Hükmet ve Rıza Şah'a danışacağını söyler.¹⁵³

Müzakereler oldukça uzun sürmüştür. 1931 başlarında hudut müzakereleri Tahran'a nakil edildi.¹⁵⁴ Ağustos ayına kadar meselelerin çoğu halk diliyordu. Aybey dağının İran'da kalmış olacak olması İran soruna daha yakınlık göstermiştir.

Her iki taraf verilecek alacak toprakları kabullenmiş ancak toprakların boyutları üzerinde tartışmalar devam ediyordu. Türkiye Ağrı dağının tamamını almasına karşılık, Van bölgesindeki Kotur, Maku-Beyazıt sınırının kestiği nokta İran'a verilecekti, bu konu üzerinde varılırken meselenin tamamını çözmek ve Ankara'dan kesin talimat almak için Hüsrev bey, Ankara gelmiştir. Ankara yapılan görüşmelerde olayın kesin çözümü için Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün İran'a gelmesi konusunda ikna etti.

Dış işleri bakanı Tevfik Rüştü ve Hüsrev Bey Ankara'dan aldıkları talimat ile, sorunun kesin çözümü için, Tahrana giderler (17 Ocak 1938)¹⁵⁵ Beraberindeki heyet de Dış işleri umum müdürü Vasfi Bey, Dışişlerinden Kemal Bey, askeri müşavir sıfatıyla istihbarat müdürü kurmay Albay Şükrü Ali, Dış işleri Katibi İdris Bey bulunmaktaydı. İş Bankasının kurucusu ve genel müdürü Celal Bayar'da katılırlar.¹⁵⁶

¹⁵³ Gökhan Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türk – İran ilişkileri, s 165.

¹⁵⁴ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım İran*, s. 198.

¹⁵⁵ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım İran*, s. 206.

¹⁵⁶ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım İran*, 207-209.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin dış işleri bakanı Tevfik Rüştü ile İran dış işleri bakanı Mahmut Ali Furupî Tahran'da bir araya gelerek müzakerelere başlarlar. Tüm konular ayrıntılı olarak masaya yatırıldı. Dört gün süren görüşmelerde mütabakata varılmayan konuyu Türkiye heyeti Rıza Şah'ı hakem olarak tayin etti.

İran dışişleri ve genelkurmayın bütün direnişine rağmen Rıza Şah Türkiye'nin lehine karar verir. Türkiye'nin dediği oldu; zaten uluslar arası ilişkilerde Türkiye sadece İran'da değil aynı zamanda diğer ülkelerde müzakerelerinde son derece başarılıydı. Çünkü Atatürk'ün önderliğindeki dış işleri samimi ve dürüstçe yolları takip ediyordu.

Rıza Şah kendisine gönderilen subaya şunları söyleyecektir. "Beni anlamıyorsunuz. Önemli olan şu yada bu tepe değil, Türkiye ile olan sınır problemimizin bir an önce ilelebet çözümlenmesidir. İki ülke arasında geçmişte gelen ve daimi düşmanlarımızın işine yarayan uyuşmazlıklar son bulma", ve Türkiye ile İran arasında karşılıklı çıkarlarınıza dayalı samimi bir dostluk kurulmalı. Eğer biz birleşir ve ittifak edersek kimseden korkmam.

Türkiye heyeti ile İran heyeti arasında dört gün süren bu görüşmeler sonunda, iyi niyet ve dostluk kazanmıştır. Nihayet Türk – İran sınır anlaşması 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalandı. Ağrı dağının tamamını Türkiye'nin almasına karşılık, Van civarındaki Kotur arazisi İran'a verildi.¹⁵⁷ Anlaşma İran meclisinde 26 Mayıs'ta kabul edildi ve birkaç gün sonra şah onayladı. T.B.M.M ise 18 Haziran 1932'de kabul etti.

9. Türkiye Cumhuriyeti İle İran Devleti Arasında İmzalanan, Hudut, Dostluk, Uzlaşma Adlı Tevsiye Ve Hakemleri Antlaşmaları

9.1. Türkiye – İran Hudut Hattının Tayini Hakkında İltifanname (1932) Tahran

Türkiye Dış İşleri Bakanı ve İran Dış işleri Bakanı Furugi arasında imzalanan bu antlaşma Türk – İran sınırına aittir. Ancak kaba taslak sınır belirlemesine detay olarak sınırın belirlenmesi uzman kişilere verilmiştir.

2-8-1932 tarihli kararname ile sınırları belirleyecek komisyon şu şekilde belirlenmiştir. Hudut komisyonunu heyet reisi, Binbaşı Raşit, Topoğraf Binbaşı Sait, Topoğraf birinci mülazım Abdullah ve Yüzbaşı Nuri efendileri yetki verilir.¹⁵⁸ Ayrıca Muşvik selami beyin yerine, Moskova büyükelçisi Mustafa Nurettin Feruh bey atandı.¹⁵⁹

Çalışmalarına devam eder bu çalışmaları belli bir seviyeye geldikten sonra Dış İşlerine aktarır ve Dış işleri bakanı Tevfik Rüştü bu muahednameyi T.B.M.M. onayı için sevk eder. T.B.M.M. 30.4.1932 tarihinde bu antlaşmayı oylayarak oylamaya koyar.

¹⁵⁷ Gökhan Çetinsaya, Atatürk dönemi Türk – İran ilişkileri. s. 167.

¹⁵⁸ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01,021 Kutu No: 30 Dosya No: 57 Belge No: 14

¹⁵⁹ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01 02 Kutu No: 5 Dosya No: 50 Belge No: 6

Tahranda 23 Ocak 1932'de imzalanan İran hudut hattının tayinine dair iltifatname'nin tevdiki hakkındaki kanun layihası Büyük millet Meclisinin tasvibine arz olunur.¹⁶⁰

“Bu itilafname komşu devletlerle aramızda yegane muallak mesele olarak kalan hudut işini katı şekilde halletmektedir. Şimdiye kadar Türkiye-İran hududunda bazı mıntıkalar münaziünfih olmak dolayısıyla sukunet ve asayişin tamamen takriri kabil olamıyordu. Bundan maksat son senelerde tehaddüs eden şekavet hadiseleri, Ağrı dağı mıntıkasında bazı arazinin bize verilmesi ve bazı mukabil İran arazi tavziatla bulunulması suretiyle hududun tashihini icap ettirmekte olduğundan bu meselenin halli İran hükümet teklif edilmiştir. Talelaniiz hüsnü Telakki edilerek, Tahranda müzakerelere başlanmış ve hükümetine teklif edilmiştir. Talebimiz hüsnü telakki edilerek Tahranda müzakarata başlamış ve neticede bugün Meclisi Alinin huzurunda arz edilen bu itilafnamenin aktine muvaffakiyet hasıl olmuştur”¹⁶¹ T.B.M.M. bu antlaşma onaylayarak kanunlaştırdı.

Usulüne muvafık mezuniyeti haiz olan bu murahhaslar merkezdeki maddeler hakkında mutabık kalmışlardır.¹⁶²

Bu antlaşma 3 maddeden oluşmuştur.

Madde 1: Türkiye ile İran arasındaki hudut Aras nehri ile Karasu birleşme noktasında İran toprağındaki I numaralı hudut tayında başlar. Hudut noktalarını sayarak devam eder.

¹⁶⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4 Cilt 9 s. 163.

¹⁶¹ T.B.M.M., Zabıt Ceridesi Devre 4 Cilt 9 s. 163-164

¹⁶² Düstür, 3 Tertib, C. 10 s. 674.

Madde 2: Birinci maddede belirtilen sınır çizgisini arazi üzerinde işaretlenmek üzere bir çizim komisyonu kurulacaktır.

Bu komisyon ikisi Türk hükümeti ikisi de İran hükümeti tarafından atanacak dört temsilciden oluşacaktır. Çözüm komisyonu 1932 Haziranı içinde toplanacak ve çalışmalarına iş bu anlaşmadaki tanımları en yakından izlemeye gayret edecektir.

Madde 3: İş bu anlaşmayı onaylayacak ve onay belgeleri mümkün olan hızla Ankara'da taati edilecektir. Anlaşma tasdiki nüshaları teati edilir edilmez. Yürürlüğe gerecektir. Tahran'da 23 Ocak 1932 tarihinde iki nüsha olarak düzenlenmiştir.¹⁶³

İran da 23 Ocak 1932 tarihinde her iki ülkenin dış işleri tarafından kabul edilen bu sınır antlaşması 28 Haziran 1932 tarihinde T.B.M.M.'si tarafından kabul edilerek kanunlaşmıştır.

Aslında sınır komisyonu 1934 yılına kadar çalışmalarına devam eder ancak, kabul edilen bu antlaşma ile Türk – İran sınırındaki ihtilafı sona erdirilmiştir. Dostluk ilişkilerini kuvvetlendirmek için aşağıdaki antlaşmalar yapılır.

9.2. Türkiye – İran Dostluk Antlaşması (5 Kasım 1932)

Türkiye İran arasında 1926 yılında bir dostluk ve güvenlik antlaşması yapılmıştı. Bunu pekiştirmek amacıyla 1928 yılında ek protokol imzalanmıştı.

¹⁶³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi Devre 4 Cilt 9.s. 166-170. Bkz. Antlaşmanın tüm maddeleri ekler bölümündedir.

Ancak Kürt aşiretlerinin her iki ülkede çıkardıkları ayaklanmalar, sınır ihlalleri nedenleriyle iki ülke arasında savaş rüzgarları esmeye başlamıştı. Ancak her iki ülke başkentlerinin akılcı politikaları sayesinde savaş yapılmadan sorunları çözümlenmiştir.

23 Ocak 1932’de her iki ülke arasında imzalanan bu antlaşmalarla dostluk dönemi başlar. Bu antlaşmanın amacı aralarında dostluk ve kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek ve iki memleketin 1926 antlaşmasına dayanarak yeni bir dostluk antlaşmasını yürürlüğe koymaktır.¹⁶⁴

Bu murahhaslar usulüne uygun görülen selahiyetnamelerini teatti ettikten sonra aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti ile İran devleti ve iki taraf halkı arasında bozulması mümkün olmayan barış ve samimi ve ebedi dostluk olacaktır.

Madde 2: Yüksek Akid taraftarlar, her birinin diplomasi ve konsolosluk mümesillerinin öbürü topraklarında karşılıklı olmak şartıyla hukuki düvel kardeleri ve teamülü idaresinde muamele, görmekte devam edeceklerini ve bu muamelenin herhalde gene karşılıklı olmak şartıyla en çok müsaade gören millet diplomasi ve konsolosluk mümesillerine bahş olunan muameleden daha az müsabeli olmayacağını kabul ederler.

Madde 3: Yüksek akid tarafları memleketleri arasında konsolosluk, ticaret gümrük ve gemilerin seyrine mütaallik münasebetlerini ve her birinin tebaasının diğeri arazisinde ikametleriyle tavakkufları şartlarını hukuku düvel kaidelerine ve

¹⁶⁴ Düstur 3 Tertib C. 15,s. 135.

teamülüne ve tamamiyle karşılıklı olmak esasına uygun mukavelenamelerle tanzim etmek hususunda mutabık kalmışlardır.

Madde 4: İş bu muahedname tasdik edilecek ve tasdiknameler mümkün olduğu kadar az bir zaman içinde Tahran'da teati olunacaktır. Muahede tasdiknamelerin teatisiyle mer'iyete girecektir.

İki taraf murahhasları yukarıdaki maddeler hükümlerini, kabul ederek bu muahednemeyi imzalamış ve mühürlemişlerdir.

Ankara'da bin dokuz yüz otuz iki senesi sonucu teşrinin beşinci günü iki nusha olarak tanzim edilmiştir.¹⁶⁵

Böylece Türkiye – İran sınırı anlaşmasından sonra dostluk antlaşması imzalanarak karşılıklı güven ve itimat yenilenmiştir. Bu dostane ilişkiler bundan sonra yapılan antlaşma ve paktlarla daha güçlü hale gelecektir. İran ile Türkiye bu antlaşma ile yeniden karşılıklı güven sağlamışlardır. Bundan sonra bir birlerine karşı yapacakları her adım'da daha dikkatli olmuşlardır. Atatürk ve Rıza Şah'ın başlattığı bu süreç geleneksel dostluk çerçevesinde uzun bir süre devam etmiştir.

9.3. Türkiye – İran Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması Ankara (5 Kasım 1932)

Türkiye ve İran devletleri aralarındaki dostluk bağlarını güçlendirmek siyasal ve ekonomik ilişkilerinin göz önünde tutarak 22 Nisan 1926 da yapılan Dostluk ve güvenlik andlaşmasını yenilemeyi kararlaştırmışlardır.

¹⁶⁵ Düstur, 3.Tertib C. 15, s. 135 Bkz. Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) s. 535 – 536.

2-11-1932 tarihinde çıkarılan kararname ile daha önce İran'la imzalanan 22 Nisan 1926'daki Dostluk ve Emniyet Antlaşması ve 15 Haziran 1928'deki ek protokolün hükmünün kalmadığını yeni bir müzakerenin yapılması¹⁶⁶ Ayrıca İran hükümeti ile bir iltica mukavelesi yapılınca kadar memleketlerin birinde bir suç işleyecek öbür tarafa kaçan kimselerin geri verilmesi için anlaşma yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁷ Bunun üzerine İran hududunda topraklarımıza giren göçerlerin hudut dışına çıkarılır.¹⁶⁸

Türkiye huzur ortamını bulabilmesi için komşuları ile dostane ilişkilerde bulunmak zorundadır. Ülkelerin hassas menfaatleri göz önünde alınarak böyle yapılacak Güvenlik ve Ekonomik işbirliği antlaşmalarıyla hem sınırlarını güvence altına alır hem de dış ticaretini geliştirmek suretiyle ekonomisi büyük kazançlar sağlar.

Bu yetkili temsilciler, usulüne uygun olduğu görülen yetki belgelerini veristikten sonra aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır;

Madde 1: Akid taraflardan birine karşı bir veya birkaç üçüncü devlet askeri bir harekete girişirse, diğer akit taraf öbür taraf hakkından tarafsızlığını korumaya yükümlüdür.

Madde 2: Akit taraflardan her biri, ötekine hiçbir durumda saldırıda bulunmamaya ve bir yada birkaç üçüncü devletçe yapılp öteki anlaşmalı tarafa karşı yönetilmiş siyasal, ekonomik yada parasal hiçbir ittifak yada anlaşmaya girmemeye yükümlüdür.

¹⁶⁶ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01 Kutu No : 31 Dosya No: 68 Belge No: 10

¹⁶⁷ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01 Kutu No : 407 Dosya No: 12 Belge No: 932

Madde 3: Bir veya birkaç üçüncü devlet akidlerden birine karşı düşmanca hareketlere veya askeri harekate girişerek öteki tarafın topraklardan asker, silah ve gereçler geçirmek, yiyecek hayvan yada savaşa yararlı başkaca şeyler sağlamak ya da geri çekilen askersel birliklerin taşınması yolu ile yararlanmak yada halkını kışkırtarak ve özendirerek kendi amaçlarına göre kullanmak yada bu toprak üzerinde askersel keşifler yapmak üzere, öteki tarafın tarafsızlığını bozmaya kalkışırsa, o taraf bu davranışlara karşı tarafsızlığını silahla korumak zorundadır.

Madde 4: Akitlerden biri bir yada birkaç üçüncü devletin düşmanca davranışlarıyla karşılaşır, öteki taraf durumu düzeltmek için tüm gücü ile çalışacaktır.

Eğer bu çabalara karşın savaş bir oldu bitti olursa, iki anlaşmalı devlet yüksek çıkarlarına uygun bir çözüm yolu bulmak amacıyla durumu aralarında özenle ve anlayış içinde yeniden incelemeyi yükümlenir.

Madde 5: Akitler, kendi ülkelerinde öteki taraf ülkesinin huzur ve güvenliğini bozmak ya da hükümetini değiştirmek amacını taşıyan örgüt ve toplulukların kurulmasına ve yerleşmesine ayrıca öteki ülkeye karşı propaganda yoluyla yada başka her hangi bir yoldan mücadele amacındaki kişi veya toplulukların oturmasına meydan vermemeyi üstlenirler.

Madde 6: Akitli taraflar, aralarında ekonomik işbirliği koşullarını, olanaklı en kısa zamanda, düzenlemek konusunda anlaşmışlardır.

Ekonomik işbirliği araçlarının belirlenmesini ve birbirinin topraklarından serbestçe transit yapılmasını ve her iki ülke arasında her türlü ulaşım ve iletişim araçlarının kurulmasını, bağıtlı tarafların göstereceği yetkili temsilciler inceleyecektir.

Madde 7: Şurası da kararlaştırılmıştır ki, Bağıtlı taraflardan her biri, iş bu antlaşmada belirlenmiş karşılıklı yükümler dışında, başka devletlerle her türlü ilişkilerinde serbest kalmayı tümüyle saklı tutar.

Madde 8: İş bu antlaşma onaylanacak ve onay belgeleri olanaklı ve kısa zamanda, Tahran'da yetiştirilecektir. Antlaşma onay belgelerinin verişimiyle hemen yürürlüğe girecek ve 5 yıl yürürlükte kalacaktır. Eğer antlaşma bu 5 yıllık sürenin sonunda 6 ay önce Bağıtlı taraflardan biri ya da ötekince ortadan kaldırılmazsa, kendiliğinden bir yıl daha geçerli olacak ve ortadan kaldırma bildirisi ancak 6 aylık bir sürenin bitiminden sonra hüküm etkisini gösterecektir.

İki taraf yetkili temsilcileri, yukarıdaki maddelerin hükümlerine olan inançla, bu antlaşmayı imzalamış ve mühürlemişlerdir.¹⁶⁹

9.4. Türkiye – İran Hükümetleri Arasında, Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Antlaşması (18 Haziran 1932)

Türkiye İran'la dostluk antlaşmasından sonra Güvenlik ve Adli uzlaşma antlaşmalarına ihtiyaç duyarak peş peşe sıralamıştır. Türkiye ile İran bir adım daha biri birlerine yaklaşmışlardır. Yapılan bu uzlaşma ve hakem antlaşması

¹⁶⁹ Reha Parla, Belgelerle Türkiye Cumhuriyetinin Uluslar arası Temelleri, Lozan, Montrö, Lefkoşa, 1987 s. 183-184., Bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, s. 424-425-426.

prensipleri 20.11.1929'da T.B.M.M.'ye bildirmiştir¹⁷⁰ ve kabulü için tavsiye edilir. Aynı zamanda konuyla ilgili murahhasların tayini gerçekleşmiştir.¹⁷¹

Bu antlaşma 24 maddeden oluşmaktadır. Antlaşma iki nüshadan oluşmuş ve ayrıca bir nüshada Fransızca yazılmıştır. Antlaşma metinleri arasında uzlaşma sağlanamazsa Fransızca metin geçerli olacaktır.

Milletleri birleştiren mesut dostluk münasebetlerinden mülhem olarak memleketleri arasında tehadüs edecek ihtilafların muslihane usullerle hallinin teminini samimiyetle arzu ettikleri cihetle, müşterek niyetlerini bir mücahede ile fiile çıkarmaya karar vermişler ve murahhasları olmak üzere, usulüne muvaffak salahiyeti haiz olan bu murahhaslar aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.¹⁷²

Bu antlaşma metni 24 maddeden oluşup bu konuda detaylara inilmiştir. Her iki tarafta inceledikten sonra parlamentolarından geçirip kanunlaştırmışlardır. Antlaşmaların ayrıntılarını ve maddelerini tekrar ele alacağız.¹⁷³

Türkiye'nin bağımsızlıktan sonra izlediği dış politika'nın değişmeyen temel bir özelliği vardır. Batı'ya eğilimli olması batı ittifaklarına sıkı sıkıya bağlılık olarak beliren bu temel yönelim, güvenlik ve toprak bütünlüğüne yönelik bir tehdidi karşılamak gibi sınırlı ve geçerli bir olay değil, sürekli bir dış politika tercihidir.¹⁷⁴

Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konum itibariyle Asya ve Avrupa kıtalarının geçiş noktalarında olması, öteki yüzünü doğu'ya çevirerek Müslüman komşu devletlerle dostluk ve barış içinde yaşamak ister. Bu itibarla Türk – İran ilişkileri incelenirken bu gözle de bakmak gerekir.

Türkiye İran'la bu antlaşmaları yapmakla kalmayacak ilişkilerini geliştirmek için. Emniyet bu taraflık ve iktisadi emlak beraberliği antlaşmasını

¹⁷⁰ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01 Kutu No : 407 Dosya No: 11 Belge No: 929

¹⁷¹ BCA Fon Kodu: 0 30 18 01 Kutu No : 407 Dosya No: 13 Belge No: 935

¹⁷² T.B.M.M., Zabıt Ceridesi Devre 4 C. 9, s. 126-131, Düstür, 3 Tertib C. 10, s. 687-699.

¹⁷³ Antlaşma Metninin Tümü İçin Bkz. Ekler Bölümüne.

5.11.1932 yılında yapar. Ayrıca yine İran'ında aralarında bulunduğu Türkiye, İran, Afganistan, Estonya, Letonya, Lehistan, Romanya ve Sovyetler ile Tecavüzün tarifi hakkında 5 maddelik bir mukavele imzalanır.¹⁷⁵

İran'la bu dostane ilişkilerinizi Dördüncü bölümde tekrar ele alıp Rıza Şah ve Atatürk'ün olaylara bakış açısı içerisinde inceleyeceğiz.

¹⁷⁴ Oral Sander, Siyasi Tarih, s. 63.

¹⁷⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4 C. 19 s. 123-124.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK – İRAN TİCARİ İLİŞKİLERİ

1. Dünya Savaşından Sonra Türkiye ve İran Ekonomisine Bakış

Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren, Türkiye'nin çağdaşlaşma sorunu dış politika ile yakından ilişkili olmuştur. Osmanlı reformları ve onların Türkiye Cumhuriyetindeki mirasçıları için çağdaşlaşma Avrupa çizgisinde siyaset batılılaşma anlamına gelmekteydi.

1911'de İran, hemen hemen aynı şeyleri yaşıyordu. Muzaffereddin Şah ile başlayan süreci devam ediyordu.

Atatürk önderliğindeki Türkiye ve Rıza Şah önderliğindeki İran için kalkınma, kaçınılmaz biçimde Batılılaşmaya bağlı bir modernleşme anlamına geliyordu. Her iki liderde seçkinler önderliğinde bir uygarlaşma misyonuna hakimdi.¹

Bu dönemde Türkiye komşusu olan İran'la imzaladığı Antlaşma ve Protokollarla siyasi yakınlaşma sağlamıştır. Bu yakınlaşma beraberinde ekonomik gelişmeyi de sağlamıştır. Genel duruma bakılınca bu dostluk, gerek siyasi ve iktisadi bakımdan noktasından gerekse Coğrafi durumu bakımından iki devlet arasında menfaat ve kader birliği oluşturma amacına dayalı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlamda her iki milletin onayladığı bu gerçeği hükümetlerde görmüştür.²

Türkiye'nin Atatürk ile birlikte İslami kimlik yerine milli kimlik benimsemesi İran'da Rıza Şah'ın katkılarıyla Şiiliğin ve din adamlarının etkilerinin azalması ve iç kalkınmalara verilen önem iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır.

¹ Meliha Benli Altunışık, *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik, Güvenlik*, İstanbul, 1999. s. 69-70.

² Aptullahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi*, Ankara 1991. s.195.

Türkiye ve İran arasında başlayan bu siyasi gelişim süreci iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilere de yansiyacaktır.

İran 18.yy'ın II.yarisından itibaren sömürgeci batı devletlerinin dikkatini çekmiştir. İngiltere ve Rusya İran'a yavaş yavaş girmeye başlar. I. Dünya savaşından sonra ise Kuzey İran Rusya'nın ve Güney İran İngiltere'nin kontrolüne girmiştir.

I. Dünya savaşında İran tarafsızlığını ilan etmişse de Osmanlı, Rus ve İngiltere'nin topraklarına girmesine engel olamamıştır. Bu itibarla savaş ekonomisini fazlasıyla hissetmiştir. I. Dünya savaşı bitiminde İran kendisini kargaşa içinde buldu. Bazı iller ekonomik bakımından ciddi yaralar aldı. Tarımsal üretim düştü.³

Türkiye İran'dan farksız değildi, Osmanlı ekonomisi 19.yüzyıldan itibaren dışa bağımlı hale gelmiş, kapitülasyon, dış borçlar, yapılan savaşlar adeta Osmanlı ekonomisini felç etmişti. İmparatorluk daha birinci dünya savaşından önce emperyalist güçler arasında nüfuz bölgeleri halinde paylaştırılmıştır. Osmanlı devletinin Birinci Dünya savaşındaki yenilgisi ile, galip güçler Türklerin anayurdu haline gelmiş olan Anadolu'yu fiili işgallerle parçalamaya girişmişlerdir.⁴

Milli mücadele yıllarında Türk halkının çoğunluğu aç ve yoksuldu, özellikle Batı ve Doğu Anadolu'da köyler ve kentler düşman işgali ve tahribiyle yanmış ve yıkılmış durumdadır. Kurtuluş savaşını yöneten güçler mali imkansızlıklarla boğuşmaktadırlar. Ayrıca Türkiye bu dönemde dışardan maddi ve manevi yardım yeterince alamamıştır.⁵

Öte yandan Türk Milleti kurtuluş savaşında muazzam bir mücadele azmi gösterir. Basit iş yerlerinde pratik yetişmiş ustalar ve çıraklar, ordunun ihtiyacı olan malzemelerle,

³ Peter Avery, İran, Newyork. 1991 s. 213.

⁴ Yahya S. Tezel. Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul, 1994 s. 96.

⁵ Cihat Akçakayaoğlu, Atatürk Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, Ankara, 1988. s. 666.

bazı ateşli silahlar ve onların bir kısım parçalarını yapmak için gayret göstermişlerdir. Öte yandan kadın, çocuk ve yaşlı insanlar cephaneye silah, giyecek ve yiyecek taşımışlardır. Türkiye Kurtuluş savaşında Tekalif-i Milliye Vergisiyle ayakta kalmaya çalışmış ve bunu başarmıştır.

Kalkınmanın temelinde insan gücü yatar. Halbuki Cumhuriyetin Osmanlı'dan devr aldığı nitelikli insan gücü yoktu. Cumhuriyetle, yeni insan gücü oluşacak, Türkiye'yi kalkındıracak ekonomik şartlar oluşacak şekilde düzenlenecekti. Osmanlı'dan Cumhuriyete geçerken, Genel borçlar, Kapitülasyonlar, savaşın bıraktığı ekonomik şartlar tamamı cumhuriyete geçmiş Atatürk ve arkadaşları tüm bu olumsuz ekonomik koşulların üstesinden gelmeyi başarmışlardır.

Bu dönemde İran'da Türkiye'den farksız değildi. Rıza Şah iktidara geldiği zaman İran yoksulluk ve açlığın pençesi altındaydı. Halkın yüzde sekseni yetersiz beslenme ve salgın hastalık kurbanıydı. Ekmek ve pirinçle beslenme en yoğun beslenme türüydü.

Köylünün ortalama ömrü 27 yıl, her doğan iki çocuktan biri ölüme mahkum, tarım ve feodalizm kurbanı feodal ağaların, mollaların ve Şah'ın elinde büyük topraklar bulunmakta, Rıza Şah İran aristokrasini de toprak hırsıyla yok eder malını mülkünü alırdı. Köylünün yüzde doksan beşi başkasının topraklarında maraba olarak çalışmaktaydı. Halkın yüzde yetmiş üçü köylü yüzde doksanı okuma yazma bilmez bir toplumda sanayileşme sözü ise İngilizlere alerji yapmaktadır.⁶

1925'de başlayan Pehlevi Hanedanlığı dış ticareti devlet tekeline alma, sanayileşme ve ülke petrolüne sahip çıkmayı amaçlar. Ekonomik yapıyı düzeltmek amacıyla Amerikan Finans tasarımcısı olan Dr. Millspaugh'u getirdi. Dr. Millspaugh

⁶ Nevval Çizgen, *İki Ülke İki Devrim Türkiye - İran*, İstanbul 1994, s. 42.

ekonomik alanda temel kararlar aldı. Bunlar vergiyi azaltmak, topladığı vergilerden vergi memurlarına pay vermektir. Böylece gelirler artar.⁷

Ekonomide Türkiye’de olduğu gibi Kamu sektörü öndeydi özel sektörün yükü çok azdı.⁸ Hür teşebbüs gelişmemişti, yatırımlar sınırlıydı. Fiat kontrolü ile birlikte dış ticaret de kontrol altındaydı, köylüler için konulan bu ağır vergiler nedeniyle köylüler 1928’de Şah Rıza’ya karşı ayaklandılar ve bunun sonucunda ikna edilen köylüler kendi aralarında birleşerek köylüler komitesini oluşturup adlandırdılar.⁹

1924-1941 yılları arasında Kamu harcamalarının % 30-40’ı gelişmeye ayrılmıştır. 750 milyon doların yatırım harcamalarına ayrıldığı tahmin edilmektedir. Sanayi ve ulaşım 260 milyon dolar bu da yüzde 35’e tekabül geriye kalan yüzde otuzu ise Kamu inşaat projesi ve Tahran’daki hükümet binalarının yapımına ayrıldı.¹⁰

1927’de İran Ulusal Bankası kuruldu. Ancak beş yıl sonra kağıt parayı bastı. Ekonomik kuruluşlar itina ile gözden geçirilerek düzeltilti.¹¹ Sanayide yatırım projelerinin amacı temel olarak kendi kendine yetme isteğine dayalıdır. Bunlar Tekstil, Şeker Üretimi, Çay Müesseseleri, Kibrit, Tütün, Kağıt vs. kontrolü altında tutuldu.¹²

Ekonomiyi kontrol altına alarak dengeleri sağlamaya çalıştı. İç kaynaklar değerlendirilmeye çalışıldı. Hükümet Tüketim seviyelerini kontrol ederek;

1- Tüketim maddelerinin ithalini sınırlayacak

2- Ağır vergiler konulacak

⁷ Stephanie Cronin, Rıza Şah and the Disintegration of Bakhtiari power in Iran, Iran an students, Newyork. Wolum 33 Number 3-4, 2000. s. 361.

⁸ Ferhad, Daftari, Development Planing in Iran: A Historical Survey, Iranian Studies, Autumn, 1973.s.176.

⁹ Stephanie Cronin, Rıza Şah and the distapration of baktiyari power in Iran, s. 371.

¹⁰ Ferhat Daftari, Develoment Planing in Iran; A Historical Survey, s. 177.

¹¹ Lewis V. Thomas and Richard N.Frye., The United Startes And Turkey And. İran. Cambridge, 1951 s.227.

¹² Ferhad Daftari, Lewis ve Thomas, a.g.e., s. 177-179.

3- Maaşların kontrolünü sağlayacaktır.¹³

Petrol gelirleri de pek ahım şahım değildi. Daha çok askeri araçların alımında kullanılıyordu. Çok az bir miktarı değişik şeylerde kullanılıyordu. I. Dünya savaşından sonra enflasyon durur. 1930'lı yıllarda düşen enflasyon 1941-1944 II. Dünya savaşı nedeniyle en yüksek noktaya ulaşır.

Rıza Şah Çarlık Rusya'nın İran'la imzalamış olduğu tüm eşitsiz anlaşmaları iptal eden Rusya'nın İran'daki emvalini tümüyle parasız olarak İran devletine devreden, hatta İran'ın ekonomiyi geliştirme çabalarına faal suretle katılan zamanın Sovyet hükümeti ile iyi komşuluk ilişkilerinden, dostluk ve işbirliği politikasından her gün biraz daha uzaklaştı. 1930'lu yıllarda Sovyetler Birliğine karşı açıktan açığa düşmanca kampanyasını açtı. Bu arada ticaret ilişkilerini asgari düzeye düşürdü. İngiltere ile ilişkilerini geliştirip 1932 yılındaki Antlaşma ile İngilizlerin petrolleri üzerindeki ayrıcalıklarını kaldırdı. Ancak yine de her yönüyle istediği seviyeye gelemedi.

Kaderleri aynı ancak birbirine taban tabana aykırı iki doğrultu, Türkiye'de yurt içi istikrarının sağlanmasına, ekonomik bağımsızlık temelini atılmasına, özerk dış politika izlemek için gerekli koşulların oluşturulmasına neden olduğu halde İran'da göstermelik istikrarın Polis, Jandarma ve Ordu gücüne, siyasi polisin entrikalarını dayandırılmasına, yabancı sermayenin nüfuz ve etkisinin sürmesine neden oldu. Bu durumun politik yaşama olumsuz etkisi çok geçmeden ortaya çıktı. İngiliz ve Rus ordusu 1941 Eylülünde İran'a girerek Rıza Şah'ın yönetimine son verdi.¹⁴

Aynı şartlar altındaki Türkiye Cumhuriyeti Devleti siyasi ve ekonomik istikrarı yakalamasına rağmen, aynı şeyi İran için söylemek doğru olmazsa gerek.

¹³ Bkz. Ferhat Daftari, *Development Planing İn İran*, s. 177-179.

¹⁴ Cihangir Fehmi, "Atatürk Devrimlerinin Uluslararası Etkisi", Ankara 1994 s. 2466.

2. Türkiye İle İran Arasındaki Ticari Gelişmeler

Türk – İran ticari ilişkileri birbirlerine komşu olan iki millet olması nedeniyle ilk çağlardan beri başlamıştır. Bu ilişkilerin ana unsuru ise ipek yoludur.

İslam öncesi Türk devletleri ile komşu olan İran bu Türk devletleri olan Hun – Göktürk – Uygur ve diğer devletlerle siyasi ilişkilerinin yanı sıra Ekonomik ilişkilerde bulunmuştur. Türk – İran devletleri arasındaki ticaret zaman zaman menfaatlerin çatışması nedeniyle sekteye uğramıştır.

İslam öncesi Türk Devletleri komşu milletlere genellikle başta at olmak üzere, canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyasını alırlardı. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar, Çin ile Batı Hunları'da Bizans ile bu esaslarda ticaret antlaşmaları yapmışlardı. Türkler Çin'de Pirinç, İpek, İpekli Kumaş, Hububat, Roma ve Bizans'tan diğer ihtiyaç maddelerini temin ederlerdi. Türklerde onların eksiklerini tamamlarlardı.¹⁵

Fakat Türkler ile komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtaları da vardır ki, bunların başında, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur ipek yolu kervancılığı geliyordu. Daha I. Göktürk devleti kurulduğu zaman İstemi-Anur Şivan ittifakı sonucunda Ak Hun – Eftalit devletinin yıkılmasına ve sonrada İran'a karşı Türk – Bizans anlaşması gibi milletler arası çapta antlaşmalar yapmışlardır.¹⁶

İran'ın İslam devletlerinin yönetimine girmesinden sonra, Ticaret İslami Prensipler doğrultusunda yapılmıştır. Her iki ülkenin İslam'ın müşterek temel prensip ve akideleri, İslam medeniyeti tarihi, kültürel değerleri, örf ve adetleri ile benzeşmeleri yarar sağladı.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 312.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 313.

İslam dünyası bu manevi temellere dayanarak ticari gücünü sosyal ve kültürel sahada yeniden kaynaşma suretiyle karşılıklı bir gelişme sürecine dönüştürüldü.

Bu sebeple peygamberimiz (rızkın onda dokuzu ticarettedir) diyerek ticareti teşvik etmişlerdir. Eski çağlardan beri mal ve hizmet mubadelesi şeklinde ticaret, milletlerin refah seviyesini geliştirmiştir. Fenikelerden başlayarak ipek yolunun işlediği devirlerde İslam dünyası bunların kervansaraylarıyla yüksek bir hayat seviyesine ulaşmış buna mukabil, Afrika deniz ticaretinin başlamasıyla Batı medeniyeti hız almıştır. Ticaretin gelişmesi daimi refah ve terakkinin bir göstergesi olduğu kadar, Milletlerarasında işbirliğinin karşılıklı dayanışmanın, huzur ve asayişin de bir sembolü olmuştur.¹⁷

İran'ın Türk – İslam devletlerinin yönetimine girmesinden sonra İran ticaretini bu devletler yönlendirmişlerdir. Bunu Selçukluların ticari yönetimlerinde açıkça görülmektedir. İran'da bu dönemde de ticaret unsuru değişmemiş ipek yolu ve ipekli mamuller ticareti ön planda olmuştur.

Safavilerin yönetimindeki İran , milli devlet olma anlayışını kazanır. Tüm politikalarını kendi kimliği ve kültürü çerçevesinde belirler. Bu dönemde'de ipek yolu münasebetiyle Osmanlı – İran rekabeti başlar. Hatta Yavuz Sultan Selim'in 1514'teki Çaldıran savaşının nedenlerinden biride doğu ticaret yollarına tamamen hakim olmaktı.

Safavilerin en iyi yöneticilerinden biri olan Şah Abbas zamanında (1587-1628) düzenli ordu birlikleri kuruldu, merkezi otoriteye itiat etmeyen kabileler ya bastırıldı ya da rahatlıkla denetlenebilecekleri bölgelere sürüldü. Devletin yeni başkenti İfhan'da kuruldu ve ticaretin gelişmesine yol açan ülke çapında yollar, kanallar ve kervansaraylar yapıldı.

¹⁷ Sabahaddin Zaim. "Türkiye'nin İslam Ülkeleriyle Dış Ticaret", Risale Dış Politika, Ankara, 1990. s. 54.

Portekizler Basra körfezinden atılarak, yeni yükselen dünya güçleri İngiltere ve Hollanda ile ticaret antlaşmaları imzalandı.¹⁸

Büyük bir donanma sahibi olan Hollanda, Ümit burnu ile Seylan adasını zaptetmek suretiyle Hint yolu üzerinde emniyetini temin etti. İran'la yapılan ticaret antlaşması İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarını zedeler. İngiltere ve Fransa, Hollanda ile yaptıkları savaşlar ile faaliyetlerini yavaşlattılar. Bunlara mağlup olan Hollanda bölgeden çekilir.¹⁹ Bölgeyi İngilizler kontrolü altına alır. Fransa ise Adalarıyla meşgul olur. Görülüyor ki XVII.yüzyılın sonlarına doğru İngiltere ve Fransa Hindistan'dan sonra İran'a da hakim olmaya başlamışlardır. İngiliz sömürgeciliği Uzakdoğu ve Ortadoğu'da bütün hızıyla devam etmiştir.

XVIII. Yüzyılda İngiltere ve Osmanlı devletinin İran'daki faaliyetlerinin yanı sıra Rusya'da bölgeye yavaş yavaş hakim olmaya çalışır. Çıkarları doğrultusunda ekonomik politikasını uygulamaya başlar.

Osmanlı – İran ticareti denince ilk akla gelen “İpek” olmaktadır. Osmanlılar İran'dan aldıkları ipeği hem transit olarak Avrupa'ya taşımışlar hem de kendi tüketimleri için kullanmışlardır. İpek dışında İran'dan ithali yapılan mallar çeşitli ipekli kumaşlar kürk ve deriler, kutni ve benzerleridir.²⁰ İran'dan gelene bir malın Osmanlı topraklarında, ilk gümrük ödendiği nokta Erzurum Gümrüğüdür.

XVIII. Yüzyıldaki Şark seferleri ve İran'daki iç karışıklıklar nedeniyle Osmanlı – İran ticareti krizli bir dönem yaşamıştı. İran'dan alınan gümrük vergileri azalır. 1734'de gerçekleştirilen Rus – İngiliz ticaret antlaşmasıyla Asya mallarının Rusya üzerinden Avrupa'ya gönderilmeye başlamasıdır. Ancak 1796'dan sonra bu yol önemini kaybetmiştir. Tekrar Anadolu üzerinden Avrupa'ya açılan bu yol önem kazanır. 1790'dan

¹⁸ Bkz. Oral Sander. *Siyasi Tarih*, s. 59.

¹⁹ Raymond Furon. *İran*. İstanbul, 1943 s. 141-142.

²⁰ Neşe Erim. “1720 – 1790 Arasında Osmanlı – İran Ticareti”, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarih Kongresi Tebliğler, Ankara, 1990 s. 572.

sonra pamuk, İran ticaretinde birinci sırayı alan mal haline gelmiştir.²¹ Osmanlı – İran ticareti 1830'larda yeniden canlı bir döneme girmiştir. Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılması, Erzurum üzerinde yapılan İran ticaretinin önem kazanmasına neden olmuştur.

Ancak XIX. Yüzyılda İran ve Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin baskısını daha fazla üzerinde hissedeceklerdir. Ekonomi, Askeri, siyasi faaliyetleri batılı devletler tarafından yönlendirilecektir. İran'da artık Rus ve İngiliz sömürgeciliği tam manasıyla hissedilmeye başlanmıştır.²²

Yabancılar verilen imtiyazların sonucu, kara ve deniz yollarının açılması, İran körfezi üzerinden İngiliz ihracat ve ithalat hacmini yılda altı milyon sterline çıkmasını sağladı. Halkın Batı Avrupa ve Rusya'nın Fabrika mallarına akın etmesi yerli sanayinin doğmasını önledi ve gelişmiş üretim dallarını yeniden öldürdü.²³

İran'ın yüksek tabakasının daha çok Avrupalılaşması, Avrupa'dan gelen tüketim mallarına olan isteği durmadan kamçılıyor, batılılaşma İranlı'nın bilincini öldürüyor ve İran kültürü üzerinde daha önceki yabancı egemenliğinden daha yıkıcı etkiler yapıyor. Daha önceki istilalar hatta yeni bir dinin yayılması ile bağlantılı olan Arap istilasını ülkeye büyük maddi zararlar vermiş ama İran'ın varlığındaki öze asla dokunmamıştı. Tersine belli bir özümleme sürecinden sonra İran kültürü üzerinde zenginleştirici etkilerde bulunmuştur.²⁴

XIX. Yüzyılın başında İngiltere ile Rusya zamanında İran hükümdarlarına borç ve kredi verme yolunda bir birleriyle yarışıyorlardı.²⁵ Muzaffereddin Şah (1896- 1906) Tahta çıktığı vakit devlet hazinesinin bütün kasalarını bomboş bulmuştu. Babası Nasreddin

²¹ Neşe Erim, a.g.e., s. 574-577.

²² Raymond Furon, İran, İstanbul, 1943 s. 160.

²³ Bahman Nirumand, Hür Dünya'nın Diktatörlüğü (İran), Ankara, 1968. s. 20-21.

²⁴ B. Nirumand, a.g.e., s. 22.

²⁵ B. Nirumand, a.g.e., s. 22-23.

Şah'ın maliyesine uyarak o da Avrupa'dan borç paralar alarak bol bol Avrupa'da harcamıştır.²⁶

XX. Yüzyıla geldiğimizde iki devlet Osmanlı ve İran'ın maalesef kaderleri çok benzerdir. Her iki devletinde ekonomisi adeta çökmüş, kısıtlı olan sanayileri dışa bağımlı hale gelmiş her iki devlet'e siyasi istikrar kalmamış Osmanlı Padişahları ve İran şahları iktidarlarını Avrupa devletleriyle adeta paylaşmışlardır.

Her iki ülke'nin ekonomisini olumsuz etkileyen kapitülasyonlar devam ediyordu. Artık Avrupa'dan dış borçlar alarak idare etmeye başlamışlardır. Bu yüz yılın sonlarına doğru İran ve Osmanlı Almanya'ya yakınlaşarak kurtuluş çarelerini arayacaklardır. Bu şartlar altında Birinci Dünya savaşına gireceklerdir.

I. Dünya savaşında İran Osmanlı devleti, Rusya ve İngiltere'nin saldırılarına maruz kalmıştır. Osmanlı savaşta mağlup olup Mondros'a çekilince Kuzey İran'ı Ruslar, Güney İran'ı ise İngilizler istila eder. I. Dünya savaşı sona erdiği zaman İran yoksullaşmış üretim düşmüştür. Tarım ve hayvancılık feodalizm kurbanı olmuştur. Ağalar, mollalar ve şah'ın elinde büyük topraklar bulunmaktaydı.²⁷ İran ekonomisi adeta felç olmuştu.

Rıza Han iktidara gelince Tahran'ı ülkenin ticaret ve ekonomik merkezi yapar. Azerbaycan, Gilan, Mazenderan ve Türkmenistan'dan yapılan dış ticaretin kontrolünü, şeker tütün vs. ticaret tekeli ele geçirdi.²⁸

Türkiye'de Cumhuriyet kurulmadan önce Osmanlılar ile İran devleti arasındaki ticari münasebetlere değinmiştik. I. Dünya savaşı sona erdiğinde Türkiye Kurtuluş savaşı verirken İran'da İngiltere ve Rusya'nın pençesinden kurtulmak istiyordu. Bu dönemde her

²⁶ R. Furon, *İran*, İstanbul, 1943. s., 160 Bkz. B. Nirumand. a.g.e., s. 23-24.

²⁷ Bkz. Neval Çizgen, a.g.e., s. 42.

²⁸ Rafael Blaga, *Hendbook of Iranian Peoples*, İstanbul, 1997, s. 119.

iki devletinde ticari ilişkileri pek gelişmemiş ancak İran'ın ticaretinde Sovyet Rusya ve İngiltere yönlendiriyordu. 1921 yılında İran ile en fazla ticaret yapan ülke Sovyet Rusya olmuştur.

Osmanlı Devleti ile İran arasında 1901 yılında tömbekilerden alınacak gümrük vergileri²⁹ anlaşması Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Bununla beraber İran ile siyasi ilişkilerimizin iyileşmesine paralel olarak ticari ilişkilerimiz gelişmiştir.

Trabzon ile Tahran arasında ticaret nakliyesi devam ediyordu. Hükümetin çıkardığı 5.10.1924 kararname ile Kervancılık yapan İran Devecilerine kızıl verilmesi, güvenliklerinin sağlanması, mallarının güvenliği için Dokuzuncu kolordunun ambarlarına konulması,³⁰ gibi ticaretin gelişmesi için tüm imkanlarını kullanmaya çalışmışlardır. Çünkü o yıllarda milli ekonomimiz ancak dış ticaretin artması ihracatın artması ithalatın azalmasıyla mümkün olacağı kanaati hasıl olmuştur.

Türkiye – İran'la imzaladığı 22 Nisan 1926 yılındaki Dostluk Antlaşmasının 7. maddesi, iki ülke ekonomisinin gelişmesi ile ilgiliydi;

Antlaşmanın 7.maddesi aynen şöyledir;

“Tarafeyni akdeyn iş bu muahedenin akdinden itibaren nihayet altı ay zarfında ticaret, şehbenderlik, gümrük posta ve telgraf ikamet ve iadei mucrimin mukaveleleri akdine başlamak hususunda itilaf eylemişlerdir. Bu mukavelatı akd için tarafeyn murahhasları Tahran şehrinde toplanacaklardır.”³¹ Antlaşma maddesinden de anlaşıldığı gibi Türkiye Cumhuriyeti devletinin devleti ile ticaretin gelişmesini sağlamak için her türlü fırsatları değerlendirmektedir.

²⁹ Düstür, I. Tertib, c.6, s. 955.

³⁰ BCA. Fon Kodu: 030 18 01, Kut No: 18, Dosya No: 47, Belge No: 11.

³¹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, s. 398.

Türkiye Bu Antlaşma şartlarını gerçekleştirmek için harekete geçer. Antlaşmanın yedinci maddesine göre tarafların altı ay zarfında üzerinde anlaşılan Ticaret, Şehbenderlik, Gümrük, Posta ve Telgraf konularını görüşmek ve mütala etmek için Tahran Büyük elçisi Mahmut Şevket beyin murahhas ve elçilik müsteşarı Vasfi beyin de müsavir sıfatıyla yetkili kılar.³² Görülüyor ki Türkiye İran'la dostluk Antlaşmasından sonra ticari ve diğer alanlarda işbirliğine gitmek, karşılıklı menfaatler ışığında anlaşma sağlamak istiyordu.

Fakat 1926'dan sonra Türk-İran arasındaki olumsuz siyasi olaylar, ekonomik, kültürel ve diğer alanlardaki işbirliklerini geciktirmiştir.

Türkiye ve İran devleti'nin heyetleri arasında görüşmeler başlar. Bu görüşmeler sonucunda Altı aylık bir "Modüs Vivendi"³³ anlaşması yapılır. Bu antlaşma Bakanlar Kurulunda 16 Mayıs 1926'da kabul edilir.³⁴

Türkiye ile herhangi bir ticaret antlaşması yapılmadığından dolayı 16 Mayıs 1926'da Bakanlar Kurulu kararnamesi ve 59804/224 numaralı tezkire ile Altı ay uzatılır.³⁵ Bu sadece bir defaya mahsus olmayıp zaman süreci içerisinde hemen hemen her altı ayda bir Modüs Vivendi'si yenilenmiştir. Ancak Türkiye ve İran devletleri olarak yeni kurulan devletlerdi. Türkiye iç ve dış ticaretini Lozan'da aldığı sloganla yürütmekteydi. Kapitülasyonlardan kurtulmuş, Aşar vergisi kaldırılmış, İzmir'de ilk iktisat kongresini düzenlemiş ve ekonomide devletçiliğe yönelmiştir. Halbuki İran tamamen farklıydı. Bu dönemde Sovyet Rusya'nın tesirinde kurtulmuşsa da İngiltere'nin ülke üzerindeki sömürgeciliği devam etmekteydi. Buna mukabil Türkiye ile İran arasındaki Ticareti geliştirecek demir, kara ve deniz yolu ulaşımı da yetersizdir. Ticaret yapılırken önce siyasi engelleri daha sonra ise diğer engelleri de kaldırmak gerekirdi.

³² BCA Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 021, Dosya No: 64, Belge No: 9, 17. Teşrini Evvel, 1996, Tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi

³³ Modüs Vivendi: Fransız bir terim olup, geçici uzlaşma anlamına gelir.

³⁴ BCA Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 021, Dosya No: 72, Belge No: 14

³⁵ BCA Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 019, Dosya No: 34, Belge No: 2

1928 yılına geldiğimiz zaman Türk – İran ticaretinde çok fazla değişme olmamıştır. Yine Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile “Modüs Vivendi” geçici uzlaşma altı ay daha uzatılır.³⁶

Tahran Büyük elçimizin 1928’de Türkiye’ye İran konusunda verdiği bilgiler son derece önemli ve ilgi çekicidir. İran’da bir banka kurulup ilerde merkez bankasına dönüşeceğini kapitülasyonların kaldırılmasından sonra dış ticaretinde tek başına hareket ettiği ve dış ülkelerle yeni antlaşmalar yaptığını belirtmektedir.³⁷

Rıza Şah Rusya ile dostane ilişkilerde bulunduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti hükümetiyle de dostluk ilişkilerini geliştirmeye gayret etmiştir. İngiltere hükümeti ise İran’daki mevki ve nüfuzunu kaybetmiş ve bu sebeple bu gün İran hükümetine karşı olan siyasetini değiştirerek önemli sorunları çözme yoluna gitmiştir.³⁸

Türkiye ile İran 22 Nisan 1926’da imzalanan Dostluk Antlaşmasına ek protokol imzalarlar. Bu Antlaşmanın ikinci maddesi iki ülke arasındaki ticaretin düzenlenmesi ile ilgilidir.

Bu maddeye göre tarafların ekonomik alanında aralarında sıkı işbirliği şartlarını en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmışlardır. Kuşkusuz bu işbirliğinin gerçekleşmesinde araçların seçimi ve kullanımı ile ilgili iki tarafın ülkeler üzerinde serbestçe transit geçiş sorunu ve iki taraf arasında her türlü ulaşım araçlarının kurulması, antlaşma devletlerinin taraflarca atanarak yetenekli uzman temsilcilerce özenle incelenecektir.³⁹

³⁶ BCA Fon Kodu: 030 01, Kutu No: 026, Dosya No: 64, Belge No: 18. **Düştur 3. Tertib c. 10 s. 27.**

³⁷ BCA Fon Kodu: 030 10, Kutu No: 261, Dosya No: 755, Belge No: 25

³⁸ BCA Fon Kodu: 030 18 10, Kutu No: 261, Dosya No: 755, Belge No: 25

³⁹ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasi Andlaşmaları**, s. 279.

Haziran 1928'de yapılan bu ek protokolle İran'la ticari ilişkilerimiz biraz daha gelişir. Hükümetin kararnamesi ile geçici ticari uzlaşma (Modüs Vivendi) altı ay daha uzatılır.⁴⁰ 22 Temmuz 1928 yılında hükümetin çıkardığı Kararnamede Türk – İran ticari ilişkilerini şu şekilde değerlendirmektedir; 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye – İran Muhadenet ve Emniyet ahidnamesinin 7. maddesi ve ahiren aktedilen teşrik-i mesai protokolü mucibince bir kat daha artan iki komşu devlet münasebatının tanzimi için İran Sefarethanesi tarafından ticaret ve ikamet mukavelenamesi akdi için Hükümet-i Cumhuriyetimizin müsaadesi iltimas edildiğinden Kapitülasyonları ilga eden İran'la olan münasebat-ı ticariyemizi tanzim ve bu münasebatın diğer devletlerle giriştiğimiz ta'ahhudat-ı mütekabile ile hemahenk olmasını ve ikamet hususatını teminen Tahran'da müzakaratına ibtidar eylemek üzere Tahran Büyük Elçimiz Memduh Şevket Bey efendinin Murahhas ve Büyük Elçilik müsteşarı Vehbi Bey'in müşavir tayinleri, Hariciye vekalet-i celilesinin 15 Temmuz 1928 tarihli ve 43313/393 numaralı tezkiresiyle vuku bulan teklifi üzerine icra vekilleri Heyetinin 22 temmuz 1928 tarihli ictimanında tasvib ve kabul olunmuştur".⁴¹

Türkiye İran'la arasındaki geçici ticaret antlaşmasını bir an evvel yeniden düzenlemek istemekteydi. Geçici ticaret antlaşmasının yerini normal ticaret antlaşmasının almasını istemekte ve bu konuda çalışmalarını tüm gayretleri ile devam ettirmekteydi.

Türkiye, İran'la geçici ticaret antlaşmasını sona erdirmek istemiş, ancak 1926 yılında imzaladığı bu geçici antlaşmayı da ekonomik ilişkilerin devam etmesi için kararnameler ile sürekli uzatmak zorunda kalmıştır.

⁴⁰ BCA Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 029, Dosya No: 34, Belge No: 7

⁴¹ BCA Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 629, Dosya No: 46, Belge No: 8

İran hükümetiyle müzakere edilmekte olan kat'i Ticaret mukavelesi imzalanıncaya kadar 1-6-1929 tarihli Kararname ile geçici ticaret antlaşması üç ay daha uzatılması kararlaştırılır.⁴² Bu süreç kesin antlaşmanın yapılmasına kadar devam eder.

Bu arada İran'da kesin çözüme ve kati Ticaret Anlaşması için çalışılıyordu. İrandaki dış işlerimizin verdiği habere göre İran şahı Rıza Han, İran'daki telgraf gazetesinde şu beyanatı verir;

“Muhsulatımızı piyasaya çıkarmak için tamamen Rusya'ya tabi kalamayız. Azerbaycan tacirleri Tebriz-i Musul Şimendiferleriyle birleştiren yeni yolu tercih edebilirler. Bazı noktaları nazarı dikkate alarak Tahran'ı batıya bağlayan bir şimendifer hattı tesisini görmek ümidindeyim. Bir ihtimal Türkiye ile anlaşarak Karadeniz'de veya Akdeniz'de bir limandan istifade ederiz. Biz Avrupa'ya doğru bir mahrece muhtacız. Tasavvur olunan başlıca yol, ümit ederim ki, İran'a intihab edebileceği herhangi bir istikamette ihracatta bulunmak imkanını verecek olan bir Şimendifer şebekesinin başlangıcı olacaktır demiştir”⁴³

Bu arada İran Meclisi 14 Mart 1931 tarihinde çıkardığı kanunla ithalat ve ihracatta hükümeti yetkili kılar.⁴⁴

1929 – 1930 yıllarında başlayan ekonomik buhran Türkiye ve İran'ın ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir. İran'da 1930'lu yıllarda dış ticaret hükümetin elinde idi. Aynı zamanda yabancı rekabet çok etkiliydi ve önemli kotalar vardı. Bundan dolayı işletmenin maliyeti yüksek fiyatlara ulaştı.⁴⁵

⁴² BCA Fon Kodu: 030 18 01 02, Kutu No: 4, Dosya No: 33, Belge No: 21

⁴³ BCA Fon Kodu: 030 10, Kutu No: 261, Dosya No: 756, Belge No: 2

⁴⁴ BCA Fon Kodu: 030 10, Kutu No: 261, Dosya No: 757, Belge No: 2

⁴⁵ Farhad Daftari, *Iranian Studies*, s. 177.

Türkiye'nin Osmanlı'dan kalan dış borç ödemeleri ise bu buhran başlangıç yılı olan 1929 olacaktı. Ancak Lozan Antlaşmasına ek olarak imzalanan Ticaret sözleşmesi ise Beş yıl süre ile Türkiye'nin dışarıya karşı uygulayabileceği iktisat politikalarını dondurmakta ve bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasakları kaldırılmasını ve yenilerinin konmamasının, gümrük tarifelerinin ise beş yıl süre ile değişmemesini ön görmekteydi.⁴⁶

Bu yıllarda yükselen Alman Nazisi İran liderliğini de etkiledi. İngilizlerin pençesinden kurtulmak isteyen İran Almanya'ya yakınlaştı. İngiltere'nin pozisyonu zayıflatmak için Hitler İran, Türkiye ve Afganistan'a cömertce ekonomik yardımlarda bulundu. İran, Almanya ile başlattığı dostluk gelişti. 1930'ların sonunda 600 Alman Uzman Eğitim, Ticari ve Endüstriyel gibi çeşitli alanlarda İran'da istihdam edildi.⁴⁷

İran'ın Almanya'ya yakınlaşmasının iki nedeni vardı. Birincisi İran'ın İngiltere ile olan ilişkilerinde tam bir güven havasında olmadığı abadan petrollerinden dolayı anlaşmazlık olmasıdır. İkincin ise 1921-1923 yıllarında Sovyetler – İran dış ticaretinde en geniş yeri işgal etmişse de, fakat Sovyetler Birliğine karşı da tam bir güvence duymamıştı. Bunun nedeni ise Sovyetlerin İran'daki komünistleri kışkırtma faaliyetleridir.⁴⁸

Bu arada Türkiye'de bir Alman hayranlığı başlar. Demiryolları işletmeleri Alman firmaları tarafından organize edilmeye başlanmıştır. Aslında bu gelişmeler Türkiye ile İran arasındaki yakınlaşmayı sağlar.

Her iki devlet de bir an önce anlaşmak için çaba sarf ederler bir ticaret komisyonu toplanmasına karar verilir ancak bunun nerede gerçekleşeceğine tam karar verilmemişti. 16 Haziran 1932'de Tahran'daki Büyük elçiliğimiz ticari komisyonun nerede

⁴⁶ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi*, C.4., İstanbul, 2002. s.313.

⁴⁷ Peter Avery, *İran*. Volum 7. s.433.

⁴⁸ Güney Çağlar, "Atatürk'ün Tahran Büyük Elçisi, Hüseyin Gerede Zamanında Türk – İran İlişkilerine Bakış" s.980.

toplanacağını telgrafla hükümete sormaktadır.⁴⁹ Bunun üzerine hükümetin çıkardığı 16 Kasım 1932 tarihli Kararname ile 1928'de Tahran'da imzalanan ek protokolünün ikinci maddesine göre toplanacak iktisadi komisyonun, Ankara'da toplanması karar vermiştir.⁵⁰ Böylece uzun süredir Türkiye – İran arasında geçici ticaret antlaşmasıyla hal edilmeye çalışılan ekonomik sorunlar kesin çözüme kavuşacaktı.

Türkiye ve İran devletleri arasındaki ticaret antlaşmasının uzamasının temel nedeni peş peşe gelen, Şeyh Said, Simko ve Ağrı isyanlarıdır. Bu isyanlar Türk – İran siyasi ilişkilerini olumsuz etkilemekle kalmamış ekonomik ve diğer ilişkilerinde bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca 1929'da başlayan ekonomik buhran her iki ülkenin ekonomisini de olumsuz etkilemiştir.

Nazi Almanya'sı I. Dünya savaşında Türkiye ve Orta Doğu da elde edemediklerini bu dönemde Balkanlar, Türkiye ve Ortadoğu'da yeni ticari atılımlar yaparak bu bölgelere nefes aldırıştır.⁵¹ İran ve Türkiye bunda yararlanmaya çalışır.

Kürt isyanlarının sona ermesiyle Türkiye ile İran birbirine yakınlaşmıştır. Türkiye ile İran arasında 5 Kasım 1932'de Türkiye – İran dostluk, Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik işbirliği antlaşması yapılır. Nihayet geçici ticaret antlaşması olan "Modus Vivendi" geçerliliğini yitirmiş yerine esas ticaret antlaşması olan Ekonomik işbirliği antlaşması yapılır.

Bu antlaşmanın altıncı maddesi aynen şöyledir; Taraflar ekonomik işbirliği şartlarını, en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmıştır.

⁴⁹ BCA Fon Kodu: 030 18 01, Kutu No: 437, Dosya No: 13, Belge No: 935

⁵⁰ BCA Fon Kodu: 030 18 01-02, Kutu No: 31, Dosya No: 70, Belge No: 3 Bkz. BCA Fon Kodu: 0 30 18 01, Kutu No: 437, Dosya No: 13, Belge No: 935.

⁵¹ Yahya S. Tezel, a.g.e., s. 176.

Ekonomik işbirliği araçlarının belirlenmesini ve birbirlerinin topraklarından serbestçe transit yapılmasını ve her iki ülke arasında her türlü ulaşım ve iletişim araçlarının kurulmasını, tarafların göstereceği yetkili temsilciler inceleyecektir.⁵²

Türkiye – İran ilişkileri 1932 Dostluk ve Ekonomik işbirliği antlaşmalarından sonra düzene girer. Bunun üzerine, Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Tahran büyük elçimiz aracılığıyla İran Şah'ı Rıza Han'ı Türkiye'ye davet eder.⁵³ Rıza Şah bu daveti memnuniyetle karşılar ve kabul eder.

Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Rıza Şah Türkiye'ye Atatürk'ün davetlisi olarak 10 Haziran 1934'te topraklarımıza girer. Cumhuriyet Gazetesi Manşetinde "Rıza Şah Hazretleri Memleketimizde"⁵⁴ başlığını atar. 16 Haziran 1934'te Ankara'ya varır. 18 Haziran'da Türkiye Büyük Millet Meclisini ziyaret eder. Şahın bulunduğu sırada Başbakan İsmet Paşa, ekonomiyle ilgili şu konuşmayı yapar:

"İran ve Türkiye'nin iktisadi münasebetleri dahi her iki memleket için çok menfaat getirecek bir faaliyet sahasıdır. İktisadi noktai nazardan yekdiğerimize yakın ve bir çok coğrafi ve tabii seferlerle bağlı bulunuyoruz. İtimadımız kuvvetlidir ki bu yeni hava ve devrin inkişafı esnasında iktisaden dahi her iki memleket çok müstefit olacaktır. Her şeyden önce arkadaşlarımızın nazarında tecessüm ettirmeliyiz ki, milletleriniz ülkü itibariyle yakın bir yayıttedirler ve aynı devri geçirmektedirler. Büyük bir milli mücadeleden çıkmış olan Türk Milleti, istiklal azmini ve iradesini bütün siyasetinde tutmuş olan yeni İran devletinin sarf ettiği gayretteki büyüklüğü ve asaleti kemalile takdir etmektedir."⁵⁵

⁵² İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşması, s. 425.

⁵³ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. 2, s. 219.

⁵⁴ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3626, 11 Haziran 1934, s. 1.

⁵⁵ Ayın Tarihi No: 7, Temmuz 1934, s. 22.

Rıza Şah sadece Ankara'yla yetinmez bir çok şehrimizi de gezecektir.⁵⁶ Rıza Şah'ın refakatçilerinden İran'lı Gazeteci yazar Mesudi Şerefine, İstanbul İran tüccarları tarafından bir çay ziyafeti verilir. Türk ve İran basınının da katıldığı bu çay ziyafetinde Türk Gazeteci Hüseyin Daniş Bey bu yakın dostluğu izah ettikten sonra, Bugünkü kardeşliğin bir kat daha kuvvetlenmesi ve iki memleket arasında ekonomik ilişkilerin daha da artmasını söyler. Mesudi bey ise bunu Rıza Şah'a ve İran hükümetine aktaracağı sözünü verir.⁵⁷

İran'daki Nev Esat Gazetesi, Şahinşah Hazretleri Gazi arasında gerek hususi ve gerekse hükümetçe uzun görüşmelerin yapıldığını bu görüşmelerin sonuçları kesin belli olmamakla birlikte şu iki hususa dikkati çekiyor.

Birincisi: Avrupa görülen barış antlaşmaları ve paktları Asya'da da Türkiye, İran, Afganistan ve hatta Irak arasında yapılacaktır mesajı verilir. İkincisi de Akdeniz ile İran ve hatta daha uzak ülkeler arasındaki ticareti geliştirerek ülkelerin ekonomilerini yükselmeyi temin etmektir. Bu maksatla, Türk demiryollarını, merkezleri Tahran'da olan İran demiryolu sistemi ile birleştirmek için Şah Hazretleri ikna edilecektir.⁵⁸

Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti ve görüşmeleri Türk – İran ilişkilerinde yeni bir boyut kazandırmıştır. Bundan sonra Türkiye ile İran arasındaki siyasi, ekonomi, kültürel, sosyal ve askeri ilişkiler daha fazla gelişecektir. Her ülke arasındaki işbirliği artacaktır. Bundan sonra Antlaşmalar peş peşe gelecektir.

Şah'ın Türkiye'yi ziyareti öncesinde 30-5-1934 Tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile İran'ın teklifi üzerine ekonomik komisyonun Tahran'da toplanmasını

⁵⁶ Ayın Tarihi, No: 7. Temmuz 1934, s. 3-6.

⁵⁷ Ayın Tarihi, No: 7. Temmuz 1934, s. 41.

⁵⁸ Ayın Tarihi, No: 7. Temmuz 1934, s. 56.

kararlaştırıp kabul etmiştir.⁵⁹ İki lke arasında ticari anlaşmalar semeresini vermeye başlarlar. Türkiye İran'dan alacağı Tmbekiye karşılık İran'a Artvin mıntıkası satılması n görülmüştür.⁶⁰

Türkiye Cumhuriyeti devleti ile İran devleti arasındaki ekonomik işbirliği daha düzenli yürütülebilmesi için ,Her iki devlet arasında 22 Nisan 1937'de imzalanan Ticaret ve Seyirisefain Antlaşması Tahran'da imzalanmış ve T.B.M.M. 22 Mayıs 1937'de kanunlaştırılmıştı.

Ana hatları itibariyle diğer ticaret antlaşmalarından farksızdır. Bir taraf ülkesinden ithal edilecek eşyadaki gümrük muamelesi diğer ülke için de aynı şartlar geçerlidir.

Seyri sefarain içinde her iki ülke aynı şartlara haizdir. Ayrıca Tarafların eşya ve yolcuların geçmesine uygun hudut mıntıkaları belirlenip düzenlenecek, tesbit edilen bu yerlere Gümrük yerleri tesis edilecektir.⁶¹

İş bu Murahhaslar usulüne uygun olarak şartları belirleyip tebliğ ettikten sonra aşağıdaki hükümler kararlaştırılmıştır.⁶²

Bu antlaşma 7 maddeden oluşmaktadır. Daha ziyade ithal ve ihraç edilen malların gümrük muamelesinin aynı şartlarda yapılmasını n görmüştür. Osmanlı devletinden ayrılan diğer ülkelerin aynı şartlardan yararlanacağı kararlaştırılıp onaylanmıştır.⁶³

⁵⁹ BCA Fon Kodu: 30 18. 1-2, Kutu No: 45 – 40-1, Dosya No: 473-13, Belge No: 801

⁶⁰ BCA Fon Kodu: 030 18 01. Kutu No: 53, Dosya No: 29, Belge No: 7

⁶¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, C. 19, s. 216.

⁶² Dustr, 3. Tertib C. 18, s. 414.

⁶³ T.C. Tahran Büyük Elçiliği ve Ticaret Ateşeliği, İran'ın Ekonomik Durumu ve Türkiye – İran Ticareti , Tahran 1969, s. 26.

İran devlet başkanının Türkiye ziyaretinden sonra ekonomik ilişkilerimiz oldukça gelişmiştir. Yapılan ticaret ve gümrük antlaşmaları ve ikili antlaşmalar ile iki ülke arasında önemli mesafe kayd edilmiştir.

İran'ın ithal ettiği belli başlı maddeler şunlardır; Hububat ve Un, Çay, Şeker, İspençyan maddesi, kimyevi maddeler, kağıt ve mamülleri, iplik ve tekstil, cam ve mamülleri, metal inşaat malzemeleri, muhtelif metaller, makine ve kazanlar, kara nakliyat vasıtası muhtelif mamüller vs.dir.

Türkiye'nin İran'a ihraç ettiği ürünler şunlardır;

Canlı koyun, koyun eti, sert buğday, keçi eti, taze elma, röntgen filmleri, sinema filmleri, sessiz sinema filmleri, votka, kuru palamut, haşarat öldürücüsü, koyun derileri, sabun ihtiva et maddesi, ağaçtan mamül veya, infilak fitilleri, sentetik iplikler, dokuma iplikleri, teknik iş mensucak, fren balataları kimya sanayi mamülleri, dış lastikler, iç lastikler, diğer matbular sentetik lif demet, pol esaslı sent lif, yün battaniye, inşaat malzemesi, sürtme teferruatı, serum ampulleri, demirden dikişsiz boru, patinaj makine zinciri, ev eşyası, aliminyum , eşya aksamı, telefon kumbaraları, dikiş makinesi, mobilya, dişli kapaklar, cildi madenler, mühür kurşunları, diğer tulumbar, telli telefon cihazları ve parçaları, sinema laboratuvarlarında kullanılan malzeme ve cihazlar, siname kaydına mahsus cihazlar, ağaçtan mobilyalar ve aksamı, tüfekler için mermiler. Türkiye'nin 1968 verilerine göre; İran'a 7.296.064 Dolar ihracatta bulunmuştur. 1969 verilerine göre ise 4.795.853 dolar ihracat yapmıştır.⁶⁴

Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği mallarda şunlardır.

Buğday, kapı ve pencere, yün halı, pamuk halı, ve metal eşyadır. 1968 verilerine göre İran'dan ithalatımız 1.110.959 dolardır. 1969 verilerine göre ise 3.020.000 dolardır.⁶⁵

⁶⁴ T.C. Tahran Büyük Elçiliği ve Ticaret Ateşeliği, a.g.e., s. 27-28.

⁶⁵ T.C. Tahran Büyük Elçiliği ve Ticaret Ateşeliği, a.g.e., s. 29.

Ülkemizle İran devleti arasındaki ticari ve ekonomik işbirliği 1937’de imzalanan ticaret antlaşmasıyla resmîyet kazanır. İran’da 1925-1941 yılları arasında yönetimde olduğu Rıza Şah’ın batıya yönelmesi⁶⁶ Aynı yıllarda Türkiye’de yönetimde olan M. Kemal’in de batıya yönelmesi, her iki ülkenin daha kolay anlaşmasını sağladı. 1964’te imzalanan Ticaret anlaşması ile ticaret serbest döviz esasına dayanarak yürütülmektedir. Ayrıca RCD olan ticaret komitesi toplantılarında ticari ilişkiler gözden geçirilmekte ve kalkınma için “Bölgesel İşbirliği Teşkilatı” çerçevesinde her yıl yapılmakta 7.6.1980 tarihinde iki ülke arasında uluslar arası Kara Yolu Taşımacılığı anlaşması imzalanmış ve yürürlüğe konulmuştur.⁶⁷

İslam devrimi öncesinde İran’ın dış ticaretinde en önemli partnerleri Batı Almanya, ABD ve İngiltere idi. Devrimden sonra ABD ve İngiltere ile olan ticari ve ekonomik ilişkilerinde önemli azalmalar olmuştur. Bugün Almanya ve Japonya İran’ın dış ticarete en önemli partnerleri durumundadır. Öte yandan eski doğu bloku ülkeleri ile ticari ilişkilere girmiştir.⁶⁸ İran’ın en önemli geliri petrol ve doğal gazdır. Ülkemiz bu dönemde İran’dan petrol ve petrol ürünlerini ithal etmekteydi.

3. Türkiye – İran Transit Yolu

İran bulunduğu coğrafi konum itibariyle ipek yolu üzerindedir. Dolayısıyla bu ticaret yolu Anadolu üzerinden geçerek Avrupaya kadar uzanırdı. Bu sebeple ilk çağlardan itibaren Anadolu ve İran arasında ticaret yolları mevcuttu. Bu yollar her iki coğrafyada yaşayan ülkelere zaman zaman olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde Türkiye ve İran aralarında anlaşarak Transit yolu faal hale getirmek için çaba harcamıştı.

⁶⁶ Richard F. Nyrop, *İran A Contry Study*, Washington, 1978, s. 53.

⁶⁷ Reşat Yazıcı, *Türkiye İslami Ülkeleri Anlaşmalar ve Mevzuatı*, s. 276.

⁶⁸ Mehmet Tomanbay, “İran Ekonomisi”, *Dış Politika Dergisi*, C. V., Ankara, 1994. s. 3, s. 125.

İranlılar Pers imparatorluğu zamanından beri ulaşım önem vermişlerdir. Gerçekten bu imparatorluk zamanında dünyada ikinci gelen mükemmellikte bir ulaşım şebekelerinin izleri göze çarpmaktadır.⁶⁹

Sasaniler döneminde İranlılar gerek Türkler ve gerekse diğer milletlerle ticaret yolları için mücadele vermişlerdir. İran, Müslümanların yönetimine geçtikten sonra Ticaret yolları da Müslümanlar tarafından yönetilmiştir. Türk – İslam devletlerinin İran'ın hakimiyetinden sonra, Anadolu ile olan bağlantıları ve ticari faaliyetleri devam etmiştir.

Osmanlı Safavi ve Kaçarlarla iyi ilişkileri olmamasına rağmen İran ticaret yolları kullanmaya devam etmişlerdir. Hatta antlaşmaların bir kaçında ipek yolu, ipek ticareti ve para yerine ipek istemişlerdir. Osmanlı İran barış süreci ile birlikte ticaret yollarını iyi kullanmışlardır. Hatta Osmanlı İran ticareti 1830'larda yeniden canlı bir döneme girmiştir. Karadenizin uluslar arası ticarete açılması, Erzurum üzerinden yapılan İran ticaretinin önem kazanmasına neden olmuştur.⁷⁰

I. Dünya savaşında bu ticaret yolları sekteye uğramış, ancak bu savaştan sonra kurulan iki devlet Transit yollarını yeniden canlandırmak için harekete geçmiştir.

İran'da demiryolları veya Şimendifer adı verilen Tren yolları 1892'de İran'da payitahtı şah Abdülaziz türbesi ve camiine bağlayan Sekiz kilometrelik bir yol vardı.⁷¹

Önce Tebrizden Rus – İran hududuna uzanan ve Culfada Rusların Kafkas şebekesiyle birleşen aşağı yukarı 160 km uzunluğundaki demiryolu yapılmıştır. Bu yolun üstündeki Sofyan istasyonundan ayrılmakta olan kol 60 km kadar uzayarak Urmiye gölü

⁶⁹ İstanbul Ticaret Odası, *İran*, s. 54.

⁷⁰ Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı – İran Ticareti", s. 577.

⁷¹ Ahmet Ağaoğlu, *İran Inkılabı*, Ankara, 1941., s.9. Ahmet Ekrem, *Bugünkü İran*, İstanbul, 1934, s. 26-27.

kiyılarında Şerifhaneye verir. Bu iki hat bir Rus kampanyası tarafından inşa edilmiş olup 1916 senesinde sefere açılmış ve 1921 de İran hükûmetine devr edilmiştir.⁷²

Daha sonra Reşt, Piripazar arasında 15 km bir demir yolu yapılmıştır. Bu hattın Müntaha istasyonundan mallar Hazar denizi üstündeki pehlevi limanına su yoluyla taşınmaktadır. Bu yollara ek olarak I. Dünya savaşında Hint hükûmeti Mirjava başlangıç istasyonundan Düzdapa kadar 210 km uzunluğunda bir demir yolu yapmıştır. Bu hattın bir kısmı İran'dan geçtiği için İran hükûmeti almıştır. 1923'te ise Anglo- İran petrol şirketi Diri Hazine'de Karun ve Mescidi Süleymaniyedeki Petrol madenlerine giren 70 km uzunluğunda dar bir demir yolu inşa etmiştir ki bu yol ancak petrol nakliyatına munhasır olduğundan milli demiryolu sayılmaya bilindir.⁷³

Rıza Şah 1926 yılında Şehinşah olduktan sonra Demiryolunun yapımına önem verir. Şah demiryolu için bir proje hazırlar İngiltere ve Rusya buna müdahale etmek isterse de şah bunu kabul etmez.⁷⁴ İran hükûmeti şöyle bir proje hazırlamıştır. Hankını ve Bağdat demiryolunu ile birleştirmek. Bağdat – Hayfa demiryolunu inşa ederek, İran'ı Akdeniz'e ulaştırmak. Böylece bu yol ile Kerbelayı ziyaret edenlerin işini kolaylaştırmak Bondur – Sapur'un batısını yapmak bu hat Hemedan ve Kazvinden geçerek Reşte ve Tahran'a bağlanmak Hazar denizinden Basra körfezine kadar demiryolu

⁷² Bkz. A. Ekrem, **Bugünkü İran**, s. 27.

⁷³ Bkz. A. Ekrem, **Bugünkü İran**, s. 27.

⁷⁴ Şah'ın çok muhteşem teşebbüslerinden biride İran demir yolu yapımı teşebbüsüdür. Bu girişim büyük masrafları gerektiriyordu. Fakat ayrıntılı hesaplar yapılmamıştı. Kazançlı bir yapım olacağı tahmin ediliyordu. İngilizler ve Ruslar İran Transit yolu bağlantısını uzun bir rüya gibi görüyorlardı. İlk çabalamalar Hindistan ve Avrupa'yı İran'ın içinden geçin bir Trenyolu ile bağlama amacındaydı. İkincisi ise Tebriz üzerinden İran körfezine uzatılıyordu. Şah ve İngiltere'yi ne de Rusya'yı dikkate aldı. O iskanandinavya'nın yardımıyla tamamlamıştı. 1939'da bitti. 870 milden fazla mesafeyi kapsıyordu. Gerçekten bu muhteşem bir mühendislik başarısıydı. 4000 den fazla köprü 200 den fazla tünel yapılmıştı. Tren deniz seviyesinden Crupin denizinden 9000 feet yüksekliğinde nisbeten kısa mesafede tırmana biliyordu. Ancak I. Dünya savaşının çıkması Şah'ın bu yollarda keyfini sürdürmesine engel oldu. Bu savaş döneminde Sovyetler Birliği askeri malzemelerini taşıyarak Alman Nazilerine karşı iyi değerlendirerek savaşın kaderinin değişmesine beklide neden olmuştur. Bkz. Lewis V. Thomas and Ricard N. Frye, **The United States and Turkey And Iran**, s. 226-227.

döşemesi olacak. Bu demir yolları İran'ın çok zengin olan tabii kaynaklarının kullanılmasına yardım edecekti.⁷⁵

Rıza Şah hükümeti yol siyasetini Türkiye Cumhuriyeti devletinin takip ettiği siyaseti taklit ve tatbik etmektedir. Nasıl Türkiye Cumhuriyeti demiryolları inşasına önem vermiş ise İran hükümeti de demiryolu siyasetini programının başına geçirmiş ve bunu çok fazla önemsemiştir.

Kuzeyden Güneye doğru bir demiryolu inşası suretiyle İran'ın Türkiye'ye demiryolları ile irtibat tesis ve bu ivedi ile Akdeniz sahillerinden istifadeye çalışacaklarını Şah bizzat söylemiştir. Aynı zamanda Şah hükümeti Luristan içinden Huzistana bir şose yapmaya başlayarak bu şoseyi 1928 senesi ilk baharında ikmal etmiş olduğu gibi bir çok şehirleri birbirine bağlayan şoseler inşasına başlamıştır.⁷⁶

İran'ın Karadeniz Akdeniz ve İran Körfezleri üzerinden yapmak zorunda olduğu ithalat ve ihracat durumu için demiryolunu fazlaca önemsemiştir.

Culfa'ya kadar inen Rus şimendifer hattı Tebrize varmış, hatta Rumya gölüne dayanmıştı. Hazar denizindeki hiç fena olmayıp Pehlevi Limanı ile Bakü Limanları arasında Rus vapurları işliyor. Bakü'den tren modern Batum limanına gidiyordu.⁷⁷

İran'ın asıl verimli olan kuzey kısmı için bundan daha iyi bir Transit yolu olmayacağı tabiidir. Zaten Çarlık zamanında bizim tarihi Tebriz – Erzurum – Trabzon yolunun sönmesi de bu yüzdendir. Bu Rus rekabeti çıkmadan Osmanlı İmparatorluğunun kışın “Kopu ve Zigana” dağlarında ikide bir kapanan kötü bakımsız yolda menzillerde at değiştiren “tatar” ismi verilen jandarma muhafazası altındaki posta müfrezeleri her hafta

⁷⁵ Bkz. A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 27.28.

⁷⁶ BCA, Fon Kodu: 0 30 10. Kutu No: 261, Dosya No: 755, Belge No: 25.

⁷⁷ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım, I. İran*, s. 215.

muntazam gider, gelir. Erzurum – Trabzon arasını dört günde kat ederlerdi. İran’da büyük deve katarları Tebriz’den gelerek Erzurumda birkaç gün kalır, Trabzona giderlerdi. Karadeniz yolcularının bu yoldan geçmesi uğrak kasaba ve şehirlerimize de mal gelmesi doğu vilayetlerimizin refahında çok faydalı olmuştur.⁷⁸

Sovyet Rusya ekonomik çıkarları için transiti, Bakü – Batum üzerinde teşvik ediyordu. Türkiye ise Tahran – Erzurum – Trabzon üzerinde Transit yolunu gerçekleştirmek istiyordu.

Bu dönemde İngiltere, Fransa’nın, İran nakliyatını Hayfa ve Beyrut limanlarına çekmek istedikleri görülür. Bunun üzerine Tahran büyük elçimiz Hüsrev GEREDE, İran şahı ziyaret ederek; “Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin eski tarihi (İran – Türkiye) transit yolunun bir an önce açılması için hükümetimizin çalışıp önem verdiğini, yakında kendi tarafımızda inşaata başlanacağını, Mesud devrindeki geniş kalkınma planına göre İran’ın yalnız Karadeniz değil, Akdeniz limanlarından da istifade etmesinin düşünülmesi gerektiğini, sizin de Bendaşah’dan başlamış olan Tahran Sultanabad – Dizful – Ahvaz’dan geçerek İran körfezine inecek olan Transporsen demir yolunun inşası sıralarında mevcut teşkilattan istifade olunarak Tebriz üzerinden Kotor vadisi istikameti ile Van şimendifemize birleştirilmesinin büyük faydaları olacağını izah ettim” Şah Transitin Tebriz – Kotor üzerinden İran Şimendiferlerle birleştirmeyi münasip gördüğünü ifade etmiştir.⁷⁹

İran’ın Trabzon limanında yapacağı Transit için hükümet ile yaptığım görüşmelerde bu konuda şunlar yapılmalıdır;

1. Yolun büyük kamyon ve otobüslerin seferlerine müsaid fenni bir şekilde inşası
2. Kar fırtınalarından, tipilerden kapanmaması için Avrupa’da Alplerde olduğu gibi

⁷⁸ Hüsrev Gerede. a.g.e., s. 216.

⁷⁹ Hüsrev Gerede. a.g.e., s. 216-217.

muayyen mahallerde manialar yapılması. 3. Gümrük muamelelerini kolaylaştırmak, 4. Yolcu ve eşya naklinin tanzimi, 5. Konaklanacak şehirlerde basit fakat temiz otel, ufak mahallerde temiz lokanta ve ufak istirahat binaları, 6. Benzin depoları, ufak tamirhaneler, 7. Bilhassa Trabzon limanında ve hudud üzerinde, hatta Erzurum'da geniş modern eşya anbarları, depolar inşa edilmesini bildirmiştir.⁸⁰

Ancak bu yol Türkiye ve İran tarafından bu yıllarda istenilen seviyeye gelemeyecek, çünkü bu yol yapımı ve Trabzon limanının işlevlik kazanması için 10 milyon TL ihtiyaç vardı. Hükümetin ayırdığı para 2-5 milyon TL dir.

Hüsrev Gerede bu konuda son derece gayret gösterdiğini ifade eder. İran'da ise Rıza Şah, Demiryolu yapımına önem vermiştir.

İbrahim Hay Bey 16 Haziran 1934'de Vakit gazetesindeki baş makalede "Pehlevi Hazretleri Demiryolu siyasetine son derece ehemmiyet vermişler ve bugün İran'da 500 km üzerinde münakalat başlamış ve faaliyeti dört koldan devam etmektedir".⁸¹

Ulaşım sektöründeki yatırım programının en önemlisi demiryolu projesiydi. Hazar denizi ile İran körfezi arasındaki demiryolu 1388 km olup 1927-1938 tarihleri arasında tamamlandı.⁸²

Rıza Şah dönemindeki büyük önemli gelişmelerden biri de yollardır. Şah yol inşaatı için elinden gelen her şeyi yapmaktadır. Mevcut büyük şoseler şunlardır:

- 1- Tahran – Kazvin – Reşt - Pehlevi
- 2- Kazvin – Hamedan – Kirmanşah – Kasr-ı Şirin
- 3- Nubaran üstünden Tahran, Hemedan
- 4- Tebriz – Culfa – Hoy

⁸⁰ Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 217.

⁸¹ Vakit Gazetesi, No: 5904. 16 Haziran 1934, s. 7.

⁸² Ferhad Deftari, Iranian Studies, s. 178.

- 5- Tahran – Semnan – Damgan, Şah – rud – Nişabur - Meşhed
- 6- Tahran – Firuz – Kuh – Ali – abad – Meşhed - Sari
- 7- Ali – abad – Sari – Bender-cez, Astrabad
- 8- Meşhed – Koçan - Aşkabad
- 9- Tahran – Kum – Nazar – Dalı – Can – İsfahan – Kum
- 10- İsfahan – Vezd – Hast - Şiraz
- 11- İstahan – Neyin – Yezd – Kirman
- 12- İsfahan – Sultan abad – Gülpaing - Hamedan
- 13- Kazvin – Zencan – Miyane – Tebriz
- 14- Meşhed – Türbeti haydari – Bercand – Düzdap
- 15- Buşir – Buraz – Can – Kazeron , Şiraz
- 16- Buşir – Benderdilam – Hindiyan – Halfabad - Ehvaz
- 17- Hemedan – Malayer – Hur - remabet
- 18- Muhammerre – Ehvaz – Dızfol
- 19- Muhammerre – Abadan.⁸³

Görüldüğü gibi Rıza Şah demiryollarının yapımından hiçbir şey kaçınmayarak, döneminde ülkesini adeta demiryolları inşaatına çevirmiştir.

Ülkenin iktisadi kalkınmasında ulaşımın haiz olduğu önemin takdir edilmesi ve konunun ehemmiyetle ele alınması Rıza Şah döneminde olmuştur. 1926'da çeşitli yol ve şoşe projeleri hazırlanmış, zamanın kısıtlı teknik imkanlarına rağmen 450 milyon rial harcayarak 17.000 km yol yapmıştır. Karayollarına paralel olarak, Basra Körfezi ve Hazar Denizi kıyılarındaki iki önemli Liman da Tahran vasıtası ile birbirine bağlanmıştır.⁸⁴ Ayrıca yapılan bu yollarda, kullananlardan vergi alınmamakla birlikte, fakat ithal ve ihraç

⁸³ Ahmet Ekrem. **Bugünkü İran**, s. 26-27.

⁸⁴ Bkz. İstanbul Ticaret Odası, **İran**, s. 54.

maddelerinin çeşidine göre yol vergisi adı altında bir resmi vergi alınıyordu. Bu vergi Gümrük vergisi arasında gösterilmiştir.⁸⁵

Türkiye Cumhuriyeti devlet başkanı M. Kemal Atatürk'ün davetlisi olarak ülkemizi ziyaret etmeye karar veren İran devlet başkanı Rıza Şah, daha ülkemize gelmeden, Türk basını adeta "İran Transit yolu" için söz birliği ederek bu konuya baş manşetlerine taşıyıp, baş makalelerde gündeme getirip, önemle üzerinde durmuşlardır. Bu konu üzerinde zaten hassasiyetle duran Tahran Büyük Elçisi Hüsrev Gerede bey konuyu şah'a aktarıp, dikkatini bu konu üzerine çekmiştir.

Milattan önce ve sonra Asya ile Avrupa ekonomik ilişkilerinde takip ettikleri ticaret yolu, bütün Anadolu'yu geçerek İstanbul vasıtası ile Avrupa'ya bağlanıyordu. Bu yolların önemli bir kısmı deniz yollarına geçti. Fakat İran'ın batısındaki Transit yol I. Dünya savaşına kadar Erzurum – Trabzon yolundan şaşmadı. Dörtbeş yüzyıl önce İspanya'dan Timurlengin nezdine giden bir tetkik heyeti Avrupa ile Asya arasındaki en kısa ticaret yolunu Tebriz – Trabzon – İstanbul olarak göstermiştir. Birinci Dünya savaşının bin bir kötülüğünün yanı sıra İran'la Türkiye'ye yaptığı en büyük ekonomik felaket bu tarihi istikamet yolunun şaşırmış olmasıdır.⁸⁶

Fakat manzara ne olursa olsun birbiriyle gayet sıkı ilişkilerde bulunan iki devlet vardır: İran – Türkiye, bunların dünya ile ticari ilişkileri vardır.

Coğrafya Türkiye'yi İran Transiti için vazife sahibi yapmıştır. Halbuki İran Transiti bugün muhtelif zümreler arasında adeta rekabet konumuna gelmiştir. Sovyet Rusya istiyor ki, İran alış verişini Reşt – Bakü – Batum yolu ile yapsın. Ancak İran tüccarları bundan memnun kalmamışlardır. Hindistan, İran Transiti yeni bir yol olmuş

⁸⁵ BCA, Fon Kodu : 0 30 10. Kutu No: 261. Dosya No: 761, Belge No: 17.

⁸⁶ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3644, 29 Haziran 1934, s. 1.

fakat uzun ve zorlu olması yine İran tüccarlarını memnun etmemiştir. Kirmanşaktan başlayarak çöle oradan da Akdenize çıkan yeni yol biraz benimsenmiştir.⁸⁷

En uygunu İran transitinin Türkiye’den geçmesidir. Çünkü Trabzon yoluyla (kamyonla) 5 gün (nakliyat müddeti) 9 kuruş (Herkilo için ücret)

Beyrut yoluyla	15 – 20 gün	18.5 kuruş
Batum yoluyla	35 gün	15 kuruş
Basra yoluyla	45 gün	15.5 kuruş
Muhammere yolu ile	40 gün	15 kuruş

Bu rakamlar karşısında İran transitinin en kısa ve en menfaatli yolu kendiliğinden meydana çıkar. Harita üzerinde incelenirse bu ekonomik sorunu hal etmek yeterlidir.⁸⁸

Türkiye dost ve kardeş olarak kabul ettiği İran ile mutlak bu transit yolu sorununu çözüp, Transitin ülkemiz üzerinden geçmesini sağlamak istiyordu. Hatta Tebriz – Erzurum – Trabzon yolunu da yeterli görmeyip İran Transitini Akdenize, Mersin, İskenderun limanlarına taşımak istiyordu. Yunus Nadi Cumhuriyet Gazetesindeki makalesinde: “İran mutlaka denizlere inmeli. Kardeş İran’ın denizlere inmeye ihtiyacı vardır. Kuzeyindeki açık deniz değildir. Hazar deniz büyük bir gölden ibarettir. Umman denizi ve Hint okyanusu oldukça uzun ve zordur. Acem körfezindeki Bender Şahpur limanı ticarete uygun değildir. İran mutlaka Karadeniz ve Akdeniz’e inmeli.”⁸⁹

İran için denize ve hatta denizlere çıkışın en uygun yolu Türkiye üzerinden geçer. Biz demiryolumuzu iki üç koldan doğuya doğru uzatıp gitmeliyiz. Elazığ ile Erzurum hattı Van vilayeti istikametinde devam edecektir. Bunun devamı olan bir hat ise İran

⁸⁷ Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 54.

⁸⁸ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3644, 29 Haziran 1934, s. 7.

⁸⁹ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3625, 20 Haziran 1934, s. 1-3.

hududuna kadar götürülebilir. Bu iki üç ve nihayet dört sene meselesidir. Aynı zamanda İran içinde, Şahin Şah devleti tarafından yaptırılacak bir hatta gelip bizim hudutta, bizim şimendiferin ucuna bitecek olursa mesele hal olunur.⁹⁰ Ondan sonra İran'dan Trene binerek ister Karadeniz'e ister Akdeniz'e inmek artık basit işler arasına girer.

Her iki ülke için, önemli olan bu sorunun çözümü İran'ın kısa süreli dünya ticareti ile nasıl bağlantı sağlanacak meselesidir. Bu duruma göre İran diğer dünya ülkelerinden uzaktır. Onlara ulaşmak için çok büyük zorluklar ve daha fazla masraflar karşılığında yapılmaktadır. Bu sebeple çabuk ve daimi kalacak en kestirme çare İran'ı bizim denizlere Tren yoluyla bağlanmaktan ibarettir. Bu suretle İran'ın neresinden kalkarsanız kalkın 48 saat sonra Karadeniz, yada Akdeniz'e çıkabilecektir.⁹¹

İran ticaretinin Türkiye yolu ile yapılması, İran için en emin, en faydalı ve en ucuz yolu ile yapılması demektir. Türkiye'nin İran için transit yolu olması bir taraftan da memleketimizin ekonomisine hizmet eder. İki taraf için faydalı bir iştir. Hazır iki ülke devlet başkanları bir araya gelmişken bir an önce bu meseleyi çözmelidirler.⁹²

Bu itibarla İran'ın deniz yolları mutlaka Türkiye'den geçmelidir ve ancak o zaman İran, yolların hiçbir zaman kesilmeyeceğinden, transit ticaretinin hiçbir sekteye uğramayacağından emin olur.⁹³

Basınımızın bu konu üzerindeki yoğun çalışmaları Şah Rıza Pehlevi tarafından takip edilmiştir. Fakat transit yolu hemen kolayca yapılacak bir iş değildi. İran'da Türkiye Üzerinden Transit yapmayı istiyordu. İran ve Türkiye'de bu dönemde zaten yoğun demiryolu yapımı vardı.

⁹⁰ Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 49.

⁹¹ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3634, 19 Haziran 1934, s. 1.

⁹² Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 52.

⁹³ Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 51.

1934 yılında ÷lkemize teŖrif eden Ŗah'ın İran'a gitmesinden sonra yakın iliŖkilerimiz devam etmiŖtir. Gerek T÷rkiye'nin gerekse İran'ın Demiryolu inŖaatlarının devam etmektedir. Tahrandaki garda 30 bina yapılmaktadır. Ayrıca İran'da demiryolu tahmini maliyeti 116.000.000 TL mal olacaktır.⁹⁴ İran ve T÷rkiye'de devam eden demiryolları inŖatı nedeniyle antlaŖma gecikmiŖtir.

3.1. T÷rkiye Cumhuriyeti İle İran Devleti Ŗehin- Ŗahısı Arasında İmzalanmıŖ Olan Transit AntlaŖması (7 Haziran 1937)

İran transit yolcu ve eŖyasının topraklarımızdan ge÷mesini temin maksadıyla yapılan iŖ bu mucibince iki antlaŖma tarafı Trabzon – Tebriz – Tahran yolun iŖa, tamir iyi niyetlerle muhafaza etmeēi, iki memlekette transit nakliyatını temin ile m÷kellef ve yeterli miktarda motorize nakil araçlarının yeterli sayıda servisler hazırlayacakları, her iki taraf kendi toprakları üzerinde ve yolun m÷nasip yerlerinde oteller, garajlar ve tamir atelyeleri tesis eylemeēi teahh÷d etmiŖlerdir.

Bu antlaŖma ile yol üzerinde bulunan yolcu ve eŖya nakliyatına ait masrafların imkan nisbetinde azaltılmasına alıŖılacaēı idari formaliteler yerine getirilecektir.

Her iki h÷k÷met transit yolunun kendi ÷lkesindeki kısımların üzerindeki Ŗehir ve kasabalar arasında yapılacak yolcu ve eŖya nakliyatını kendileri istedikleri araçları kullanabileceklerdir.

İki ÷lke arasında transitin temini ile, servisler aynı proēram çerçevesinde g÷rev yapacaklardır. Bu antlaŖmanın formaliteleri yerine gelmezse dahi 1941 yılından önce fesih edilemeyeceēini. Ancak iki yıl içinde G÷rbulak – Trabzon yolundan giden ve gelen İran eŖyasının 6.000 tona eriŖmediēi takdirde iki tarafında bu antlaŖmayı zamanla fesih etme hakkına sahiptirler.

⁹⁴ BCA, Fon Kodu: 0 30 10. Kutu No: 261, Dosya No: 761, Belge No: 18.

Cumhuriyet hükümeti, ülkemizin menfaatine her bakımdan uygun bulunan ve transit yolunun artması sonucunda transit yol üzerindeki şehir ve kasabalarımızın iktisaden yükselmesine ve iki memleket halkının sık sık bir araya gelmesiyle Türkiye – İran dostluk ilişkilerinin kuvvetlenmesi sağlanır. Kamu oyunun beklentileri bu doğrultudadır.⁹⁵

Bu antlaşmaya daha fazla işlerlik kazandırmak için 10.12.1937 tarihinde, Trabzon – İran yolu üzerinde devlet demiryolları ve limanları genel müdürlüğünce otobüs, kamyon ve otomobil işletmesi hakkında nizamname hazırlanarak kararname olarak kanunlaştırılmıştır. Bu kararname beş bölümden oluşup 44 maddeden ibarettir.⁹⁶

Yapılan bu antlaşma ve Nizamnameye rağmen daha sonraki yıllarda bu transit yolu istenilen seviyeye gelmemiştir. Türkiye bu antlaşmadan sonra İran transit nakliyatı için elinden gelen her şeyi yapmış, Gürbulak'dan başlayan kara yolu gerek Trabzon ve İstanbul ve gerekse İskenderuna kadar uluslar arası normlara uygun bir yol yapılmıştır. İran içine girildiğinde yol yerini tarla ve dere yataklarına bırakır. Bu sebeple Trabzon – Hindistan İpekyolu, yerini muhafaza edebilmesi için, İskenderun limanımızda sarf edilen çabalara paralel olarak , İskenderun – İran Demir ve Karayolu gibi Trabzon – İran arasında yüksek standartlı Kara ve demir yoluna ihtiyaç vardır.⁹⁷

Bu dönemde Türkiye – İran arasındaki ilişkilerin ve ticaretini geliştiren İran transit yolu Atatürk ve Rıza Şah tarafından her iki ülkenin menfaatleri için olumlu sonuçlandırılmıştır.

⁹⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Dönem 5 , C. 19, s. 221, Düstur, 3. Tertip, C. 18, s. 411.

⁹⁶ Düstur, 3. Tertip, C. 19. s. 97-103.

⁹⁷ Ferhat Akyürek. Türk – İran Dostluğu ve Anadolu'da Yatırım Dengesi, Ankara, 1966. s. 32-54.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZA ŞAH'IN REFORMLARI

1. Rıza Şah Öncesi İran'da Yapılan Reformlar

Rıza Şah'ın reformlarına geçmeden önce, İran'da Rıza Şah'tan önceki reformları değerlendirmekte fayda vardır. 1789 Fransız ihtilali dünyayı sarsan modernizm, yenilikçi düşünce orta doğu ülkelerini de etkilemiştir. Bu olaydan etkilenen ülkeler arasında Osmanlı Devleti ve Kaçar İran'ını görmek mümkündür.

İran tarihi literatüründe modernleşme terimi çoğu kez batılılaşma ile eş değerde kullanılmıştır. Hem batılılaşma hem de modernizm kavramı XVII.yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'yı üstün kılan maddi değişikliklerin temeli olarak, İran'ı da etkilediğini görmekteyiz. Modern Batı medeniyetinin, geleneksel İran – İslam toplumunu ne kadar etkilediği önemlidir.¹ İran'da reform hareketine bu çerçevede bakmak gerekir.

İran'da reform Avrupa'nın tesiriyle ancak XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren görüşülmeye başlamıştır. İran'daki modern gelişmeler veya yenilikler XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'yla olan ticari ilişkilerin artması, zenginlerin çocuklarını eğitim için Avrupa'ya göndermeleri ve bizzat Avrupa misyonerleri tarafından, Tahran, Tebriz, İstahan, Sicaz gibi önemli şehirlerde kurulan okulların gençlik ve İran düşünürleri üzerinde etki etmesi sonucu olmuştur.²

XVII. yüzyıl Avrupa'sında meydana gelen gelişmeler ve bunun sonucu olan modernizm, Osmanlı Devletine de yansıdığını görmek mümkündür. 1718 Pasarofça Antlaşmasından sonra Batılı anlamda ilk ıslahatlar Lale Devri ile ortaya çıkmıştır. Bu süreç zaman zaman sekteye uğrasa da, I. Mahmut, I. A. Hamit. III. Mustafa ve III.Selim'e kadar sürer.

¹ Willam R. Polk, Richard L. Chambers, *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, 1995. s. 169.

² Ahmet Ağaoğlu, *İran İnkılabı*, Ankara, 1941. s. 91-92.

1848 Kaçarlar dönemi İran'ın da Mehmet Şah sonrası Nasreddin Şah döneminde diğer ülkelerde olduğu gibi İran'da da inkılap için bir heyecan görülmeye başlandı.³ İran modernleşmesinin fikir babalarının bir kısmı Galatasaray lisesinde yetişmiş kimselerdi. Galatasaray Lisesi, Balkan ülkeleri için bir çok aydın yetiştirdiği gibi, İran için de bir çok aydın yetiştirdi.⁴ O dönemde İran'ın en önemli gazetelerinden olan ve halkı çoğu tarafından okunan en ciddi gazetesi "Ahtar" İstanbul'da da çıkartılmaya başlandı. Bu inkılabı doğrudan doğruya hazırlayan İran inkılapçıları İstanbul'da toplanmışlardır. Bunlar arasında Cemalleddin Afgani, Mirza Ağahan, Hacı Mirza Hasan Han Habir'al Mülk ve Şeyh Ahmet gibi ünlüleri sayabiliriz.⁵

İran inkılabının hazırlık safhasında fikirleri ile inkılabı etkileyen bu şahıslar inkılabın gerçekleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bununla birlikte İran İnkılabı, Osmanlılarda olduğu gibi altyapı yetersizliği nedeniyle istenilen başarıya ulaşamamıştır.

İran inkılabının hazırlık safhasında büyük rolü olan Nasreddin Şahın ölmesiyle yerine geçen Muzaffereddin Şah Avrupa seyahatine bulunuyor. İstanbul, Paris ve Pesetburgu ziyaret etmesi yenilikçi ve inkılapçı olup, inkılapları gerçekleştirmesinde önemli rol oynadı.⁶

İran inkılabının nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz. 1- İdari uygunsuzluk, 2- Suistimal. 3- Halka baskı yapıp zulüm edilmesi, 4- İhtiyaç duyulması, 5- Yabancıların baskısı, 6- İran'da yabancıların artması ve etkileri, 7- Fikir ve düşüncelerin etkisi, 8- Kafkas ve Azerbaycan'da uyanma hareketleri olarak kabul edilebilir.⁷

Nasreddin ve Muzaffereddin Şahlar döneminde İran'da şu alanlarda inkılaplar yapıldı: Adli teşkilat yeniden düzenledi. Ordu teşkilatı yenilendi. O döneme kadar, İran

³ Ahmet Ekrem, *Bugünkü İran*, İstanbul, 1934, s. 43-44.

⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Cumhuriyet Gazetesi*, No: 3638, 18 Haziran 1934, s. 3.

⁵ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 92.

⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*, No: 3637, 22 Haziran 1934, s. 3.

ordusu kabile üyelerinden oluyordu. Bu dönemde Ordu hudut bekçileri ve muntazaman piyade kıyafetleri olarak sınıflara ayrılmış sayılan 200 bine ulaşmıştır. Bir kısım da atlı olup, silahları devlet tarafından verilmesi lazımdı. 1875 yılında Avusturya'nın etkisiyle postu teşkilatı kurulur. 1863'de İngilizlerin etkisiyle Telgraf teşkilatı kuruluyordu. Siyasi yönetim bu iki iktidar dönemlerinde İngiliz ve Ruslara yakınlığı ve desteği ile sürdürebilmekteydi.⁸ Birkaç bakanlık kurulur. 1851 yılında Politeknik Koloji kuruldu. Muzaffereddin Şah döneminde ise 1899-1901 yılları arasında yirmi tane ilk ve orta okul kurulup, Tahran'da öğretime açıldı.⁹

1907 de 150 kişilik İran meclisi açılıyordu ve bu aynı zamanda İran'ın meşrutî yönetime geçmesi demekti. Ancak 1907'de Muzaffereddin Şah'ın ölmesiyle yerine geçen Mehmet Ali Şah reformist niteliği olmayan biriydi. Hemen Meclise karşı muhalefet yapmaya başlar, reformlar durur.¹⁰ Yerine geçen Ahmet Şah'ın ise hayatı Avrupa'da geçer.

Osmanlı devletinde ise III. Selim'in modern reformlarına II. Mahmut önemli katkılar yaparak geliştirir. Sened-i İttakı (1808) imzalayarak demokrasiye öncülük eder. Akabinde Tanzimat ve Islahat Fermanı ile yenilikler daha da gelişir. II. A. Hamit döneminde, I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet ile (1908) parlamenter sisteme geçilir. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti her alanda yenilikler yapıp kendisini geliştirerek devamlılığını sürdürmek ister. Ancak yapılan bu ıslahatlardan hal çaresi olmaz.

İşte İran'da Rıza Şah ve Türkiye'de M. Kemal Atatürk bu aşamalardan sonra yönetime geçerler. Gerek Rıza Şah ve gerekse M. Kemal Atatürk İnkılaplarını yaparken, bu dönemdeki ıslahatlardan tecrübe edinmişlerdir.

⁷ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 77-78.

⁸ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 83-105.

⁹ W.R. Polk, R.L. Chamber, *Ortadoğuda Modernleşme*, s. 209.

¹⁰ W. R. Polk, R.L. Chamber, *a.g.e.*, s. 211.

İran tahtına geçen Rıza Şah'ın reformlarını bu çerçevede incelemeye çalışacağız.

2. Siyasi ve Yönetim Alanında Yapılan Reformlar

Rıza Şah, bir hükümet darbesi sonucunda “Pehlevi” namıyla tahta geçti. 25 Nisan 1926'da başvekilin taktim ettiği şahlık tacını başına geçirmişti. Sıra devleti iyi yönetmeye geliyordu. Bunun için reformlarını gerçekleştirmeye çalışır.

Siyasi yönetim yeniliklerinde zaten Rıza Şah'tan önce Muzaffereddin Şah ilk adamları atmıştı. 1906'da İran'ın ilk anayasası kabul edilmiştir. Rıza Şah tahta geçtikten sonra bu anayasayı devam ettirdi. İran bir anayasal monarşi rejimini benimsemişti.

Aslında XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ihtilalci hareketler vardı. Hatta bu yıllar ihtilalcilerin tahrik yıllarıydı. Sadece Rusya, Çin, Meksika'da değil, Türkiye ve İran'da da eski rejimler, eski kurumlar ve eski fikirler sallanıyordu.¹¹ Türkiye'de, M. Kemal Atatürk; İran'da, Rıza Şah bu rejimlere son verdi.

Daha sonra anayasa düşük ve yüksek tabakadan iki kısım parlamentoyu ayırdı. Düşük tabakadaki milletvekilleri ile düzenli aralıklarla oturumlar yaptı. Bu oturumlarda bakanların plan ve projeleri, hükümeti program ve projeleri Rıza Şah'ın başkanlığında ele alındı.¹² Meclisteki otoritesini böylece arttırdı. Rıza Şah'ın oluşturduğu batılı ve modernizm rejimi ulusal çapta desteklendi. Modernizm ve Batılılaşma hükümetin değişim projeleri arasındaydı.¹³ Bu ilk dönemde Rıza Şah'ın tüm amacı merkezi bir devleti inşa etmektir. Çünkü benzer çağdaşlaşma örneği diğer bölgelerde görülmekteydi. Rıza Şah bu alanda da Türkiye ve Atatürk'ü kendisine model seçti.¹⁴

¹¹ Mehmet Can, *Ortadoğu'da Amerikan Politikası*, İstanbul, 1993. s. 66

¹² William S. Haas, *Iran*, Newyork- 1946. s. 151

¹³ Setephane Cronin, *Rıza Şah and The Diringretion of Bakhtiery Power İran*, s. 351

¹⁴ S. Cronin , a.g. e. s. 352

Rıza Şah'ın kudret ve selahiyeti meşrutiyet ve kabine sistemiyle idare olunan herhangi bir devlet başkanı kadar yetkiliydi. Başbakan Şah tarafından atanır ve Başbakan meclise karşı sorumludur. Başbakandan bakanlar kurulunu seçerek şah'a takdim eder. Yeni vergilere yasallaştırmak, vergileri indirmek veya kaldırmak yeni kanunlar çıkarmak Milli Meclise aitti.¹⁵

Bakanlar kurulu şu şekilde oluşmuştur: Milli Savunma, İç işleri, Dış işleri, Maliye, Adalet. Posta ve Telgraf, Milli Eğitim, Köy ve Tarım işleri Devlet bakanlarından oluşuyordu.¹⁶ Şah'a karşı sorumluydular.

İran kabinesi meclisin yedinci devresi başlangıcından 21 Ekim 1928 tarihinde programını okumuş ve mevcut 102 Milletvekilinin 100 tanesinden evet oyunu almıştır. Bu vesile ile yeni Milletvekilleri arasında program meclise gelmeden tartışıldığı anlaşılmaktadır.

Rıza Şah'tan önce mecliste, müstakil, azad, radikal, bitaraf isimleri altında bazı partiler mevcut olmakla beraber meclis haricinde kendini kuvvetli bulan şah hükümeti bunlardan herhangi birini kazanmak ihtiyacını hissetmediğinden sonuçta bu partiler ortadan kalkmıştır. Meclis, hükümet tarafları ve hükümete muhalif olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bir hükümet partisinin kurulmasını saray bakanı Timurtaş istemiştir. Timurtaş, Avrupa'ya yaptığı ilk seyahatinde Türkiye, İtalya ve Rusya'da gördüğü partiler hakkında malûmat alarak, İran'da da partilerin kurulmasının gereğini Şah'a arz etmiştir.¹⁷

Timurtaş'ın ricası üzerine Şah, İran'da nev cemiyetinin kurulmasına mücadele etmiş, fakat Ahontların ısfahanda bu cemiyet etrafı toplamaları üzerine, daha sonra bu cemiyet fes edilmiştir.¹⁸ İran nev cemiyetinin dağıtılmasından sonra, Demirtaş bu

¹⁵ Ahmet Ekrem. *Bugünkü İran*, s.10

¹⁶ A. Ekrem . a.g.e. s.10

¹⁷ BCA, Fon kodu : 03010 kutu no : 261- dosya no : 755. Belge no : 25

¹⁸ BCA, 0310, 261, 755, 25

teşkilatı meclis içinde oluşturmaya çalışmıştır. Milletvekillerinden ancak 80 tanesi onu dinleyip ilerici grubu teşkil etmişlerdir.¹⁹

Bu dönemde Rıza Şah hükümette fiilen vaziyete hakimdir. Şah, şahsi işleriyle yakından meşgul olmakta ve Harbiye bakanlığını bizzat kendisi yürütmektedir. Bütün bakanlar haftanın belirli günlerinde kendisine devlet işleri hakkında izahat verir ve kendisinden talimat alırlar. Bakanlar kurulu nadiren Başbakan başkanlığında toplanır genellikle Timurtaş veya Şah'ın başkanlığında toplanırlardı.²⁰

Hükümetin bir numaralı bakanı, Demirtaş'tır. Daha sonra savunma bakanı Hebibullah Şibani, Adalet bakanı Daver ile Maliye bakanı Firuz Mirzadır. Velhasıl Şah Demirtaş'ın yardımıyla ülkeyi idare etmektedir.²¹

Rıza Şah bir süre sonra merkezi otoritesini güçlendirmek için kendisine muhalefet yapanlara karşı çok sert tedbirler alır. Çünkü sosyal ve özel yaşama kısımları Şahın elindeydi. Böylelikle Şah geleneksel toplum yasasını devirmeye başladı. Asalet unvanları yok edildi. Büyük ailelerin üyeleri hükümetten uzaklaştırıldı. Onların yerini modern eğitilmiş kişiler aldı. Şii din adamları kendi haklarından mahrum bırakıldı ve özgürlükleri kısıtlandı. Tüccarlar otomatikmen hükümetin işverenleri durumuna düürüldü. Çünkü hükümet üretim ve faaliyetleri kontrol altına aldı. Hükümetin kendisi kapitalist üretici oldu. Bu koşullardaki yetkiyi ele aldı.²²

Yeni brokratlar orta sınıfa mensup olabilmek için elzem olan nitelikler batılı bir eğitim yada batılı çizgide bulunmuştur. Bu sınıfın yükselişi direk olarak Rıza Şah yasalarının bir sonucuydu. Mesela yasama ile ilgili görevi elde tutmak için batılı standartlarda bir diploma gerekiyordu. Yurt dışına düzenli olarak 1928'den sonra

¹⁹ BCA, 0 30 10. 261. 755. 25

²⁰ BCA, 0 30 10. 261. 755. 25

²¹ BCA, 0 30 10. 261. 755. 25

²² W.S., Haas. İran, s. 152.

öğrenci gönderildi. Dönüşlerinde İran profesyonel orta sınıfın özünü yeni bürokrasinin temeli oldu.²³

1930'lerden sonra siyaset son derece sınırlandırıldı. Muhalefete baskı yapılıyordu. Şah'ın despotluğu söz konusuydu. Muhalefete tahammül edemiyor ve muhalefeti sindiriyordu. İç işlerini kuvvetli merkeze bağlı mutlakiyet sistemi ile yürütmüştür.²⁴ En yakınlarını dahi sindiriyordu. Şah devlet yöneticileri arasında bir numara olan Abdul Hasan Timurtaş 1933'teki petrol müzakerelerinde ikili oynadığı gerekçesiyle hapse attırarak ölümüne sebep olmuştur. Asaf Bahtiyari hapiste öldü bu dönemde meclis sadece onay makamı haline geldi. Koministlerin propagandaları da yasaklandı. Bu dönemde muhalefet sessiz kalmayı tercih etti veya rejim tarafından dışlandı.²⁵

Rıza Şah, istimlaklarla siyasal muhaliflerini sürme ve ortadan kaldırma yoluyla ülkenin en büyük feodal efendisi oldu. Yıldan yıla daha çok diktatörlüğe kaçan bir egemenlik kurdu.²⁶ Rıza Şah'ın bu dönemdeki yönetimini Almanya'da güçlü konuma gelen Hitler'den esinlendiğini, çünkü tek başına iktidar olmayı hedefliyordu. İran'da bu dönemde Almanya'ya karşı büyük sempati oluşmuştu.

Rıza Şah'ın çalışma kapasitesi çok muazzamdı. Bu çalışmaları kontrolü başkalarının eline vermemek için yapıyordu. Yönetim tamamen yeniden düzenlendi. Yönetimde yeni dallar ve şubeler oluşturdu. Disiplin ruhu ve kaçınılmaz hizmetler bütünüyle yerleştirildi. Sonraki birkaç on yılda devamlı baskı şiddete dayalı kontrolü tamamen ele alıp bütün dizginleri ele geçirdi.²⁷

Ondan sonra yönetime geçen oğlu Muhammed Rıza Şah daha yumuşak bir geçiş sağladı. Bu dönemde Meclis üyeleri 136'dan 200'e çıkarıldı. Meclis devresini 2 yıldan

²³ George Lenczowski, *Iran under the pahlavis*, s. 94.

²⁴ Hüseyin Gerede, *Siyasi Hatıralarım I.*, İran, s. 229.

²⁵ N.R. Keddie, *Roots, Of Revolution*, s. 94.

²⁶ B. Nirumand, *Hür Dünya'nın Diktatörlüğü*, İran, s. 27.

4 yıla çıkarmıştır. Ancak hem senato meclisini hem de milli meclisi dağıtma yetkisi vardı. Bu dönemde siyasi partilerin kurulmasına da müsaade etti. Bunlar Milli Kuvvetler Partisi, Terakki Partisi, Yeni İran Partisi, Millet Partisi ve Halk partisiydi. Yirmi altı bakanlıktan oluşan bakanlar kurulu mevcuttu.²⁸

Bu dönemde idari bakımdan İran 26 vilayete ayrılmıştı. Bu vilayetler valiler tarafından idare edilmekteydi. Vilayetlerde kazalara, belediye bucak ve köy teşkilatlarına ayrılmıştı. Köylerin idaresi basit olu, ziraat işlerine selahiyet-i Kafhuda denilen bir memurun elindeydi. Büyük köylerde Kethudan başka köylüler tarafından seçilen ihtiyar heyeti vardı. Su ve toprak işlerinde çıkacak herhangi bir ihtilafı köy ihtiyar heyeti hallederdi. Adli işlere, Narbül hüküme bakardı. Şehir ve kasabalarda, belediye teşkilatı vardı ve buraları belediye meclisi yönetirdi. Bu dönemdeki İran vilayetleri şunlardır: Astrabad, Tebriz, Brucid, Damphan, Fars, Giylen, Gulpaygan, Hemedan, Irak, Isfahan, Keşan, Kirman, Kirmanşah, Horasan, Hozirten, Kürdistan, Melayir, Mazanderon, Nehavent, Kazvin, Kum, Semnan, Şah-rud, Tahran, Vezd ve Zencan'dır.²⁹

3. Hukuksal Alanda Yapılan Reformlar

İran'da, Rıza Şah'tan önceki dönemlerde ciddi sistem yeniden yapılanmıştı. Rıza Şah'ın bu konudaki reformlarına öncülük teşkil etmiştir. Rıza Şah adli sistemi daha çağdaş bir yapıya kavuşturmak için çalışmalar yaptı.

İran'da iki adli sistem vardı: Biri Şer-i Mahkemeler, diğeri de Arfi veyahut Devlet mahkemeleridir. Bu ikili sistem 1906-1907 Kanun-i Esasilerinde kabul edilmiştir.³⁰

Şer -i kanunları müctehitler ve mollalar icra ederler ve alelümum cürümlerde tatbik olunurdu. Cezada "göze göz, buruna burun" usulu uygulanırdı. Her büyük şehire bir Şeyhül İslam tayin olunurdu. Mollanın verdiği hükümleri şeyhülislamın mühürleri

²⁷ W.S. Haas, İran, s. 146.

²⁸ İstanbul Ticaret Odası, İran, s. 14.

²⁹ Ahmet Ekrem, Bugünkü İran, s. 12.

³⁰ A. Ekrem, Bugünkü İran, s. 21.

ve valiler icra ettirirlerdi. Sivil hakimler ise yerli valilerdi. Bunlar örf ve adet üzerine hareket ederler ve alelunun hukuk meselelerinde tatbik olunurdu. Fakat iki mahkeme ve iki kuvvet arasında kesin ayrılık yoktur. Fiilen her iki mahkeme her türlü meseleye karışırdı. Fakat yinede karmaşık bir yapıları vardı. İşte bu yüzden köylerde halk kendi kendine hakem usulünü icat etmiştir.³¹ Şah Rıza öncesinde görüldüğü gibi muntazam bir adli sistem yoktu. Bunun üzerine, Şah hukuk sistemini yeniden organize etmek için harekete geçmiştir.

1928 yılına kadar Adliye teşkilatının işlenişi ve adaleti ve adalet düzeni sağlaması konusunda önemli gelişmeler sağlamışsa da, vilayetler eski zamana nazaran çok önemli gelişme olmamıştı.³² Ancak bundan sonraki yıllarda Rıza Şah bu konu üzerinde durarak daha önemli gelişmeler sağladı.

Eğitim sisteminin kontrolünü ulemeden aldıktan sonra Rıza Şah adli reformlara dikkatini çekti. Bu alanda uzun vadeli çalışmalarla reformları başlattı. İlk yaptığı şey yabancı etkisinin sembolü olan Kapitülasyonları 1 Mayıs 1928 kaldırdı. Cenavo'da hukuk eğitimini yapmış Daver'e 1926'da ceza hukukunun taslağını 1928'de ise medeni hukuk taslağını hazırlatır 1927'de ise Dava Adalet Başkanı olur.³³

Adliye, İsviçre örneğine göre değiştirildi, ilişkili olduğu bütün devletlerle ticaret mukaveleleri yenilendi. Belçika'dan uzmanlar getirdi. Bu uzmanların gözetimindeki gümrük memurları muazzam bir disiplinle çalıştı. Yeni evlenme kanunları da yapıldı.³⁴ Fransız örneğine uygun yeni bir anayasa kabul edildi,³⁵ bu Fransız yasasının tercümesiydi, ve kişisel haklarla ilgiliydi.³⁶

³¹ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 85-86.

³² BCA, Fon Kodu : 0 30 10. Kutu No: 261. Dosya No: 755, Belge No: 25

³³ G. Lenczowski, *İran Under The Pahlavis*, s. 92.

³⁴ *Ayın Tarihi*, C.I, s. 8. Ağustos 1934, s. 421.

³⁵ B. Nirumand, *a.g.e.*, s. 27.

³⁶ G. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 92.

Hukuk alanındaki bu gelişmeler devam etti. Şer-i mahkemelerinin yetkileri olan ulemanın etkisi azaltıldı. Hasta mollaları zaman zaman sürgün edip nüfuzlarını kırdı.³⁷ Bununla mollaların yönetimindeki etkilerini kırıp, devletin iç işlerine karışmalarını engelledi.³⁸

Rıza Şah 1932'de en belirli üst düzeydeki yasaları kanunlaştırdı. Aynı yılda doküman ve mal varlığının davaları sadece laik mahkemelere bırakıldı. Ulemanın gelirleri bu işlerden geliyordu ve bunun sonucunda bir çoğu işsiz kaldı ve iş aramaya zorlandı. 1936'da hukukun laikleşmesi yabancı bir üniversite veya Tahran Hukuk Fakültesi'nde gerekli olan hakimlerin bunlardan temin edilmesi yasallaştırıldı. Böyle bir derecesi olmayan hakimler adliyeden uzaklaştırıldı ve bunun üzerine ulemanın büyük bir kısmı adliyeyi terk etti.³⁹

Hiçbir alanda Şer-i hukuk aile hukuku kadar gelişme gösteremedi. Evlilik, boşanma ve ahlaka aykırı suçlar ile ilgili kanunlar, 1926-1940 yılları arasında birkaç defa yeniden düzenlendi. Buna rağmen Şeriatın izleri hala mevcuttu. Mesela bir erkek hâlâ 4 kadınla evlenebiliyordu ve geçici evliliğe hâlâ izin veriliyordu.⁴⁰ Kızın evlenmesinde babasının rızası aranıyordu. Zinaya bulaşmış kadın kocası tarafından öldürülebilir hakkı vardı. Kadının rızası olmadan, kocası kadını işten çıkarabilirdi. Bu konudaki tek önemli değişiklik evlilik yaşının yükseltilmesiydi.⁴¹

Mecelle-i ahkam-ı şer'iyeden başka İran adliyesini teşkil eden konunlar şunlardır;

1-İcra Kanunu : Fransız ceza kanunundan alınmış olmakla beraber şariata uygunluğu açısından sakıncaları vardı.

³⁷ H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım*, I. İran, s. 232-233.

³⁸ W.S. Haas; İran, s. 155.

³⁹ G. Lenczowski. a.g.e., s. 92.

⁴⁰ G. Lenczowski. a.g.e., s. 92.

⁴¹ N.R. Keddie, *Roots of Revalution*, s. 98.

2-Medeni Kanun : Fransız, Türk ve Mısır medeni kanunlarına göre hazırlanmıştır.

3- Tatbikat-ı Hukukiye Kanunu: Rusların 1910'daki kanununa göre düzenlenmiştir. Bu dönemde değişikliğe uğramıştır.

4- Tatbikat-ı Cezaiye Kanunu: Bu da Rusların 1910'daki kanununa göre hazırlanmış olmakla beraber şimdi en yeni esaslara göre tadil edilmektedir.

5- Ticaret Kanunu: Fransızlar'dan alınmıştır. Uzmanlar bu kanunu bil hassa şirketlere dair konuları bakımından eksik bulduklarından yeniden yapılanmaya gidilmiştir.

6- Toplu Sicil Kanunu: Bu kanunda daha önce yönetim döneminde mevcut idi ve değiştirerek modern bir yapı kazandırıldı.⁴²

Rıza Şah, Batılılaşma ve modernizim adı altında başlattığı reformlardan biri olan hukuk reformu belki istenilen seviyeye ulaşamadı. Ancak şu bur gerçektir ki bu konuda önemli mesafeler kaydedilmiştir.

Rıza Şah'ın en önemli girişimlerinden birisi de Kapitülasyonlardır. Uzun çalışmaları sonucunda 1928'de kaldırır.⁴³

4. Askeri Alandaki Reformları

İran tarihine baktığımız zaman, tıpkı Türk milleti gibi askerliği seven cihangir bir millettir. Persler'in dünyaya hükmetme arzusu ve fetihleri bunun en önemli örneğiydi.

⁴² Ahmet Ekrem, **Bugünkü İran**, s. 21-22.

⁴³ 1920 senesine kadar İran'da Yabancı devletler Adli Kapitülasyon imtiyazlarına sahiptirler. Yabancı milletler kendilerine ait meseleler için, kanunlarında mevcut olan mahkemelerde yargılanırlardı. Evlenme ve miras meselelerini konsolosluklarında hallederlerdi. İran'da Kapitülasyonlar 1600 yılında Şah Abbas'ın İngiliz Sir Anthony Seherleye yavaş yavaş diğer yabancı devletlere de verilmiştir. 1 Mayıs 1928'de İran hükümeti Kapitülasyonları kaldırdı. Bkz. Ahmet Ekrem, **Bugünkü İran**, s. 22.

İran ordusunun düzenlenmesi XIX. yüzyılın başlarında Velihat Abbas Mirza ile başlıyor o dönemde Rusya karşı harekete geçmek isteyen Napolyon İran ordusunun modernleşmesi için General Gurdanne'yi gönderdi. Fakat Fransa'nın Rusya ile 1808'de imzaladığı Tilsit antlaşmasıyla Fransızlar İran'daki general ve subaylarını geri çekti. 1852'de İran'a gelen Avusturyalılar İran ordusunu talim işini üstlenirler. Daha sonra Şah Rıza'nın da 1879 eğitim gördüğü yetiştiği Kazak alayları Ruslara tarafından 1879'da kuruluyordu. Nasreddin Şah'ın son dönemlerinde İran ordusu düzenli ve tertipli hale gelerek şu kısımlardan oluşurdu.

1- Gayri muntazam hudut bekçileri

2- Muntazam piyade kuvvetleri

3- Topçu birliği

4- Avusturya Alayı

5- Şehirler ve köyler tarafından asayişi temin etmek için tutulan "Samhal" veyahut "Cerar" adını taşıyan bir nevi milis kuvvet.

6- Kazak alayları.⁴⁴

İran deniz kuvvetleri, Basra Körfezi'nde mevcut 9 steamer'den ibaretti. Bunların en büyüğü 1884'te yapılmış 600 tonluk 3 topu olan bir gemiydi.⁴⁵

Modern İran ordu teşkilatının kuruluşunda en önemli çekirdek, İran Kazak Tugayıdır. 1879'da Rus kazak birlikleri örnek alınarak oluşturulan süvari birliğinin başlangıçtaki görevi tören kıtasının teşkili olmuştur. İran hükümeti ile sözleşmeli Rus

⁴⁴ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 85-86.

⁴⁵ Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, s. 86.

subayları komuta kademelerinde görevlendirilmiştir. I. Dünya savaşı esnasında genişletilerek 8 bin kişilik bir tümene dönüştürülmüştür. I. Dünya savaşının sonuna doğru, İran tek tip askerden oluşan birleşik bir ordu yerine dört tür askere sahipti. Bunlar; “Nizam, ya da “Muntazam” ordu, Kazak Tümeni, Jandarma ve Güney İran piyadeleridir.⁴⁶

1920 yılında İran’da Avrupalı uzmanlara eğitilmiş bulunan asker sayısının 22.000’i aşmış olması nedeniyle birleşik bir ordu teşkiline karar verildi. Rıza Han önce Savunma bakanı ve komutan sonra Başbakan olunca askeri yetkilerini artırır. Rıza Han Şah olunca askeri alanın gelişmesine daha da önem verir.⁴⁷

Rıza Şah, Şah unvanıyla İran ordu birliklerinin baş komutanı oldu. O devleti içindeki asayişin sağlamak merkezi devletin yerel kurullarını kontrol etmesi için, modern bir ordu kurmaya karar verir. Bunun üzerine dikkatini bu konu üzerine verir.⁴⁸

İlk olarak askeriyede soyu takip eden yapılanmayı kaldırır. 1922’de bir grup subayı yıllık olarak Fransız askeri akademilerine gönderdi. 1925’te ikinci olarak yeni şekillendirilen ordu kurulmaya başladı.⁴⁹ Rıza Şah, batıdaki teknik gelişmeleri özellikle askeri alandaki ilerlemeyi mükemmel buluyor, çok beğeniyordu. Ordu subaylarını sempatik sınıftan yapmış, görkemli subay kulüpleri inşa ettirmiş, onları öğrenci olarak Avrupa’ya göndermiş, ve onlara diğer askerlerden farklı üniformalar sağlamıştı. Askeriye yi tamamen batıdaki modelleri gibi yeniden düzenlemiştir.⁵⁰ 1928’e kadar bu düzenlemeler devam etmiş ancak yeni subaylar arasındaki mektepli, alaylı olmak ihtilafı olduğu gibi Türkiye’den, Fransa’da okumuş olmak sorunları da vardır.⁵¹

⁴⁶ Mesut Caşın, *İran Silahlı Kuvvetleri, Avrasya Dosyası (İran Özel)*, C.2, S.1, Ankara. 1995, s.33.

⁴⁷ M. Caşın, *İran Silahlı Kuvvetleri*, s. 33.

⁴⁸ Donald N Wilber, *Four Hundred Forty Six Kings Of Iran*, Tahrán, 1972, s. 101.

⁴⁹ G. Lenczowski, *Iran Under The Pahlavis*, s. 95.

⁵⁰ L.V. Thomas and R.N. Frye, *Turkey and Iran*, s. 225.

⁵¹ *BCA*, 0 30 10, 261, 755, 25.

Orduya asker alma biçimi de değişti. İki yıllık zorunlu askerlik getirildi. Bu sürede askerlere (erlere) okuma-yazma öğretildi. Bunları çoğu köylerden geldiği için, bu yönetmelik onların sosyal hayatını olumlu etkiledi.⁵²

1930'larda Rıza Şah, orduya verdiği önemi artırır. Kamu harcamalarının belirli bir kısmını orduya ayırır. Hatta bu zaman zaman bütçenin % 50 teşkil eder.⁵³ En iyi iâşe, düzenli ve yüksek maaş ve son sistem silahlarla orduyu donatır.⁵⁴ Bir Fransız askeri heyeti Harbiye mektebini yeniler. 1930'larda eğitim standartları artırma gereği, Rıza Şah tarafından yürütülen zorunlu eğitimin bir ürünü oldu. Toplumun bir kısmı askerlik hizmetinden muaf tutuldu.⁵⁵

Şah'ın düzenlediği bu yeni ordu, dahili her çeşit ayaklanmaya ve hiç muhtemel dahilinde olmayan komşu, Irak, Türkiye veyahut Afganistan tarafından gelebilecek bir saldırıya karşı koyabilecek güce sahip olmuştur.⁵⁶

Rıza Şah döneminde İran ordusu tahminen 40.000 kişi muntazam ordu, 7000 jandarma ve 500 polisten ibaretti. Bu mevcut orduyu tamamen Şah Rıza Pehlevi, yaratmıştır. Bu yeni ordu tamamen İranlılardan oluşuyordu. Kısa sürede İran'da en ücra köşelerde dahi egemenliğini kurup asileri tamamen sindirmiştir. Aşiret ve kabileleri itiat altına aldı. Bu sayede vergilerde muntazam toplanmaya başladı.⁵⁷

Bu dönemde İran, altı askeri mintıkaya ayrılmıştır. Karargahları Tahran, Tebriz, Kirmanşah, Şiraz, Meşhed olmak üzere merkezi kuzeybatı, batı, güney ve doğu kuvvetleridir. Bu kuvvetlerin her birisi fırka kuvvetindendir, adına "Leşkar" kumandanlarına "Emiri keşker" denilmektedir. Kuvvetli bir liva olan altına kuvvetin karargahı "Reşt" tir.⁵⁸

⁵² Bkz. G. Lenczowski, *İran Under the Pahlavi*, s. 95.

⁵³ N.R. Keddie, *Roots, Of Revolution*, s. 98.

⁵⁴ Bkz. H. Gerede. *Siyasi Hatıralarım*, s. 230.

⁵⁵ Bkz. G. Lenczowski, *İran Under The Pahlavis*, s. 95.

⁵⁶ Raymond Furon, *Iran*, İstanbul, 1943, s. 177.

⁵⁷ Ahmet Ekrem. *Bugünkü İran*, s. 14.

Bu dönemde İran ordusu suvari, piyade, topçu ve geri hizmetlerine lazım olan kıtalarından oluşuyordu. Askeri birliklerin en kuvvetlisi Tahrandaydı. Tahrandaki kuvvetler herhangi bir ihtiyaç karşısında diğer birliklere takviyeye gönderildi. Tahran'da 50 uçaktan oluşan bir hava kuvveti vardı. Subaylar, Tahran Harbiye Mektebi ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde eğitim görmüşlerdir.⁵⁹

İran donanmasının gemileri şunlardır: 1884'te inşa edilmiş muharebe özelliğini kaybeden Persepolis genbotu. 1899'da inşa edilmiş Belçika yatı muzafferi, 1917'de Alman tipinde bir mayın tarayıcı alan Pehlevi, bunlardan başka bir İngiliz yatı, birkaç tane ırmak yatı ve İtalya'dan alınan bir gemi vardır.⁶⁰ Şah, Kara ordusuna pek önem verdiği halde, donanmaya karşı aynı hassasiyeti göstermediği anlaşılmaktadır.

Rıza Şah'ın reformları, arasında önemli bir yer alan ordu modernizasyonu hakikaten beklenenden fazla ve çabuk olmuştur. Orduyu bu kadar önem vermesini temel nedenleri arasında, merkezi otoriteyi ordu sayesinde sağlamak, yurt içi ve yurt dışına karşı güçlü konumu gelmektedir. Ayrıca Şah, reform hareketlerini yaparken muhalefetlerine karşı ordunun caydırıcı özelliğini kullanmak istemiştir ve bundan da başarılı olmuştur. Özellikle yaptığı reformlarda ulemaya karşı ancak güçlü ordu sayesinde ayakta durabilirdi. Kara kuvvetlerine verdiği önemi deniz ve hava kuvvetlerine vermediğini görmekteyiz.

5. Eğitim Alanındaki Reformları

Ülkenin batılılaşma ve modernleşmesi için en önemli unsurlardan biride ve hatta en önemlisi diyebileceğimiz kurum eğitimidir. Rıza Şah, bu gerçeği anladığı için bu konuda önemli çalışmalar yaptı.

⁵⁸ Bkz. A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 14.

⁵⁹ Ahmet Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 15-16.

⁶⁰ A. Ekrem, a.g.e., s. 16.

Ülkenin ilerlemesi için vazgeçilmez bir konu olan eğitimdeki gelişme, Nasreddin Şah ile başlar. 1851 yılında politeknik kolejinin kurulmasından itibaren, daha iyi bir eğitim sisteminin geliştirme yönünde çok az şey yapıldı. Medrese-i Nasiri adındaki askeri kolej ve birkaç meslek okulunun dışında kaydedilmeye değer başka önemli kurum kurulmadı.⁶¹

Muzaffereddin Şah ile birlikte eğitim sisteminin daha fazla geliştiğini görüyoruz. Muzaffereddin Şah 1899'da Eğitim Bakanlığının direktörlüğünde Encümen-i Maarif'in kurulmasının öngören bir fermanıyla yeni eğitim sistemine kraliyet desteğini de vermiş oldu. 1899'da 1901 yılına kadar yirmi tane ilk ve ortaokul Tahran'da öğretime açıldı. 1906'da bunların sayısı otuz altıya yükseldi. Bunlara ek olarak, yüksek öğretim amacıyla "Medrese-i Ulum-i Siyasi" (Siyasal Bilgiler Okulu) adıyla bir okul daha kuruldu.

Bu okul, İran'ın gelecekteki devlet adamlarının yetiştirilmesinde önemli bir merkez niteliğini kazandı. Bu kurum, Tahran'da şimdiki Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin ilk örneğini oluşturmaktır. Sayıları yeteri kadar olmamakla birlikte yeni eğitim kurumları modernleşme süreci üzerinde büyük bir etkiyi ortaya çıkardılar.⁶²

Modernleşme sürecini etkileyen diğer önemli gelişme İran'da 19. asırda yabancı misyonerler tarafından kurulmuş olan Amerikan, İngiliz, Fransız, Alman okullarının etkisidir diyebiliriz.⁶³

İran, 1907'de eğitim probleminin halli konusunda bazı teşebbüslerde bulunmuşsa da problemin ilk defa ciddi olarak ele alınması Rıza Şah döneminde gerçekleşmiştir.

⁶¹ W.R. Polk. R.L., Chambers, *Ortadoğu'da Modernleşme*, s. 208.

⁶² W.R. Polk. R.L. Chambers, *a.g.e.*, s. 209-210.

⁶³ İstanbul Ticaret Odası Yayınları, *İran*, s. 16.

Rıza Şah, kendi döneminde ulusal güç ve birliğin anahtarının eğitimde olduğuna inanarak eğitimle yakından ilgilendi.⁶⁴ Modern dünyadaki eğitim sistemini İran'a getirmek için çalıştı.⁶⁵ Ve Fransız eğitim modeli müfredat programını benimsedi.⁶⁶

I. Dünya Savaşı, her ne kadar İran'ı olumsuz etkilemişse de yabancı işgali gerçek bir eğitim deneyimini sağlamıştır. Eğitim açısından daha farklı bir boyut kazanmıştır. Eğitimdeki modernleşmenin önünü açmıştır.⁶⁷

1925-1930 yıllar, eğitim reformlarının atılım yıllarıdır. Rıza Şah'ın eğitim çalışmalarının yoğun olduğu dönemdir. Bu dönemde ciddi atılımlar olmuştur. 1930 yıllardan sonra ise eğitim reformlarının olgunlaşma dönemi olacaktır.

Eğitilmiş ve bilgilendirilmiş toplumun oluşturulması belki de toplumun reformasyonu için en önemli anahtardır. İran'da Pehlevi Hanedanı'nın kuruluş aşamasında nüfusun çoğunluğu okur-yazar değildi. Cehalete karşı savaş en acil öncelikti. Rıza Şah'ın bizzat kendisinin formal eğitimi az alması göz önünde tutarak 6 yıllık ilk öğretim, 6 yıllık ikinci öğretim yani orta öğretim müfredat programının modern eğitim haline getirmek için çalışıldı. Ancak bu müfredatın düzeltilmesi, organizasyonunu gerçekleştirmek için ulemanın tepkisi karşısında büyük bir cesaret gerektiriyordu.⁶⁸

1925'te 10 bin çocuk devlet özel ve dini olmayan okullara kaydedildi. 1928-1929'da 38.947 erkek ve kız öğrenci mevcuttu. 10.380 öğrenci ilk okula kaydedildi. 9.661 öğrenci ise orta öğretim kurumuna kaydedildi. 25 orta öğretim okulu vardı.⁶⁹ Bu da bize Rıza Şah'ın ilk dönemlerinde eğitim kurumlarının ne kadar yetersiz olduğunu göstermektedir.

⁶⁴ Donald N. Wilber, *İran (Past and Present)* Newjersey. 1976, s. 129.

⁶⁵ Donald N. Wilber, *Four Hundred Forty-Six Kings of Iran*, s. 100.

⁶⁶ N.R. Keddie, *Roots, Of Revaletion*, s. 97.

⁶⁷ P. Avery, *The Cambridge History of Iran*, s. 214.

⁶⁸ G. Lenczowski, *İran Under The Pahlavis*, s. 90.

⁶⁹ G. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 90-91.

İran'da bu yeni eğitim, batılı ülkelerden çok farklı olmayan bir metod ve program uygulanıyordu. İlk öğretim zorunlu ve ücretsizdi. Erkek ve kızlar için ikinci eğitim (orta eğitim) ilk üç yıl sonrasında serbest sanat, sosyal ve fen bilimleri olarak ayrıldı. Bu Avrupa tarzındakinin aynısıydı.⁷⁰ 1926'da Meclis arazi vergisinin yarısını kamu okullarına verilmesini onayladığı, bu miktar yetersiz kaldı.⁷¹ İran'da diğer eğitim kurumları arasında okula görülür. Bu dönemde misyonerler İran'da misyoner okullarına kayıt olanların artması karşısında çok sevindiler. Fakat az sayıda müslüman öğrencinin devam etmesi, bu gelişmenin anlamı üzerine duyulan hisleri karıştırıyordu.⁷² Bu okullar öğrenci çekmek için Fransa öğretimine de önem verdiler.⁷³ Fakat buna rağmen istedikleri ilgiliyi bulamadılar. Bunun üzerine İran'ın diğer bölgelerinden yavaş yavaş çekildiler. Ancak Tahran, Tebriz gibi büyük şehirlerde okul açabilmişlerdir.⁷⁴

1928 yılından itibaren İran her yıl Avrupa'ya düzenli olarak 100 burslu başarılı orta öğretim öğrencisi, Üniversite okumak için gönderiliyordu. Bunların % 90'ını Fransa'ya gidiyordu.⁷⁵ Bunlarda Sanat ve Fen bölümleri ağırlıktaydı.⁷⁶ Tıp, Dişçilik, Madencilik, Mühendislik, Ziraat Eğitimi ve Sanat'ın çeşitli dallarını sınıflandırabiliriz;

1935'te devlet eğitiminin gelişmesinin bir sonucu olarak Elbruz Dağları'nda şehrin eteğinde etkileyici bir yerde Tahran Üniversitesi kuruldu. Bünyesinde beş fakülte vardı. Bunlar: Teknik Üniversite, Tıp Fakültesi, Hukuk Fakültesi, Edebiyat Fakültesi, Fen Fakültesi kuruldu daha sonra bunlara ek olarak, İlahiyat, Güzel Sanatlar ve Ziraat Fakültesi eklendi.⁷⁷ Bunların yanı sıra ilk ve orta liseler şehirlerin ihtiyaçlarına göre açılmıştır.⁷⁸

⁷⁰ N.R. Keddie, *Roots Of Revelation*, s. 97.

⁷¹ W.S. Haas, *İran*, s. 163.

⁷² Mehmet Can, *Ortadoğu'da Amerikan Politikası*, s. 67.

⁷³ N.R. Keddie, *Roots of Revelation*, s. 97.

⁷⁴ İbrahim Hoyi, *Vakit Gazetesi*, No: 5904, 16 Haziran 1934, s. 7.

⁷⁵ G. Lenczowski, *İran Under The Pahlavis*, s. 90.

⁷⁶ H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım I*, *İran*, s. 32-34.

⁷⁷ Bkz. G. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 91, W. S.Haas, *İran*, s. 163.

İran'daki Tahran büyük elçiliğimizin 1928'de Başbakanlığa gönderdiği raporda "İran'da maarif işlerine de ehemmiyet verilmiş ve bir taraftan Avrupa'ya bir çok talebe gönderildiği gibi diğer taraftan Fransa'dan muallim getirilerek Tahrandaki bir Fransız lisesi açılmıştır. Galatasaray lisesinin bir taklidi olan mektepte bir memur sınıfı yetiştirilecektir."⁷⁹

Bu arada İran'daki kurumlar ihtiyacını karşılamak amacıyla kurum okullarını oluşturdular. Milli Savunma Bakanlığı, Askeri kolej, Tarım Bakanlığı tarım okullarını ve numune istasyonlarını açar. Ayrıca Karaj şehrinde veteriner fakültesini kurar. Sanayi Bakanlığı da Meslek Teknik okullarını açar. Sanat ve sanatlara büyük ilgi gösterilip bir çok okulda eski el sanatı halı dokumacılığı, kumaş yapımı, gümüşçülük vb. geliştirir. Eski el sanatları yeniden ek alınır.⁸⁰

Eğitimin modernleşmesinde öğretmenlerin rolü çok büyüktür. Başlangıçta öğretmen sıkıntıları vardı. Öğretmen yetiştiren yüksek öğretmen okulları 1934'e kadar kurulmuştur. 1941 yılına kadar öğretmen yetiştiren yüksek okulların sayısı 36'ya yükseldi.⁸¹

Rıza Şah döneminde, bir başka sosyal eğitim kurumunda 1936'da kurulan yetişkinlerin eğitim programıydı. Onun yegane amacı cehaletle savaşmak ve iyi vatandaşlar yetiştirmektir. Bunun için halk dersaneleri açılarak, okuma-yazma bilmeyen halka dersler verilmiş: gece kurslarında, çalışan nüfusun görgü ve bilgilerin artırılmasına çalışılmıştır.⁸² Bu kurslar, hem ilkokul hem de ortaokul düzeyinde başladı. Bu projenin başlamasının ilk yılında 9356 yetişkin kişi okur – yazar diplomasını aldı. 1940'a kadar 150 bin yetişkin insan, çeşitli yaş grubundan akşam okullarına kaydedildi ve ekonomik sebeplerden dolayı okul yaşında olup, okula gitmeyenler bile dahil edildi.⁸³ Şah'ın bu mühim projesi yeterince rağbet görmesine

⁷⁸ İbrahim Hoya. *Vakit Gazetesi*. No: 5904. 16 Haziran 1934, s. 7.

⁷⁹ BCA, Fon Kodu: 0 30 10 Kutu No: 261, Dosya No: 755, Belge No: 25

⁸⁰ W.S. Haas. *İran*, s. 164.

⁸¹ G. Lenczowski, *a.g.e.*, s. 91.

⁸² İstanbul Ticaret Odası. *İran*. s. 16.

⁸³ G. Lenczowski, *İran Under the Pahlavis*, s. 91.

rağmen istenilen seviyeye ulaşamaz. Ayrıca yetişkinler için Milli Eğitim Bakanlığı, Milli savunma bakanlığıyla işbirliği yaparak, Ordu'da her yıl 80 bin erkeğin eğitim görmesi sağlanmıştır. 1943'te çıkarılan kanun ile 10 senelik bir eğitim devresi, kadın ve erkek vatandaşlar için mecburi ve yarasız kabul edilmiştir.⁸⁴ Rıza Şah'ın eğitim sorununu çözmek için elinden geleni yaptığını ancak onda önceki yönetimlerin eksikliği nedeniyle başarıya istediği seviyede elde edemediğini görüyoruz. Aynı yıllarda Türkiye ve Atatürk döneminde benzer durumu görmek mümkündür.

Eğitim konusunda İran, bazı konularda Türkiye ile işbirliği yapmak istemiştir. Hem iki ülke kültürünün tanıtılması, hem de bu sayede birbirini yolundan tanıma fırsatı yakalayacaktır.

Eğitim konusunda İran Milli Eğitim Bakanı, Türkiye Milli Eğitim Bakanına bir mektup göndererek konu üzerinde düşünceleri ve isteklerini 15 Şubat 1937'de bildirmiştir. Amaçları eğitim konusunda Türkiye ile işbirliği yapmak olduğunu bildirmiştir. Bu konuda iki ülke arasında kültürel ve eğitim işbirliğinin yapılmasını İran hükümeti önemsemektedir. Bu işbirliği kardeşlik bağlarının güçlendirileceğini belirtip şu isteklerde bulunmuştur.

1- İran'ın yurtdışına gönderdiği, 1307 konulu kanun hala yürürlüktedir. Bu konuda karşılıklı öğrenci değiş tokuş yapılmasını teklif edilmektedir (Üniversite öğrencileri)

2- İran bakanı her iki ülkenin üniversite profesörlerinin zaman zaman Ankara, İstanbul ve Tahran'da konferans vermelerini istemektedir.

3- İran Milli Eğitim Bakanı, arkeoloji kazılar sonucunda ortaya çıkacak olan Antika eserlerin karşılıklı olarak değiştirilebileceğini bu konuda Türk arkeologlarının görüşüne baş vuracaklarını, bu kararı onların vereceğini belirtmektedir.

⁸⁴ İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İran, s. 16.

4- İran Milli Eğitim Bakanlığı, iki ülkenin arkeoloji, tarih ve edebiyat profesörleri arasındaki ilişkilerin memnuniyet verici olup taktir eder.

Gerek aralarında gerekse tarih, dil ve edebiyat cemiyetleri arasında kıymetli kültür ilişkilerinin gelişmesi maksadıyla Türk meslektaşlarıyla ilişkiye girmelerini Tahran Üniversitesi profesörlerine tavsiye edecektir.

5- İran Dışişleri Bakanlığı devlet eliyle yapılan neşriyatın iki memleket arasında mübadelesindeki faydayı takdir eder. Bildirdiğiniz neşriyat ithalatında dolayı Türk Milli Eğitim Bakanlığına peşinen teşekkür eder.

İran Milli Eğitim Bakanlığı, kendi neşriyat servisi ile şimdiye kadar neşredilmiş ve ileride neşredilecek eserleri Türk Milli Eğitim Bakanlığına gönderecektir.

İran Milli Eğitim Bakanı Veliullah :

“Yukarıdaki noktaları tebliğ ederken iki memleket arasında kültürel bağların bu suretle takviyesini görmekten pek bahtıyarım der.”⁸⁵

İran Milli Eğitim Bakanlığının bir mektupla Milli Eğitim Bakanlığımıza bildirdiği bu istekleri Bakanlığımız gayet makul karşılayıp İran Milli Eğitim Bakanlığına el cevap şeklinde bir mektup takdim eder ve isteklerini dile getirir.

Mektup şöyle başlar. İki ülke arasında kültürel ilişkilerin gelişmesi maksadıyla sunduğumuz tekliflerin değerlendirilmesi teklif ve cevaplarımızdır.

1- İki ülke üniversiteleri arasında talebe mübadelesini Türk Bakanlığı kabul etmektedir. 10 İran öğrencisi gerek Ankara tarih, coğrafya ve Dil fakültesine, gerekse İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine şimdiden kabul edilebilir masraflarını da Türk tarafı üstlenecektir.

2- Türk tarafı iki ülke profesörleri tarafından zaman zaman Ankara, İstanbul ve Tahrandaki verilecek seri konferansların faydasına

3- Türk vekaleti İran'da yapılan çalışmalarda bulunan Antika eserlerin Türkiye'de keşfedilen antika eserlerin değiştirme isteğine aynı görüştedir.

4- İki ülke arası antik eserler, Tarih ve Edebiyat profesörleri arasında işbirliği, kültürel yaklaşma bakımından gayet olumlu karşılamaktadır. Türk vekaleti Türk Tarih ve Dil Tetkik heyeti ile İran'ın temsilci heyeti veya İran tarih ve dil bilginleri arasında çalışmaları faydalı kabul etmektedir.

5- Türk tarafı iki devletin devlet eliyle yaptığı yayın değişimindeki faydaya inanmaktadır. Türk Milli Eğitim Bakanlığı şimdiye kadar yapılan yayının İran Milli Eğitim Bakanlığına gönderecektir. Bundan sonra yayıncılık eser, çıkınca İran Milli Eğitim bakanlığına gönderilecektir.

Türk Milli Eğitim Bakanlığı devlet ve hükümetle mutabık olduğunu gösteren bu cevabı verirken sonuçta iki kardeş millet arasında kardeşlik bağlarının ve yapılacak olan anlaşmadan memnun kalacağını bildirir.⁸⁵

Yukarıda görüldüğü gibi Türk – İran, siyasi ve ticari ilişkilerden sonra eğitim ve kültür alanında iyi doğru gittiğinin kanıtıdır. Atatürk ve Rıza Şah arasında başlayan dostluk ve kardeşlik havası tüm alt birimlere de sırayet ederek işbirliğine gidilmiştir. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır. Atatürk'ün Türkiye'si, her konuda olduğu gibi, eğitim konusunda da Rıza Şah'ın İran'ından on adım ileridedir.

Bu konuda yapılan bir incelemede 1925 yılında İran, Mısır ve Türkiye öğrenci sayısı şöyledir;

⁸⁵ BCA, Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No: 261, Dosya No: 761, Belge No: 19.

⁸⁶ BCA Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No: 261, Dosya No: 761, Belge No: 219.

Öğrencilerin sayısı; İran'da 74.000, Mısır'da 635.000, Türkiye'de ise 413.000 kişidir. 1938'de ise toplam öğrenci sayısı şöyledir. İran'da 234.000, Mısır'da 1.309.000, Türkiye'de ise 810.000'dir.⁸⁷

Rıza Şah döneminde İran'da yapılan eğitim hamleleri gayet olumlu ve süratli olmuştur. Bu dönemde modern şekilde ilk, orta okul ve liseler kurulmuştur. Yine bu dönemde Tahran Üniversitesi de açılmıştır.

Buna rağmen lise ve üniversiteye, giden öğrenci sayısı yetersizdi. Bu okullara sadece zenginler çocuklarını gönderebildi. Kırsal kesimde eğitim hala istenilen seviyede değildi. Bütçesinin % 4 eğitime ayrılmasına rağmen bu oran yeterli değildi. Rıza Şah'tan sonra yönetime geçen oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde bu süreç devam etti.⁸⁸

Rıza Şah, eğitim alanında Türkiye'yi adeta taklit ederek eğitim için işbirliği yapmak istemiştir. Türkiye'yi ziyaretinden sonra Galatasaray Lisesi'nin benzeri olan Tahran Lisesi'ni açar. Ankara'yı ziyareti esnasında gördüğü İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün bir benzerini "Huneristanı Duhteran" ismi verilen 200 yataklı olan ve İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün programını takip eden bu okulu açar.⁸⁹

Eğitim konusunda sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Rıza Şah döneminde, bu konuda önemli adımlar atılmıştır. Fakat istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Eğitim reformları İslami medreselerde bir kırılmayı oluşturdu ve geleneksel sosyal yapıyı yukarı doğru kaldırdı. Her şeye rağmen eğitim konusunda bu dönem İran bir reform yaşamıştır. Batılı ve modern eğitim kurumları oluşmuştur.

⁸⁷ G. Lenczowski, *İran Under The Pahavis*, s. 130-133.

⁸⁸ Bkz. N.R. Keddie, *Roots Of Revolution Of Modern İran*, s. 97.

⁸⁹ Bkz. BCA, Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No: 261, Dosya No: 762, Belge No: 24, Ayın Tarihi No: 7, Temmuz 1934, s. 23.

6. Sosyal Alanındaki Reformları

Rıza Şah döneminde, sadece siyasi, askeri, eğitim alanında değil, sosyal alanda da önemli reformlarını görmek mümkündür. Bu alanda Rıza Şah, bir çok yeni müessese kurmuş ve gelişmesi için önemli adımlar atmıştır. Bu alanlarda yapılan yeniliklere halk ne kadar hazırdır, ne kadar başarılı olunmuştur. Bunlar tartışılacak konulardır.

İran toplumu, 1920'lerden sonra da bir yüzyıl öncesinde olduğu gibiydi. Batı etkisiyle yüksek sınıf oluşturan küçük azınlıklar, arasında bazı belirtiler vardı. Fakat çok azdı. İran halkının büyük bir kısmı yüksek olmayan, düşük tabakayı oluşturuyordu.

Dahası yüksek sınıfın üyeleri arasındaki batılılaşma derecesi muntazam değildi. Onların çoğu Avrupa'nın günlük yaşamından esinlenerek yaşamlarını sürdürüyorlardı.⁹⁰ Küçük fakat büyümekte olan kasabalarda geleneksel orta sınıf modernleşen bir topluma dönüşmeye başladılar. Ancak hakim durumda bulunan köylü ve göçebe nüfusu ile bu ülkenin toplumunu oldukça değişme kılmıştır.⁹¹ Toplumun modernleşme çalışmaları istenilen seviyede değildi. Geleneksel kurumları değiştirmek dünyanın belki de en zor işidir.

İran toplumunu oluşturan diğer bir sınıfta bir kısmı yurtdışında okumuş aydınlardı. Bunlar profesyonel gazeteciler, doktorlar, avukatlar, öğretmenler, ordu memurları ve diğer memurlardan oluşurdu. 1920'lerde bunlarda azınlıktı ama onlar ile birlikte İran siyasi ve sosyal değiş sürecini yapmıştır.⁹²

İran'da, sosyal reformları incelerken birkaç başlık altında değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü sosyal reformların alanı oldukça geniştir.

⁹⁰ Yahya Zoka, *The Imperial Iranian Army From Cyrus To Pahlavi*, s. 230-233.

⁹¹ J.C. Hurewitz, *Orta Doğu Siyaseti, Askeri Boyutlar*, Ankara 1980, s. 271.

6.1. Kadın Hakları

İran'da 1925'ten önce bile kadınların eğitimi için bir çok kampanyalar oluştu. Rıza Şah ilk döneminde kadınlara da modern programı içinde yer verdi. Sosyal sınırlamalarını genişletti. Evde Avrupalı giyim tarzı adaptasyonuna cesaretlendirdi. Modern giyim tarzı erkekler için 1929'da kabul edilmesine rağmen, kadınlar geleneksel giysilerini giymeye devam etti.⁹³ İran'da kadınlar Avrupa'daki kadınları taklitle özendiriliyordu. Fakat kadınlara özgürlük büyük beğenilerle kabul görmüyordu.⁹⁴

İran'da kadınlar "Çador" denilen siyah çarşaf giyiniyorlardı. Rıza Şah kadınların giysilerinin değişmesinden yanaydı. Bunun üzerine Kraliçe 1928'deki yılbaşında Çador yerine başka giysi giyince toplum tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Aynı yıl Tebriz'de peçesiz kadınlara karşı bir gösteri düzenlendi. Fakat Rıza Şah amacından döndürülemedi 1934'te kadın öğretmen ve öğrencilere çadarsuz olarak okullara gitmelerine ilk defa müsaade edildi. Aynı yılda kadınlar Tahran'daki Tıp ve Hukuk Fakültesine kabul edildi. Bundan dolayı Ulemanın kışkırtmasıyla protesto gösterileri yapıldı. Fakat bu yürüyüş ve gösteriler ordu kuvvetleri tarafından bastırıldı.⁹⁵

1936'da İran kraliçesi ve prensesler Tıp Fakültesi mezuniyet töreninde bayan öğrencilerin diplomalarını verdiler. Aynı merasime katılan Şah kadın hakları ve kadınların durumu hakkında bir konuşma yaptı; "Ben kadınların bilgi ve öğrenme sonucunda kendi haklarını ve yeteneklerini gözetmekten son derece memnunum. Bizim ülkemizdeki nüfusun yarısı kadınlardan oluştuğunu unutmamamız gerekir. Henüz kadın nüfusunun istatistikleri yapılmadı. Bu günü önceki günlerle karşılaştırırsanız, ne kadar ileri gittiğinizi anlarsınız. Fakat siz bayanlar, bu gün büyük bir gün olduğuna

⁹² Bkz. Yahya Zoka, a.g.e., s. 233.

⁹³ N.R. Keddie, a.g.e., s. 97.

⁹⁴ L.V. Tohomas, R.N. Frye, *The United States And Turkey and İran*, Cambridge 1951, s. 224-227.

⁹⁵ Bkz. G.Lenczowski, *İran Under The Pahlavis*, s. 97.

dikkat etmelisiniz. Şu anda sahip olduğunuz konum ile ülkemizi yükseltme fırsatına katkıda bulunabilirsiniz.”⁹⁶

Son olarak 1 Şubat 1936’da çadorun terk edilmesini içerecek bir konun gündeme geldi. Maliye Bakanlığının o günlerde çador giyin bayan memurların işten çıkaracağını söyledi. Ayrıca çador giyen kadınlar sineme ve halk hamamlarına kabul edilmeyecekti.⁹⁷ Kadınlara belirli haklar verilmesine rağmen bu yetersiz kaldı. Medeni hukukta erkekler için boşanma kolay kadınlar için son derece zordu. Ayrılma durumunda çocuklar erkeğe verilirdi. Bir erkek hala dört kadınla evlenebiliyordu. Geçici evliliğe izin veriliyordu.

Kadın – erkek eşitliği konusunda ilk önemli teşebbüs 1963’de M. Rıza Şah tarafından yapılmış, Şah kadınların erkeklere haiz olduğu bütün haklara sahip olduğunu ilan etmiştir. İşte bu tarihten sonra İran kadını, ülkenin kalkınmasında erkeğin yanında yerini almış ve görevler yüklenmiştir. İran tarihinde ilk defa 26 Ocak 1963’te kadınlar referandumda oylarını kullanmışlar, bunu takip eden ayda kadınlar milletvekili seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır.⁹⁸

Yukarıda görüldüğü üzere Rıza Şah, kadınları iyi bir seviyeye getirmek için büyük çaba içinde olmuştur. Ancak bu konuda önemli adımlar atmasına rağmen, Atatürk’ün Türkiye’de kadınlara tanıdığı haklara Şah ulaşamamıştır. Ancak Şah M. Rıza Pehlevi’yle İran bu konuda önemli aşamalar kaydetti.

6.2. Din ve Ulemanın Durumu

İran’ın resmi dini Müslümanlıktır. Büyük bir kısmı Şii’dir. Sıffin Savaşı’ndan sonra siyasal nitelik kazanmıştır. Şiilik gitgide mezhebi bir şekil almıştır.⁹⁹ Bu

⁹⁶ G. Lenczowski, a.g.e., s. 98.

⁹⁷ G. Lenczowski, a.g.e., s. 98.

⁹⁸ İran, (İstanbul Ticaret Odası Yayınları) 1963, s. 1920.

⁹⁹ H. Raif Ayyıldız, İran (Tarihi, Fiziki, Beşeri Coğrafyası) Ankara, 1937, s. 28.

dönemde İran'ın büyük bir kısmı Azerbaycan'daki Türkler de dahil ve İran Kürdistan'ı hariç olmak üzere hemen hemen bütün İran Şii'dir. İran'da kendilerine ayrıca bir mevki şöhrat temin etmiş müctehitler vardır. Bunlar Kur'an ve ananeyi tefsir ederek Şer-i fetvalar verirler.¹⁰⁰ Müctehidlerin en meşhurları Irak'ta, Kerbela ve Necef'te bulunurlardı. Fetvaları bütün Şii camiası tarafından kabul edilir ve yetki sahibidirler. Cuma günleri İmam camilerinde namaz kılmayı tercih ederler. Müslümanların dışında İran'da Zerdüştlük, Ermeni ve Yahudiler, Bahailer önemli din gruplarıdır.¹⁰¹

Rıza Şah'ın İran'daki modernizmi önündeki en büyük engeli, dini liderler olan ulemalardır. Rıza Şah din adamlarına karşı yürüttüğü amansız politikayı sertleştirir. Yapılan değişiklikler aleyhinde mollaların herhangi bir propaganda yapmamaları için medreselerdeki eğitime de sıkı bir kontrol uygulanmıştır.¹⁰²

Mutaasıp menfaatperest mollalar ve ahudların basiretle ve sistematik bir şekilde nüfuzlarını kurması, en azılıklarını sürgün eder.¹⁰³ Ulema bir nevi kum şehrine haps edilmiştir. İran cemiyetinde maddi ve manevi otoritesi zorla elinden alınan din adamları, şah ve yaptıkları yenilikler aleyhine önce gizli sonradan da açıkça faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. 1927 yılında, Hacı Ağa Nurullah adındaki ısfahanlı dini lider Kırım şehrinde büyük bir yürüyüş düzenleyerek Şah'ın yaptığı reformları şiddetle tenkit etmiştir.¹⁰⁴

Bir süre sonra, Şiilerin Kerbela hadisesiyle oluşan programlarını yasaklar. Din adamlarının kıyafetleri modernleştirilir. Kamu mitinglerine izin veriliyordu fakat din mitingler yasaklandı. Özellikle kadın katılımcılara izin veriliyordu. Bir yıl sonra, yani 1928 yılında artık onlara da izin verilmiyordu.

¹⁰⁰ A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 17.

¹⁰¹ A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 17-18.

¹⁰² M. Saray, *Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 89.

¹⁰³ H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım İran*, s. 232.

¹⁰⁴ Bkz. M. Saray, *Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 89.

Mollaların yönetimindeki etkinliklerini kırdı. Bunun Şah'a kazandırdığı diğer bir kazanım da politikti. Bu siyasetle mollaların devlet işlerine karışmalarını engelledi.¹⁰⁵

Türkiye'de olduğu gibi laiklik ilkesini kanuni bir müeyyideye bağlamak yerine, İran şahının, din adamlarına baskı yapma yoluyla Şii Müslümanlar üzerindeki otoritelerini yok etmeye çalışması, kendisine ve reformlarına karşı din adamlarının sert bir şekilde muhalefet yapmalarına neden olmuştur. Bu muhalefet çok geçmeden bir nevi mücadele şekline dönüşecektir. Nitekim Rıza Şah, dini liderleri susturmak için tedbir aldıkça, din adamları mukavemetini artırmıştır. Sonunda, din adamları 1935 yılında Şah'ın tedbirleri için Meşhed'de, İmam Rıza camiinde bir toplantı yapmaya karar vermişlerdir. Durumu öğrenen Şah, toplantılarını dağıtmak için askeri kuvvet sevk etmiş ve çıkan çatışmada da bir çok kişi ölmüş ve yüzlercesi de yaralanmıştır. Bu olay, Rıza ile Şii ulema arasındaki ilk kanlı arbedeyi teşkil etmiştir ki, imamlar tarafından hiç unutulmamış ve affedilmemiştir. Şah olaylara sebep olduklarını ileri sürerek zamanın dini liderlerinin bir kısmını hapsedmiş, bir kısmını da sürgüne göndermiştir. Bu hadiseler, o zaman genç ve ateşli bir imam olan Humeyni üzerinde derin izler bıraktı.¹⁰⁶

Fetih Ali Şah döneminden itibaren, devletten bağımsız bir güç olan islami sınıfın etki alanı gittikçe sınırlandırılır. Eğitim kurumları üzerindeki etkisi kaldırılır. Medreseler devlet denetimine girer. Dinin devlet aygıtı ve mahkemeler üzerindeki etkisi kaldırılır. Şeriatın yerini, Avrupa'dan getirilip İran'a uyarılan yasalar alır. Medrese öğrencileri ise önceden muaf oldukları askerlik görevini yerine getirmeye zorlanır. Ayrıca vakıflar devlete devredilerek ulemanın mali bağımsızlığına büyük darbe vurulur.¹⁰⁷

¹⁰⁵ W.S. Haas. İran, s. 154-155.

¹⁰⁶ M. Saray. Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, s. 89.

¹⁰⁷ Ömer Turan, Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu, İstanbul 2003, s. 124-125.

Rıza Şah'ın ulema üzerinde yaptığı bu olumsuz yaptırımlar ulema ile şah arasında derin uçurumlar meydana getirdi. Bu süreç Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde de devam etti. Bu baskıya karşı direnip teşkilatlanan ulema, 1979 İran İslam devrimiyle Pehlevi hanedanına son verdi.

6.3. Posta, Telgraf, Telefon, Tartı ve Sağlık Alanındaki Gelişmeler

1874 yılına kadar İran'ın içinde muntazam posta teşkilatı yoktur. Nasreddin Şah'ın 1873'te Avrupa'yı ziyaret etmesinden sonra Avusturya Posta idaresinden iki memur tutulmuş 1874 ve üç sene içerisinde posta teşkilatı ve tesisatı ile uğraşmıştır ve posta teşkilatı kurulur. 1875'te ilk kez pul kullanılmıştır. 1877'de İran hükümeti uluslar arası posta teşkilatına katılır.¹⁰⁸ 1920'de ise posta teşkilatı modernize edilir. Rıza Şah Pehlevi döneminde posta teşkilatı modern halini alır.

İran'da ilk telgraf hattı Tahran ile Tebriz arasında kuruldu (1862). 1863 Rus telgraf şebekesiyle Culfada bitirilmiştir. Aynı yıl içinde İngiliz mühendis ve İngiliz sermayesi tarafından Türkiye'nin son istasyonu olan, Bağdat, Kirmanşah, Hamedan, Tahran, İsfahan, Şiraz ve Buşir üzerinden Basra körfezine kadar bir hat çekilmiş, sonrada bu hat Bağdat'tan Fao'ya tahvil edilmişti. Hindistan ile muhabere 1865'te yapıldı. 1870 ise Tahran – Londra – Berlin Karaçi arasında telgraf muhaberatı temin edildi. Merkezi İran hattı denilen muhabarat yolu 1907'de kurulur.¹⁰⁹

1925'te telsiz telgraf istasyonu Sovyetlerin teknolojisiyle kurulur. Rıza Şah bunu "Pehlevi radyo telgraf istasyonuna dönüştürür. 1927'de ise uluslar arası telgraf sistemine dönüştürülür.¹¹⁰ İran bu yılda Bern'e uluslar arası telgraf şebekesini resmen bildirmiştir.

¹⁰⁸ Bkz. A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 29.

¹⁰⁹ A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 29.

¹¹⁰ A. Ekrem, *a.g.e.*, s. 30.

İran'a telefonun hangi tarihte geldiği konusunda pek sağlıklı bir bilgiye sahip değiliz. Ancak tahminimize göre İran'a telefon şebekesinin kurulması 1930'ların başına rastlamaktadır.

Çünkü bu yıllarda Tahran'da 2500'den fazla telefon abonesi mevcuttu. Büyük şehirler arasında işleyecek bir konumdaydı.¹¹¹

Telgraf ve telefon hatlarının tesisi için Türkiye ile İran arasında 14 Mart 1937 tarihinde Tahran'da bir özel anlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma altı maddeden oluşmaktadır. İki ülke arasında telgraf ve telefon iletişim hatlarının tesisine ve halen mevcut hatların yeniden düzenlenmesine karar vermişlerdir.¹¹² Ayrıca bir kültür antlaşmasında yapılır.¹¹³

Bu antlaşma metninin ana hatları şunlardır diyebiliriz: Türkiye ile İran 1937 senesi içinde, Beyazıt ve Makû arasındaki telgraf hattının tanzim edecekler. Beyazid – Tebriz telgraf hattına, işlerlik kazandırılmasına karar verirler. İki ülke telgraf şebekelerini Van ve Kotur arasında bağlamakta karar kılarlar. İki hükümet telefon şebekelerini en geç 1939 senesinin sonuna kadar birleştirme kararı alırlar.¹¹⁴

Yukarıdaki görüldüğü gibi İran Şah ile modernizm adına yeni yapılanmaya girmiş Türkiye'den ise bu konularda da yardım talep etmiştir. İran, Posta, Telefon, Telgraf sorununu ancak önemli ölçüde 1940'ların başında önemli ölçüde çözülebilmiştir.

¹¹¹ A. Ekrem, a.g.e., s. 30

¹¹² Reşat Yazıcı, *Türkiye İslam Ülkeleri, Anlaşmalar ve Mevzuat*, C. 15, s. 304.

¹¹³ Türk – İran Devletleri arasında kültür esaslarını tesbit, kültür ve sanat bağlarını takviye ve iki memleket arasında ilim alanında işbirliği yapmak amacıyla 29.01.1954 kültür anlaşması yapıldı. Bkz. R. Yazıcı, "Türkiye İslam Ülkeleri" s. 374-377.

¹¹⁴ R. Yazıcı, *Türkiye İslam Ülkeleri*, s. 304-305.

İran'da 1926 yılı öncesi İran'da tartı olarak Tebrizin 2.970 kilo ağırlığındaki okkası kullanılırdı. Ağır eşyalar içinde 225 kilo ağırlığındaki Havar (Yeni eşek yükü) kullanılırdı. 1926'da ağırlık birimi olarak vahdet kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁵

Bu dönemde İran'da en önemli sorunlardan biri de sağlıktı. Geçmişte kızamık, sıtma, trahom ve tüberküloz gibi çeşitli bulaşıcı hastalıklar büyük insan kayıplarına neden olmuştur. Fakat Rıza Şah ile başlayan süreçte 20 yıl içinde hastalıklar büyük ölçüde kontrol altına alınmış sıtmaya karşı yapılan çalışmalar olumlu sonuçlar verdi.¹¹⁶

Bu dönemde Şah mükemmel hastahane, en iyi sağlık gereçleriyle personeliyle Viyana ve Newyork'ta yetişmiş doktorlarıyla yapılması gerekeni yapamıyordu. Bir çok eksik göze çarpıyordu Hemşireler, hastane hademeleri ve her şeyden önce sağlık kurullarındaki eksiklik hastalar arasında görülünce proje bozgunu uğramış oluyordu. Ayrıca koruyucu hekimlik ve halk sağlığı çok önemliydi. Öncelikli hastalar için özel programlar yapılmalıydı.¹¹⁷

Rıza Şah'ın ilk dönemlerinde sağlık konusundaki bu eksiklik kendisini gösteriyordu. Adalet ve eğitimde görülen gelişmeler sağlıkta yetersizdir ve sağlık teşkilatı çok zayıftı. Her türlü salgın hastalıklara hiç müdahale yapılmadan kendi haline bırakılmıştı.¹¹⁸

1928'den itibaren her yıl Avrupa'ya burslu olarak 100 tane başarılı orta öğretim öğrencisi, üniversite eğitimi için gönderildi. Bunlar arasında Tıp Fakültesi öğrencileri de vardı. Ayrıca 1935'te kurulan Tahran Üniversitesinde, Tıp Fakültesi de açıldı.¹¹⁹ Böylece İran, sağlık konusundaki eksiklerini belli bir süre içinde tamamlayabilirdi.

¹¹⁵ A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 31.

¹¹⁶ *İran*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, s. 18.

¹¹⁷ Bkz. L.V. Thomas, R.N. Frye, *The United States And Turkey and İran*, s. 223 - 227

¹¹⁸ BCA Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No : 261 Dosya No : 755 Belge No : 25

¹¹⁹ C. Lenczowski, *İran Under the Pahlavis*, s. 90.

Rıza Şah'tan sonraki yönetimde sağlık konusunda da önemli gelişmeler kayd edilir. 1953'te 13 sağlık merkezi kurularak salgın hastalıklarla mücadele eder. Bu yılda 6 milyon kadına aşı yapılır. Hastanedeki yatak sayısı 400'den 2300 yükselir.¹²⁰ Daha sonraki yıllarda bu gelişmeler devam eder.

24 Ağustos 1921 tarihinde İran meclis kararıyla İran'da kurulan İran Pastör Enstitüsü sağlık alanındaki katkılarına devam ediyordu.¹²¹ Bu müessese tüm eksik ve aksaklığına rağmen varlığını devam ettiriyordu.

6-9-1931 tarihinde Türkiye hükümetinin çıkardığı bir Kararname ile Türkiye, Suriye, İran ve Irak'la, müşterek bir sınır sağlık zabıtcısı kuruluyordu. Amaçları ülkeler arasındaki hayvan hastalıklarının geçişine engel olmaktı.¹²²

Rıza Şah'ın, diğer alanlarda olduğu gibi sağlık alanında da önemli adımlar atmış, ancak bu dönemdeki gelişmeler tüm iyi niyetlere rağmen yeterli seviyeye ulaşamamıştır.

7. Tarım ve Sanayi Alanındaki Reformlar

Ülkenin toplam yüz ölçümü 165 milyon hektardır. Bu arazinin yaklaşık olarak 14.8 milyon hektarı ekilebilmektedir. Sulu tarım arazisi ise 4 milyon hektardan azdır.¹²³ İran esas itibari ile tarım ülkesi olduğundan ekonomi hayatı bilhassa toprağa dayalıdır. Toprağın başlıca mahsülleri: Hububat, buğday, mısır, arpa ürünleri olup 1900 m rakımındaki Hemedan'a varıncaya kadar olan her yerde yetişir. Karun Ovası ve Buşir Ovası, çok bereketlidir.¹²⁴ İran nüfusunun % 75'i doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak tarım ile uğraşmaktadır.¹²⁵

¹²⁰ İran, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, s. 18-19.

¹²¹ BCA Fon Kodu: 0 30 10, Kutu No: 261, Dosya No: 755, Belge No: 27

¹²² BCA Fon Kodu: 0 30 18 01, Kutu No: 26, Dosya No: 63, Belge No: 5

¹²³ Mehmet Tomanbay, İran Ekonomisi, Dış Politika Dergisi, C.V. S. 3, Ankara 1994, s. 120.

¹²⁴ H. Raif Ayyıldız, İran (Tarih, Fizik Beşeri Coğrafyası), s. 32.

¹²⁵ İran, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, s. 31.

Nemli ve rütbeli Hazar mıntıkasında, pirinç yetişir. Buğday ve arpa ise kuruzeriyat usuli ile yapılmaktadır. Afyon üretimi ilk defa 1880 başlamış Rıza Şah döneminde devlet kontrolü altına alınmıştır. Pamuk ise hemen hemen tüm vilayetlerinde yetiştirilmektedir. Ancak ihracat için, Hazar Denizi kıyıları, Horasan, İsfahan ve Yezd vilayetlerinde pamuk yetiştirilir. İhraç edilen meyvalar karşı üzüm, kuru kaysı, portakal, limon, badem, ceviz ve hurmadır. Bunlar daha ziyade Rusya'ya ihraç edilmektedir. Ayrıca ipek üretimi önemli yer tutar. 1860 da yıllık 1 milyon altındır. Rusya, İtalya ital edilmektedir. İran'da diğer önemli üretim ise, Tebriz, Kum, Şiraz, Kirman, Sultanabat, Hemedan, Horasan ve Fartsa yetiştirilen meşhur İran halılarıdır. Bizim piyasamızda olduğu gibi Avrupa'da da meşhurdurlar. Diğer önemli bir üründe tütün ve tömbekidir. Başlıca üretim yeri isfahandır. Türk hududu boyunca ve Urmiye mıntıkasında tütün ekilmektedir.¹²⁶

Rıza Şah'ın belli bir şekilde reformda başarısız olduğu toplum sektörü tarımdı. 1921'den sonra 15 yıl boyunca tarımı geliştirmek amacıyla hemen hemen hiçbir adım atılmadı. Tabi ki bu dönemde bazı reformlar yapıldı.¹²⁷ Karaj'da 1929'da bir tarım kolejli açıldı. 1930'da bir tarım bankası kuruldu. 1925'ten sonra yabancı tohum getirilerek kaliteyi geliştirmeye çalışıldı. 1932'de tarımın gelişmesi için yeni program yapıldı.¹²⁸

1937'de Rıza Şah Toprak reformu yapmaya çalıştı. Bunun amacı köylü ve toprak sahipleri arasındaki en uygun toprak kullanımı içindi. Ne yazık ki uygulanamadı. Çünkü yürütülebilmesi toprak sahiplerine bırakılmıştı. Bu reformu sevmeyen toprak sahipleri bir şey yapmadılar. 1939'da Rıza Şah adalet bakanına İran bölüşümü anlaşmalarının imkanlarını araştırmak için yetki verdi. Fakat bir sonuç

¹²⁶ A. Ekrem, *Bugünkü İran*, s. 23-24-25.

¹²⁷ 1928 köylülere yeni vergilerin konulması karşısında, köylüler vergi ödememe konusunda ayaklanır. Bu hareket köylü komitesi olarak adlandırılır. Bu köylü hareketi Rıza Han'ın konumunu sarsmak için bir fırsat olarak görüldü. Şah ise onları teskin ederek, köylü hareketini yerli elit ve seçkin güce karşı kullanmak istediği için, köylülere karşı kullanmak istediği için, köylülere karşı askeri güç kullanmadı. Bkz. S. Cronin, *İranian*, s. 371.

¹²⁸ G. Lenczowski, *İran Under the Pahlavis*, s. 96-97.

alınmadı.¹²⁹ Tarım, kendi haline bırakılmamış olmakla beraber sanayide olduğu gibi göze çaracak derecede ileri gidememiştir.¹³⁰

Ancak tarım alanındaki önemli gelişmeyi Rıza Şah'ın oğlu M. Rıza Şah'ın döneminde görmekteyiz. 26 Ocak 1963 günü 12 maddelik Ak devrimi halkın oyuna sunarak kabul ettirir. Bu devrim maddelerinden biride toprak reformu ile ilgilidir. Hazine topraklarının dağıtımı toprağı olmayan vatandaşlara 15 yıllık uygun taksitlerle dağıtır. Böylece köylü nüfusunun % 22'si toprak sahibi oldu.¹³¹

İran'da daha öncede var olan hayvancılık bu dönemde önemli gelişme sağlayamadı. Koyun sürüleri, büyük baş hayvanlar ve at yetiştiriciliği İran'da ön plandadır. İpek böcekçiliği Hazar denizi kıyılarında yetiştirilirdi. Şah bunlar gelişimi için önemli bir gelişme sağlayamadı.

Ülkenin sanayileşmesi konusunda ilk ciddi teşebbüsler Rıza Şah zamanında başlamış, İran'ı ekonomik yeterliliğe kavuşturma yolunda devlet önderliği altında bazı hamleler yapmıştır. Bu itibarla kurulan ilk tesisler devletin teşebbüsüyle meydana gelmiştir.

Rıza Şah, yabancı ithalatı önlemek için sanayi devriminin temelini atar. Bu konuda din teşvikçi olur. Devlet fabrikaları milli ekonomi bakanlığına bağlı bir bölümü olan endüstri ve madencilik bölümü tarafından üretildi.¹³²

İran'da 1927'de milli banka kurularak yabancı bankaların hakimiyetini ortadan kaldırdı. Ülkenin hammaddesinden istifade etmek üzere yalnız makinelerini sipariş etmek suretiyle dokuma, tekstil ve şeker fabrikaları kurulur.¹³³ Yabancı sermayenin katılmasıyla İran'da sanayi hamlesi başlar. Ülkede gaz, cam, şeker, kibrit ve tekstil

¹²⁹ C. Lenczowski. a.g.e., s. 97.

¹³⁰ R. Furon. İran, s. 179.

¹³¹ Turhan Bilgin. İran'da Akdevrim, Ankara, 1973, s. 2-5.

¹³² G. Lenczowski, Under The Pahlavis., s. 94.

sanayisi alanında önemli gelişmeler olmuştur. Kazvin’de yün fabrikaları açıldı. Tahran’da yün ve pamuk fabrikası açıldı. Hükümet sanayi yatırımında hiçbir fedakarlıktan kaçmadı.¹³⁴ Sanayi hamlesi zamanla ülke çapında yaygınlaşmaya çalışılmıştır.

Horasan’da büyük iplik ve her türlü konserve fabrikaları yapılmış ve çalışmaktadırlar. Ayrıca koza, pamuk ayırma, denk bağlama fabrikaları vardır. Tebriz’de büyük deri fabrikası üç tanede Avrupa’ya gönderilmek üzere yalnız ham deri hazırlayan, ayrıca dört tane yün eğirme ve büyük fabrikaları vardır. Reşt’te kanavişe ve kendir pirinç, çeltik adı ve balık avlama, üretme ve havyar ticareti bir arada toplayan fabrikaları Kazvin’de ve Kereste küp ve toz şeker yapan iki büyük şeker fabrikası ve ayrıca çimento fabrikaları vardır. Ülkenin diğer bölgelerinde iki seneye kadar dört şeker fabrikası daha faaliyete geçecek ve bir çok çorap ve trikotaj fabrikaları memleketin ihtiyacını tatmine çalışmaktadırlar.¹³⁵ Sanayinin gelişimi için kapsamlı bir program düzenleyen hükümet karlı çıkar. 1941’de hazır gelirli tütün ve kağıt üretimine de başladı.¹³⁶

İran’ın son beş asır zarfında en kıymetli sanayini elle dokunan halılar teşkil etmiştir. Ancak İran’da anilin boyalarının halıcılıkta gittikçe fazla bir surette kullanılması bu malların eski şöhretlerinin kaybetmesine neden olmuştur. Diğer taraftan Türkiye’de üretilen halılar, İran halılarına rekabet edecek duruma gelmişlerdir.¹³⁷ El ile yapılan yün halılar Şiraz, Tebriz, Hamedan Sultan Abad ve Kirman kasabalarında dokunur. Fakat yeni ve modern fabrikaların açılmasıyla üretimi artan halıların fiyatı ucuzlamıştır. Bazı imalathanelerde ipek halılarda dokunmaktadır.¹³⁸

¹³³ H. Gerede. *Siyasi Hatıralarım I.*, İran, s. 230.

¹³⁴ A. Ekrem. *Bugünkü İran*, s. 25.

¹³⁵ İbrahim Hoyi. *Vakit Gazetesi*, No: 5904. 16 Haziran 1934, s. 7.

¹³⁶ L.V. Thomas. R.N. Frye. *The United States And Turkey and Iran*, s. 227.

¹³⁷ A. Ekrem. *Bugünkü İran*, s. 25-26.

¹³⁸ H. Raif Ayyıldız, *İran*, s. 38.

İran'da, sanayileşme çabaları ilk olarak 1926-1940 arasında Rıza Şah tarafından tekstil, şeker, çimento, gıda ürünleri ve benzeri fabrikaların açılmasıyla başlamıştır. 1950'ler boyunca da gübre, şeker, çimento fabrikaları devlet desteğini alarak gelişmeleri devam etmiştir. Bu dönemde, özellikle İran – Sovyetler Birliği arasında gerçekleştirilen bir anlaşmayla demir – çelik ve makine sanayi ile ilgili kimi yatırımların boru hattı aracılığıyla satılacak doğalgaz karşılığı yapılması kararlaştırılmıştır.¹³⁹

İran tarihinde önemli bir yer işgal eden Rıza Şah, 1926-1941 yıllarında İran'da söz sahibiydi. Yönetimde bulunduğu süreçte şunları yapmayı amaçlar. Ancak bir kısmını başarır diğer bir kısmında arzularına ulaşamaz.

Şunları amaçlamıştır:

İş güvenliği sağlamayı, modern ordu ve polis teşkilatını kurmayı, modern haberleşme sistemi, endüstriyel gelişim ve dışarıya bağımlılığı azaltma sanayi gelişimini sağlamak geleneksel toplumdan modern topluma geçmek, modern ve çağdaş eğitim sistemini kurmak istemiştir.¹⁴⁰

Türkiye'de, Atatürk'ün yaptığı gibi Rıza Şah'da yukardaki isteklerine ulaşmak için bir dizi reformlar gerçekleştirdi. Bunlar bir an için ülkenin ilerlemesi sonucu doğurmakla birlikte sürekli bir düzeye götürülmeyecek kadar yüzeyde kalmışlardır. Modernleşme çabaları çerçevesinde Şah kadınların peçe taşımasını, din adamı olmayanların dini kıyafetlerin giymelerini yasakladı. Din adamlarının nüfuzunu kırdı. Yeni bir anayasa hazırladı. Kara ve demiryolu yapımı, ordunun yeniden düzenlenmesini sağladı. Modern bir eğitim sistemine geçilip üniversite kurdu. Önemli sanayi atılımları yapıldı. Adalet mekanizmasını yeniledi. Bütün bunarı yapmasına rağmen feodal toplum yapısını değiştirmede için istenilen başarıyı yakalayamadı.

¹³⁹ M. Tomanbay, İran Ekonomisi, Dış Politika Dergisi, C. V.S. 3, s. 122.

¹⁴⁰ P. Avery, The Cambridge History Of İran, s. 226-227.

Türkiye’de Atatürk’ün yaptığı inkılaplar çok başarılı olmasına rağmen, ancak İran’da gerçekleştirilen reformlar Türkiye’deki reformlar kadar başarılı olamadı. Zaten Atatürk, Rıza Şah reformlarının karşılaştırılması konusunda bu nedenleri açıklamaya çalışmıştı.

Her şeye rağmen belli bir dönem İran’a damgasını vuran Rıza Şah ülkenin kalkınması için önemli girişimlerde bulunarak, İran toplumunu her yönüyle modern batı seviyesine ulaştırmaya çalışmıştır.

8. Rıza Şah’ın Reformlarında Atatürk’ün Tesiri

Bundan önceki konularda bahsettiğimiz gibi Rıza Şah reformlarını yaparken İran’da daha önce, Nasreddin Şah ve Muzaffereddin Şah’ın yaptığı yeniliklerden yararlanır. Aynı şekilde M. Kemal Atatürk inkılaplarını gerçekleştirirken III. Selim, II. Mahmut, Tanzimat ve Meşrutiyetlerde yararlanmıştı. Yani her iki lider de ülkelerde daha önce alt yapısı olan ıslahat hareketlerinin, daha düzenli daha modern olan ıslahatlar yapmışlardır.

Türkiye’de, Atatürk’ün yaptığı gibi Rıza Şah da bir dizi reformlar gerçekleştirdi. Bunlar bir an için ülkenin ilerlemesi sonucunu doğurmakla birlikte, sürekli bir düzelmeye götürmeyecek kadar yüzeyde kalmışlardır.¹⁴¹ Buna rağmen İran’da geniş ve köklü reformlar yaparak ülkesini modernleştirmeye çalıştı. İran’da pekçok reformu gerçekleştirdi. Özellikle eğitim alanında bir çok yenilikler yaptı. Ordunun düzenlenmesi, kapitülasyonları kaldırması ve sanayiye geliştirdi. Vatanseverlik ve milliyetçilik duyguları aşıladı.¹⁴²

¹⁴¹ Bahman Nirumand, *Hür Dünya’nın Diktatörlüğü İran*, Ankara 1968, s. 26.

¹⁴² Güney Çağlar, Atatürk’ün Tahran Büyük Elçisi, Hüseyin GEREDİ, zamanında Türkiye – İran ilişkilerine bir bakış, Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk 4. Uluslar arası Kongresi, Türkistan – Kazakistan, 1999, s. 980.

Rıza Şah başbakan olurken; M. Kemal Atatürk, aynı yıl ülkede Cumhuriyeti kurar. Rıza Şah Türkiye’de, Cumhuriyetin kurulmasından etkilendi. Hat ta bu dönemde Tahran büyük elçimiz Memduh Şevket Esandal’ın bu konuda tahminleri şöyledir: “Ben Rıza Han’ın Meclis-i Mebusan’da mümkün olur ise Cumhuriyet ilan edeceğimi, olmaz ise kaydı hayat şartıyla veya birkaç sene içinde şah olacağını zan ediyorum” der.¹⁴³

Rıza Şah, ulusallığa önem veriyordu. İlk yıllarında kabileciliği bırakıp yerine daha ulusal ve merkezi devlet kurma isteği vardı. Bu örneğiyle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ve kendine model olarak da M. Kemal Atatürk’ü görüyordu.¹⁴⁴ Ancak Türkiye’nin şansı Cumhuriyet’ten sonra laik kuralları benimsemesiydi. Fakat İran’da ulema, bunu önemsemedi. Bunun için İran’da, Cumhuriyet pek reva görmedi.¹⁴⁵

Bu dönemde Rıza Şah’ın İran’da yapmak istediklerini Atatürk’e benzetenler çoğunluktadır. Bir bakıma yaptıklarına baktığımız zaman aynı şeyleri görebiliriz. Rıza Şah’ın reformlar üzerinde büyük bir isteği vardı. Türkiye’deki Atatürk’ün inkılaplarından etkilemiyor ve Türkiye’de Atatürk’ün çıkardığı yaptığı herhangi bir yeniliği, Rıza Şah bir iki yıl içinde aynısını yapmaya ve uygulamaya çalışıyordu.¹⁴⁶

Rıza Şah, İran’da şunları yapmıştı: Kendisini öncelikle askerlik alanında göstermiştir. Batı uygarlığının yeniliklerini, ülkesine getirmeye çalıştı. İran’ın islamiyet öncesi görkemini vurgulayarak, birleşik bir ulusal duygu yaratmaya çalıştı. Ahamenid ve Sasani imparatorluklarının aslan ve güneşi İran bayrağı üzerine çizildi ve dini etkinin sınırlandırılması için, Müslümanlıktan önceki zoroastranizm inancı da devlet dini olarak kabul edildi. Eski Sasanice’den esinlenerek, yeni hanedanlığa “Pehlevi” adı

¹⁴³ Muzaffer Uyguner, “Memduh Şevket Esandal’ın Tahran Günlüğünden”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt. 20, S. 187., Ankara 1996, s. 62-63.

¹⁴⁴ Setephane Cronin, Rıza Şah And The Disintegration Of Bacthiyari Power İran, 1921-1934, *Iranian Studies*, Wolume 33, Number, 3-4, Summer, 2000. S. 350-351.

¹⁴⁵ Peter Avery, *The Cambrindge History Of İran*, Newyork, 1991, s. 223.

¹⁴⁶ Nikkı R. Keddie, *Roots Of Revolution*, London, 1981, s. 398.

verildi. Rıza Şah, İran'ı Modern bir devlet ve İranlıları modern bir toplum haline getirmek için çeşitli reform hareketlerine girişti.¹⁴⁷

Ancak işi oldukça zordu. Yüzyıllar boyunca köylerde ağanın kentlerde sömürücü ve nüfuzlu kişilerin ortağı olan mollaların ahutların yanında, halkı geleneksel aşılara büyüyen şeyhler, dervişler seyitler ve tekkelerin etkisini bir anda yok etmek, her yönü ile geri kalmış bir toplumu bir anda maddi ve manevi olarak çağdaş düzeye ulaştırmak mümkün değildi. O yola girmek hünerdi. Bir takım reformlar, yenilikler yapmak, toplumu hızla geliştirmek, sosyal ekonomik ve kültürel kalkınma yapmak gerekiyordu. Atatürk'ün inkılaplarından esinlenen büyük Rıza Şah, bunları yapmaya çalışıyordu.¹⁴⁸

Rıza Şah, yapmak istediği yeniliklere ulema iyi gözle bakmıyordu. Bundan dolayı ulema üzerine ağır bir baskı yapmaya başlar. Bu yüzden Şah ve ulemanın arası iyice açılırdı.¹⁴⁹

Rıza Şah Pehlevi reformlarının yanı sıra İran'a yeni kan yeni hayat aşılayan bu şahsiyeti Şah tahtında değil, Cumhurbaşkanı koltuğunda görmek isteyenler vardı.¹⁵⁰ Ancak bu güzel çabalara sadece din adamları değil, tüccarlar ve politikacılara karşı koymaya çalıştılar.¹⁵¹ Bunun için Rıza Şah, Türkiye'deki Atatürk inkılaplarının yakaladığı başarıyı yakalayamadı.

Aslında İran, Türkiye'de uygulanan yazı reformu dışında tüm ekonomik ve sosyal reformları kopya edercesine, üstelik Türkiye ile hemen hemen aynı dönemde uygulayan bir ülkeydi. Başka bir deyimle nitesel bakımdan aynı olan reformların her iki ülkede de aynı dönemde uygulandığı, hatta alınan sonuçlar arasında büyük bir benzerlik olduğu, inkar edilmeyecek tarihsel bir gerçektir. Öte yandan reformların

¹⁴⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara, 1989, s. 61.

¹⁴⁸ Kenan Esengin, *İran Ak Devriminin Getirdikleri*, İstanbul, 1973, s. 16.

¹⁴⁹ Mehmet Saray, *Türk İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990., s. 88.

¹⁵⁰ Mehmedzade Mirza Bala, *Ermeniler ve İran, Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 85. 1993, s. 166.

uygulandığı politik şartlar arasındaki derin ayrılığın gözden kaçırılması çoğu zaman tarihsel gerçeklere taban tabana aykırı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oluyor.¹⁵²

Konu İran açısından değerlendirildiği zaman iki görüş ön plana çıkıyor: Bunlardan biri Rıza Şah'ı, İran, Mustafa Kemal Atatürk'ü diye gösteriliyor. İkincisi ise İran'ı batılılaştırma ve modernleştirme yolunda atılan adımların, uygulanan reformlarının bizzat Rıza Şah'ın dehasından doğduğunu ileri sürüyor.¹⁵³ Atatürk'ün başarıyı yakalamamasının Rıza Şah'ın ise istenilen yeterli başarıyı yakalayamamasının çeşitli nedenleri vardır: Rıza Şah diktatör olarak acımasız taktikleri programın başarısını etkiledi. Her şeyden önce Atatürk'ün Türk halkında uyandırdığı saygı ve sevgiyi Şah İran'da kendisi için yaratamadı. Ayrıca iki ülkenin politik düzenleri arasındaki farklılıklar, izledikleri dış politik doğrultular arasındaki farktan, Emperyalist ülkelerin başta İngiltere olmak üzere iki ülkeye ilişkin farklı politikalar¹⁵⁴ ayrıca 1930'lu yılların başından itibaren Rıza Şah'ın, Hitler'e karşı derin sempati beslemesi, Şah'ı, diktatörlüğe özendirmiştir.¹⁵⁵ Atatürk'ün ise, tam anlamıyla demokrat, şefkatli ve barış adamı olmasıdır.

Şah, bir çok yönleri ile örnek almak istediği Atatürk'ün aksine, kişisel iktidar ve zenginlik hırsı ile, siyasal rakiplerinin çoğunu apaçık öldürterek, ortadan kaldırmaya başlamıştır. İran aristokrosisi de Şah'ın bu terör yönetiminin kurbanı oldu. Servetleri ellerinde alınarak Şah'inkine eklendi. Dolayısıyla Rıza Şah, Türkiye'de Atatürk İnkılaplarının yaygınlığını, köklülüğünü ve başarısını yakalayamadı.¹⁵⁶

Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nda kazandığı başarısıyla ülkemizde milli kahraman ilan edilir. Ayrıca Atatürk, Türkiye'yi yabancıların işgalinden temizlemek, tam bir siyasi egemenliğe bağımsızlığa kavuşturmak yolunda verilen savaştan sonra halkın

¹⁵¹ Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, İstanbul, 1986, s. 195.

¹⁵² Cihangir Fehmi, *Atatürk Devrimlerinin Uluslar arası Etkisi*, Ankara, 1994, s. 2463.

¹⁵³ C. Fehmi, a.g.e., s. 2463.

¹⁵⁴ Bkz. C. Fehmi, O.Sander, a.g.e., s. 2465 – 61.

¹⁵⁵ Bkz. B. Nirumand, a.g.e., s. 26.

¹⁵⁶ O. Sander, *Siyasi Tarih*, s. 61.

desteğini sağladı. Şah, İngiliz emperyalizmine karşı, Gilan, Mazderan, Azerbaycan ve Horasan bölgelerinde çıkan isyanları kişisel iktidarı için kanlı bir şekilde bastırdı. Böylece halkın desteğinden yoksun kaldı.¹⁵⁷ Bu da bize şunu gösteriyor ki Rıza şah Atatürk'ü örnek almış ancak bir çok alanda onu takip etmekte yetersiz kalmıştır. Batıcılık, asırlarca Türk toplumunun önemli faktörü olmuştur. Atatürk'ün modern fikirleri, inkılapları çok erken yayılmasına rağmen Rıza Şah buna ayak uyduramadı.¹⁵⁸ Buna paralel olarak Atatürk ve Rıza Şah yetiştirme tarzı olarak da farklıydılar: Atatürk askeri akademide eğitim gördü, İttihat ve terakkiyi yakın takibe aldı. Batı medeniyetinde çok etkilendi, Batı fikir ve metotlarını yakından takip etti. Rıza Şah ise içine kapanık batı teknolojisi ile iletişimi kazak tugayında olmuştu, batıyı çok yakından bilmiyordu. Buna rağmen Rıza Şah İran modernizasyonun gerek duyduğu biriydi.¹⁵⁹

Bununla birlikte Rıza Şah İran'ın kaderini değiştirmiş, İran bayrağını yükseklerde dalgalandırmış, İran inkılabı için önemli adımlar atmıştır.¹⁶⁰ İnkılap Türkiye'si ile İran inkılabı bir tarihi kapatıp yeni bir tarih açan iki önemli olaydır.¹⁶¹

Bütün bunlara rağmen işin aslına bakılırsa, İran geniş kapsamlı bir reform hareketine Türkiye kadar hazırlıklı değildi. Batı eğitim kurumlarında okumuş yada okuyan, Avrupa düşünce ve dünya görüşüne sahip çok az İranlı vardı. Ayrıca Atatürk'ün gerçekleştirdiği inkılaplar öncesinde Türkiye, İran'a göre Avrupa ile daha çok içli dışlı idi. Üstelik İran, Türkiye kadar bütünleşmiş de değildi. Türkiye, reformların kök salabileceği homojen bir toplumken, İran çeşitli ırk ve mezheplere bölünmüş durumdaydı.

Rıza Şah, batılı anlamda modernizme giderken, Türkiye ve Atatürk'ü kendisine örnek almışsa da yukarıda saydığımız bir çok nedenden dolayı, Atatürk kadar başarılı olmadı. Bunu sadece Rıza Şah'a bağlamak doğru olmaz, çünkü İran toplumu da buna hazır değildi.

¹⁵⁷ C. Fehmi, *Atatürk Devrimleri*, s. 2465.

¹⁵⁸ William S. Haas, *Iran*, Newyork, 1946. s. 141

¹⁵⁹ W.S. Haas, *İran*. s. 145

¹⁶⁰ *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*; No: 4632, 16 Haziran 1934. s. 1

Farklı ırk toplum ve taban tabana aykırı iki doğrultu, Türkiye yurt içi istikrarını sağlamış, ekonomik bağımsızlığının temelini atmış özerk bir dış politika izleyen halkını yanına alan bir ülkeydi. İran ise göstermelik istikrarını polis, jandarma ve ordu gücüne dayandıran, yabancı sermayenin nüfusunu kıramayan bir ülkeydi. Her iki ülkenin başında reform konusunda amaçları aynı fakat kişilikleri farklı liderler vardı.

Rıza Şah, biraz daha hırslı kişiliğe sahipti.¹⁶² Bu itibar ile yeniliklerini yaparken çok detaylı düşünmediği kanısındayım. Ancak şunu söylemek gerekir ki hakikaten Atatürk'ü ve Türk inkılabını kendisine örnek alan bir kişiydi. Samimi reform yanlısıydı diyebiliriz.

¹⁶¹ Cumhuriyet Gazetesi; No: 3635, 20 Haziran 1934. s. 1

¹⁶² Rıza şah batılılaşma reformlarını yeterli hazırlığı yapmadan kabul ettirmesi aleyhine dönebiliyordu. İnsanların onlardan birin almak gibi çabaları yoktu. Onların bazılarında ileriye görmeme eksikliği vardı. Demokratik yöntemler geri plana itiliyordu. Rıza şahın kaprisleri sık sık geçmiş yönetimi andırıyordu. Şah'ın dini liderler aleyhindeki baskısı toplumu ürkütüyordu. Bütün reformlar halk tarafından kolay kabul görmüyordu. Bu nedenle şah'ın reformları, Atatürk reformlarının ulaştığı düzeye çıkamadı. Bkz. I. V. Thowas and R.N Frye. The United States And Turkey And Iran, Newyork, 1951. s. 227

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK – İRAN SİYASİ İLİŞKİLERİ II (1932-1938)

1- 1932 Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasından Sonraki Gelişmeler

Tarihi süreç içerisinde Türk – İran siyasi ilişkilerini birinci bölümde ele almıştık. 1932 Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasına kadar ki süreci detaylı olarak incelemiştik. Bu bölümde de bu antlaşmadan sonraki dönemi incelemeye çalışacağız.

Türk Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra Türkiye Cumhuriyet ile İran devleti arasında siyasal ilişkiler kurulmuş ve bu ilişkiler geçmiş tarihteki ilişkilere oranla bambaşka bir yol izlemiştir. Atatürk'ü, yeni Türkiye Cumhuriyetine yönünü çizen ve komşularla dostluğu büyük önem veren politikaları İran'la çok dost bir şekilde geliştirmiştir.

İran'da Rıza Şah, Ankara hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurmakta gecikmemiş, Ankara'ya 1921 tarihinde Mümtaziddövlé'yi ilk olağanüstü büyükelçi olarak atanmıştı. Atatürk tarafından Tahran'a ilk büyük elçi Memduh Şevket Bey atanmıştı.¹

Türk Kurtuluş Savaşı'nı izleyen yıllarda Türkiye'nin doğu sınırında İran'la bazı sınır anlaşmazlıkları olmuştur.² Bu anlaşmazlıklar Musul sorunu, Nasturi ayaklanması, Şeyh Sait olayı ile ilgiliydi. Türkiye bu ayaklanmaları batırılması sırasında bazı Kürt aşiretlerinin sınırı geçerek baskın yapmaları huzursuzluk yaratmaları, sınır tecavüzlerinin artması iki ülke hükümetleri arasında karşılıklı suçlamalara ve protestolara neden olmuştu.³

¹ Hasan Berke Dilan, Türkiye'nin Dış Politikası (1923-1930), İstanbul, 1998, s. 74.

² Arif Çolak, Tarihte Türk – İran İlişkileri, Ankara, 1976. s. 127.

³ H. Berke Dilan, Türkiye'nin Dış Politikası, s. 74.

22 Nisan 1926 tarihinde Tahran'da iki devlet arasında sınır sorumlularına son vermek amacıyla bir Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalanmıştı.⁴ Bu antlaşma Türk – İran ilişkilerinde önemli bir adım olmuştur. Altı maddeden oluşan bu antlaşma Türk-İran arasındaki mevcut sorunların hemen hemen çoğunu çözüme bağlıyordu.⁵ Ancak bu antlaşma istenilen tüm sorunları çözmemiştir. Çünkü antlaşmadan sonra oluşan yeni sorunlar ister istemez başka çözüm yollarını beraber getirecek ve hatta yeni antlaşmaları gerekli kılacaktır.

Bu yüzden 1926 Antlaşması, sınır meselesini tamamen halletmemiştir. Sınır bölgesindeki aşiretlerin baskıları Türk – İran ilişkilerini bozmaya devam etmiş, hatta diplomatik ilişkilerin kesilmesi tehlikesini yaratmıştır.⁶ Sınır bölgesinde yaşanan olaylara, sınır tecavüzlerine son vermek için 1926 Antlaşmasına ek protokolün imzalanması 15 Haziran 1928'de Tahran'da gerçekleştirildi.⁷ İki maddeden oluşan bu protokolde iki taraftan biri, bir veya birkaç devletin düşmanca hareketlerine hedef olursa öteki tarafın önlem alması için, tüm gayreti ile çalışması ve bu çalışmaya karşın savaş çıkarsa iki tarafın kendi çıkarlarına uygun bir çözüm bulması için aralarında görüşmeler yapılacaktı.⁸

1930 yılında Ağrı Dağı bölgesinden, bazı isyancıların İran'a geçmesi üzerine Türkiye tarafından bir hudut düzenlemesi teklif edildi. İran'ın bunu kabul etmemesi üzerine gerginlik başladı.⁹ Ağrı Dağı olayları, Türkiye topraklarına tecavüz emniyet ve asayiş ihlal ve İran ile aramızda bir harp çıkmayı hedef edinen tahrik ve teşviklerin neticesinden başka bir şey değildi. İran'ın ise bu görüşe, bu gerçeğe ancak olayların zoruyla katıldığını, yürütülen askeri harekete ise doğrudan katılmaktan kaçındığı bilinmektedir.¹⁰

⁴ H. Berke Dilan, a.g.e., s. 74.

⁵ Arif Çolak, Tarihte – Türk İran İlişkileri, s. 128.

⁶ M. Gönlübol, C. Sar. Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, Ankara 1990, s. 86.

⁷ A. Çolak, a.g.e., s. 128.

⁸ H. Berke Dilan, Türkiye'nin Dış Politikası, s. 75.

⁹ Ferhat Başdoğan, Güncel Konular, Ankara, 1998, s. 119.

¹⁰ H. Berke Dilan, Türkiye'nin Dış Politikası, s. 75.

Daha sonra bu olayların çözümü için Tahran'da 23 Ocak 1932'de imzalanan Antlaşma ile Türk – İran sınır hattının tayini ve uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik antlaşmalarını içeren iki anlaşma imzalanmıştır.¹¹ Bu antlaşmaların birincisinin uygulanması sırasında Ağrı Dağı sınır bölgesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Tahran'da varılan anlaşmadan sonra bu defa Ankara'da 5 Kasım 1932 tarihinde 1926 tarihli Dostluk ve Güvenlik antlaşmasını yenileyen bir antlaşma imzalandı.¹² Bu antlaşmalardan sonra iki ülkenin ilişkileri daha dostça bir havaya girmiş oldu.

Türkiye ile İran arasındaki sınır sorunu 1932'de bu Antlaşma ile çözüldükten sonra ikinci dünya savaşına kadar ikili ilişkiler “altın yıllarını” yaşayacaktır.¹³

Tevfik Rüştü Bey, kasım 1933'te tekrar Tahran'a gitmiş daha önceki antlaşmaları yeniler. Biri dostluk diğeri tarafsızlık ve iktisadi işbirliğine ait olmak üzere iki antlaşma birde bundan başka suçluların iadesine yönelik geçici bir antlaşma imzalanmıştır.¹⁴

Tevfik Rüştü Bey, yıllar sonra gittiği Tahran'da, Tahran Büyük elçiliğimizin verdiği ziyafet sonucunda 1932 Antlaşmasıyla ilgili şunu söylemektedir: “Tahran'ı ilk defa olarak görmemin bana müyesser olmuş olduğu 1932 senesinden beri, dost İran'ın büyük şefi Rıza Şah Pehlevi'nin idaresi altında her sahada hiç şüphesiz kardeş İran milletinin mukadderatında mesud ve geniş ıslahat vücuda getirmiş olmasından dolayı daha büyüktür. Bu sevinç çok geniş bir şumulü olan mesud bir takım hadiselerin iki memleket arasında mevcut olan dostluk münasebetlerini tersin etiş ve bu münasebetleri tam bir vuzuh ve derin bir samimiyet derecesine çıkarmış olmasından ve bu vuzah ve samiyetin bugün bu münasebetlerin mümeyyiz evsafını teşkil etmesinden dolayıda artmaktadır. Bu dostane münasebetlerin en iyi ifadesi, şahsen yekdiğerine çözülmek bilmez, kardeşlik

¹¹ A. Çolak., *Tarihte Türk – İran İlişkileri*, s. 128.

¹² H. Berke Dilan, *a.g.e.*, s. 75.

¹³ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, C.1., İstanbul 2001, s. 357.

¹⁴ Güney Çağlar, *Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede zamanında Türkiye – İran İlişkilerine Bir Bakış, Atatürk Araştırma Merkezi, C.III. 1999. Ankara, s. 996.*

rabitalara bağılı olan iki namder devlet reisinin basire karane düşüncelerinin semeresi olarak Türkiye ile İran arasında teessüs etmiş olan dostane anlaşmalardır.¹⁵ Haziran 1934'te, Türkiye'yi ziyaret eden İran devlet başkanı Rıza Şah ve İran konusunda önemli yazı dizileri hazırlayan gazeteler vardı. 16 Haziran 1934'teki Vakit Gazetesi bu anlaşma ile ilgili şunları yazmaktadır:

Hudut hattının tayinine dair iltifatname Ocak 1932'de Tahran'da imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Türk – İran hududu kesin halledilmiştir. Ağrı Dağı mıntıkasında bazı arazinin bize verilmesi ve buna mukabil İran'a arazisi verilmesi ile bu mesele hal edilmiştir.¹⁶

Görüldüğü gibi son derece önemli olan bu antlaşma, Türk-İran arasındaki sorunların çözümünde adeta bir numara olmuştur. Bu antlaşma ile hem sınır sorunumuz hal edilmiş ve hemde dostluk ilişkilerimiz gelişmiştir. Fakat diğer konular için gerekli girişim ve çözüm yolları bu dönemde sönüktür.

1932'de çalışmalarına başlayan Türk – İran ortak sınır tespit komisyonu çalışmalarını ancak 1934'te tamamlanır. Ancak "Hudut meselesi" dışında yapılması kararlaştırılan konularda İran'ın oyalayıcı aşırı korkak ve karışıklığa uymak istemeyen tavrı nedeniyle hiçbir ilerleme sağlanamıyordu. Hüsrev Bey ne zaman merkeze bu meseleyi de "1930'daki usullerle" çözmeyi teklif etse şu cevabı alıyordu: Bu gibi meselelerde İran hükümetine müsait bulunmak hükümetimizin siyaseti icabından olduğunun nazırı dikkat tutulması. Hüsrev Bey'in sözleriyle, hudut meselesi haricindeki diğer işler, Ankara'nın manasız, hatalı uysallık zihniyeti yüzünden askıda kalmıştır.¹⁷

Türk – İran ilişkileri 1932'de imzalanan Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasından sonra iyi ve dostane ilişkilere neden olmuştur. Bu ilişkilerin bazı konulardaki gelişimi

¹⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 1 Temmuz 1937, s. 3.

¹⁶ Vakit Gazetesi, No: 5904, 10 Haziran 1934.

¹⁷ Gökhan Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türkiye – İran İlişkileri, *Avrasya Dosyası*, C.5, Ankara, 1994, s. 168.

yetersiz olsa bile iki devlet arasında güven hasıl etmiştir. Bu itibarla İran Şah'ı Türkiye'yi ziyaret etmeye karar verir.

2. Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti

Türk dış politikasını komşu devletlerle iyi ilişkiler kurmak ilkesine dayandıran ve komşu devletlerle ortak işbirliği yapılmasına büyük önem veren Atatürk bu amaçla İran'la ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Atatürk, Tahran büyük elçimiz Hüsrev Bey'le 18 Haziran'da yaptıkları görüşmede; artık hudut meselesi çözümlenmiş olduğundan Şah Hazretleri ile şahsen istediğini, fakat kendisinin seyahatine bu sıralarda imkan olmadığından çok muhtemeldir ki Şahında İran'dan fazla ayrılamayacağı için bir teftiş gezintisi şeklinde hudut civarında buluşmayı düşündüğünü söyleyerek selamlarıyla birlikte uygun bir şekilde Şah'la bu konuda görüşmesini emretmiştir.¹⁸

Hüsrev bey Ağustos 1933'te şahı ziyaret ederek Atatürk'ün davetini iletir. Şah cevaben: "Ben esasen Gazi Hazretlerini, Ankara'da makamlarında resmen ziyaret etmek kararındayım. Fakat bu iki nihayet üç sene sonra mevkii fiik koyabilirim. Muahaza bundan evvel önümüzdeki sene tesadüfi bir şekilde hudut üzerinde bulunmak ve tanışmak fikrinizi pek tasvip ederim. Gazi hazretlerinden vaki olacak işaret intizaren müstakil olduğum böyle bir mülakata hazırım."¹⁹ demiştir.

Bu görüşme üzerinde geçen zaman zarfında Şah, Türkiye'yi ziyareti yukarda da iletmiş gibi geciktirebilirdi. Atatürk'ün 1933 sonbaharında Şah'ı resmi daveti üzerine, Şah hazretleri aldığı bu davetten son derece sevinir ve teşekkür eder.

Reisi Cumhur hazretleriyle, buluşmak ve görüşmek hususunda Şah su sözleri söyledi: "Sabırlı bir adam olduğum malumdur. Fakat iki şeye sabrım kalmamıştır: Biri

¹⁸ Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I. İran*, İstanbul, 1952, s. 263.

¹⁹ H. Gerede, a.g.e., s. 264.

Avrupa'daki oğlumu görmek, diğeri dostum sevgili Gazi hazretleriyle buluşmak ve tanışmak. Bunun için kurum sekiz on ay kadar sonra yani gelecek yaz doğruca Ankara'ya giderek evvela Türkiye Reisi Cumhuriyet Gazi Hazretlerine resmi ziyaret yapmak, ondan sonra hususi bir şekilde "İncognito" İsviçre'deki oğlumu görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete resmi ziyaret yapacak değilim"²⁰ diyordu.

Ancak Rıza Şah'ın, bu konuda pek aceleci olmadığını görüyoruz. Tahran büyük elçimiz Hüsrev Bey ise Şah'ı bu konuda ikna etmek için uğraş vermiştir.

Atatürk'ün Şah Rıza Pehlevi'yi ilkbaharda, Ankara'da görmek istediklerini arzusu üzerine şah bu isteği kabul ederek Mayıs ayında Bağdat'a uğrayarak Nuseybin üzerinden Türkiye'ye seyahat edebileceğini aktarır.²¹

Rıza Şah'ın, Türkiye'ye yapacağı resmi ziyaret kamuoyuna Mayıs 1934 başında açıklandı. İki tarafta geziye, çok önem verdiler. Bu gezi Rıza Şah için, ilk yurtdışı gezisi olacaktı. Türkiye içinde prestij meselesiydi.²²

Şahın, Irak üzerinden Türkiye'ye ziyaret etmek istemesinin asıl sebebi: Bu vesile ile Bağdat'a uğrayarak, Irak ve Şaltularap sorununu çözmek istiyordu. Ancak İran Şahı'nın yeni ve genç olması, Irak hükümetinin İngiliz nüfuzu altında olması. bu sorunun çözümünü zorlaştırmıştır. İran hükümeti, Irak'ın haziran ayının sıcaklığını bahane ederek bu seyahatin güzergahını değiştirdi.

Şahın, Türkiye'yi ziyareti Tebriz – Trabzon yol güzergahı olduğu, İran hükümeti Türkiye'ye bildirir. Bunun üzerine yol güzergahında gereken hazırlık ve tedbirler alınmaya çalışıldı.

²⁰ Bkz. Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.2, Ankara 1994, s. 219-220.

²¹ H. Gerede, Siyasi Hatıralarım I. İran, s. 267.

²² G. Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türk – İran İlişkileri, s. 168.

Bu arada Tahran Büyükelçimiz H. Gerede hükümetimize gereken programın yapılmasını önerir ve bazı tavsiyelerde bulunur: “Şah Hazretlerinin her şeyden evvel bir asker olduğunu bilvesile arz etmek isterim. Yani Türkiye’yi ziyaretlerinde kendilerine deniz, kara ve hava kuvvetlerimizin en güzel gösterişlerinin askeri müesseselerimizin, mekteplerimizin, silah ve cephane fabrikalarımızın ve kendilerinin İran’da bir çok çiftlikleri olması sebebiyle ziraate çok ehemmiyet verdiğinden model çiftliklerimizin, fenni ziraat müesseselerimizin ve şimendifer inşaatımızın mühim olmasının sıhhi müessesatımızın gösterilmesini velhasıl kendilerinin fikir ve ilim adamı daha ziyade görgüye ehemmiyet veren hayat sahasında yetişmiş zeki ve ameli bir şahsiyet olduklarının yapılacak programda dikkate nazarında tutulmasını hassaten tavsiye ederim efendim.”²³

Bunun üzerine gereken tedbirler alınmaya başlıyor. Şah için gezi programı hazırlanır. Rıza Şah Hz’ni geçecekleri her vilayetin başlangıç ve intiha hudutlarında da tanklar yapılmıştır. Gürbulakta büyük takın üzerine Farsça “hoş geldiniz” cümlesi yazılmıştır.²⁴ Sadece, Gürbulakta değil Şah’ın konaklayacağı ve merasim yapacağı tüm şehirlerimizde tanklar yapıp merasim alanları düzenleniyordu. İstanbul Karaköy köprüsü ve Dolmabahçe Sarayı’nın önünde tanklar hazırlanıyordu.²⁵

Türkiye’de çıkan ulusal gazeteler İran’ı tanıtan ve Türk – İran sorunlarını dile getiren, M. Kemal Atatürk ve Rıza Şahı, yaptıkları inkılapları anlatan yazı dizilerini başkılmışlardır. Bunlardan Cumhuriyet Gazetesi, Ahmet Ağaoğlu’nun kaleminden İran inkılabı²⁶, Vakit Gazetesi Erzincan Mebusu Aziz Semih’in kaleminden Türk – İran hudutlarında gördüklerim²⁷ ismi altında yazı dizileri yazılmaya başladı.

²³ Bkz. H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım İran*, s. 268-269. Atatürk’ün Milli Dış Politikası, C.2, s. 229-230.

²⁴ *Cumhuriyet Gazetesi*, No: 3625, 10 Haziran 1934 s. 1.

²⁵ *Vakit Gazetesi* No: 5895, 7 Haziran 1934. s. 1.

²⁶ *Cumhuriyet Gazetesi* No: 3625, 10 Haziran 1934, s.3.

²⁷ *Vakit Gazetesi*, No: 5895, 7 Haziran 1934, s. 5.

Rıza Şah, kalabalık bir heyetle ölkemize teşrif etmek için Tahran'dan yolu koyular heyetinde bulunan şahıslar devlet erkânı, hükümet yetkilileri, gazeteciler vs.dir.

Şah Hazretlerinin refakatlerinde bulunmakta olan zevat şunlardır:

Hariciye Nazırı Seyit Bakır Han, Ferit Amanullah Han, Mirlivar Efhami, Mirлива Kopal, Miralay Erfa, Şah Hazretlerinin birinci teşrifatçısı, Mirza Hüseyin Han Sami, Hususi kalem müdürü Mirza Hüseyin Han suki ve Nizam Karagözlü, Hususi tabii Emirhan Alem, Binbaşı Gaffar, Yüzbaşı Mürtaza Han, Yüzbaşı Hüsrev Han, deniz yüzbaşısı Zelli, tophane yüzbaşısı Müzeyyen, Hariciye Nezareti memurlarından Farisher ve Kudsi, birinci mülazım kadimi alır.²⁸

Şahın, ölkemizin topraklarına gireceğini Gürbulak'ta karşılayacak Türk heyetine şu şahıslar bulunuyordu: Birinci ordu müfettişi Ali Sait Paşa Hazretleri ile Kolordu Kumandanı Vekili ve Müstahkam mevki kumandanı Ali Kemal Paşa, Kolordu Erkanı, Harbiye Reisi ve Protokol Dairesi Şefi Muavini, Beyazıt Vilayeti valisi, İmadettin, Bayazıt Emniyet müdürü ve Hariciye vakaleti üçüncü daire şefi Kemal beylerden müteşkil heyet Şah hazretlerini karşılayacaklardır.²⁹ Bir piyade taburu ve bir sahra bataryası tarafından selamlanacaktır.

Merasime Ağrı şehri Kumandanı kumanda edecek, Şah Hazretleri Gürbulak'a yaklaşırken batarya 21 pare top endahat edecek ve merasim başlayacaktır.

Şah hazretlerinin geçecekleri vilayetlerin valileri, kendilerini vilayet hududunda karşılayacak ve diğer vilayet hududuna kadar teşyi edeceklerdir. Müstahkem mevki kumandanlarında kendi garnizonları dahilinde refakatlerinde bulunacaklardır. Şah hazretlerinin Trabzon'a kadar olan güzergahta ikamet ve istirahat edecekleri yerlerde birer bölük ihtiram kıt'ası ikamet edilecektir. Şah hazretleri, ikametlerine tahsis edilen yerlere

²⁸ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3625, 10 Haziran 1934, s. 1.

²⁹ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3626, 11 Haziran 1934, s. 1, Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 7-8.

gelirken bir ihtiram mangası tarafından verilecek işaret üzerine şah hazretlerine mahsus bir bayrak çekilecektir.³⁰ Müfarakatlerinde de aynı merasim yapılacaktır.³¹

2.1. Rıza Şah Gürcübulak'ta

10 Haziran 1934'te Rıza Şah Pehlevi, saat 9'da Gürcübulak'ta üzerinde Farsça "Hoş geldi" yazılı takı geçerek hududumuza girmişlerdir. Tahran büyük elçisi Hüsrev Bey, İran'ın Ankara büyük elçisi Sadık Han, Şah hazretlerine refakat ediyorlardı. Ayrıca yukarıda saydığımız Türk ve İran heyetleride hazır bulunmuşlardır. Şah hazretleri, hududa teşriflerinde bunda Türk ve İran marşlarını çalmış, bir tabur piyade resmi ihtiramı yapmış, bir sahra bataryası 21 top atımı ile büyük misafiri selamlamıştır. Orada bulunan misafirler paşa tarafından Şah'a taktim edilmiştir. Hudutta kurulan çadırlarda bir müddet istirahattan sora şah hazretleri ve mahiyetindekiler otomobillere Beyazıt'a hareket etmişlerdir.³²

Şah ve beraberindekiler Gürcübulak'tan, Iğdır, Kağızman, Kars yolunu takip ederek Erzurum'a varmışlardır.

Şah'ın, Erzurum'a girişlerinde halk tarafından selamlanarak tezahüratlarla karşılanmıştır. Erzurum valisi Necat Bey, kendisini misafir etmiştir.³³ Şah hazretleri, Horasan'dan geçen İran transit yolu hakkında izahat aldılar. Bu yolun Tahran'a gidip gitmediğini yetkililere sorar. Vali bey, yol inşaatının henüz bitmediği için bir müddet sonra bunun mümkün olabileceğini söyledi.³⁴ Buradaki tetkiklerinden sonra Trabzon'a hareket eder.

³⁰ Ayın Tarihi, No: 7 Temmuz 1934, s. 8.

³¹ Vakit Gazetesi, No: 5896, 8 Haziran 1934, s. 1.

³² Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 8.

³³ Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 11.

³⁴ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3628, 13 Haziran 1934, s.1.

İran şahı Rıza Pehlevi'nin, Türkiye ziyaretinde amaçlarının sadece seyahat etmek olmadığı, Türk ve İran devletini yakından ilgilendiren konuları öğrenip, Ankara'da bu konular üzerinde tartışıp olumlu kararlar almak istiyordu.

Bu arada Rıza Şah Pehlevi'yi karşılamak üzere, Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Ordu mafethisi Fahrettin Paşa ve Cumhurbaşkanı genel sekreteri Hasan Rıza Bey, Ankara'dan İstanbul'a, İstanbul'dan Yavuz zırhlısıyla Trabzon'a hareket etmişlerdir.³⁵ Görüldüğü gibi Türkiye bu ziyareti çok önemseyip misafir perverliğini gösteriyordu.

Şah Hazretleri, Erzurum üzerinden Bayburt, Gümüşhane yolunu takip ederek Trabzon'a varmıştır. Trabzon'da Dış İşleri Bakanımız Tevfik Rüştü Bey ve diğer heyetle görkemli bir merasimle karşılanarak misafir edilmiştir. Ertesi gün, Yavuz Zırhlısıyla Samsun'a hareket eder.

Ayrıca donanma kumandanı ve yavuz süvarisinin refakatinde geminin muhtelif yerlerini gezerek izahat almıştır.³⁶

Samsun'a, aynı merasimle çıkıldı. Mecidiye kruvazörü ile Kocatepe torpidolarının seyrini takip etmişlerdir. Vali ve Kolordu komutanı Yavuz'a çıkarak şahı selamlarlar.³⁷ Şah aynı ilgiyi Samsun'da da görmüştür. Samsun'da tütünleri ve tohumlardan numune matehassıs istedi. Numuneleri İstanbul'a gönderilecektir.³⁸ Rıza şah gezdiği her yerde özellikle teknolojik eserlerle yakından ilgileniyor ve inceliyordu.

³⁵ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3627, 12 Haziran 1934, s. 1-3.

³⁶ Ayın Tarihi No: 7, Temmuz 1934, s. 15.

³⁷ Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s.15.

³⁸ Vakıf Gazetesi, No: 5904, 16 Haziran 1934, s. 1-7.

2.2. Rıza Şah'ın Ankara'ya Gelişi ve İncelemeleri

Rıza Şah trenle Samsun'dan Ankara'ya hareket eder. 16 Haziran'da Ankara'ya varır. O günkü gazetelerin manşetleri şöyledir: “Hakimiyeti Milliye Büyük Misafirimiz Hoş Geldiniz” Cumhuriyet Gazetesi, “Ankara Tarihi bir gün yaşadı”, Vakit Gazetesi, “Ankara, Dost İran Hükümdarını selamladı.” Başlıklarında haber vermişlerdir.

Hüsrev Gerede, hatırasında Ankara'ya varışlarını şu şekilde açıklar: “16 haziran cumartesi öğleden sonra saat birde yavaş yavaş yeni Ankara istasyonuna girdi. Peronda rüzgarla dalgalanan ipek sarı saçları, güzel endemiyle Gazi, sağında meclis Reisi, vekilleri solunda Mareşal Fevzi Paşa ve Ali Şura azaları, arkasında vekaletler, ordu erkanı beklemekteydiler. Büyük üniformasını giymiş, nişanlarını takmış, sıkılğan bir halde trende inmekte olan Şaha doğru Gazi derhal ilerleyerek samimi, neş'eli bir tarzda şah'ın ellerini muhabbetle sıktı. Gardaki merasim Vali ve Belediye Reisinin kısa bir “hoş geldiniz” nutku ile sona erdi.”³⁹

Şah Rıza Pehleviye, Ankaralılar büyük ilgi gösterip sevgi gösterilerinde bulunurlar. Ankara'dan halk evine giden otomobilde iki devlet reisleri ve her ikisinin bayraklarını yan yana gören Ankara halkı, Türk – İran ilişkilerinin dostane olacağının kanısına varmıştır.⁴⁰ Şah Ankara'daki halk evine konuk olur.

M. Kemal Atatürk, Çankaya'da Şah'ın şerefine bir akşam yemeği verir. Bu ziyafete şah'ın maiyetleriyle birlikte T.B.M.M. Başkanı Kazım Paşa, Başbakan İsmet Paşa, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa, Milletvekilleri, Dış işleri temsilcileri ve bazı komutanlar hazır bulunmuşlardır. Ziyafetin sonunda Cumhurbaşkanı M. Kemal Atatürk, bir konuşma yapar.⁴¹

³⁹ H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım*, s. 285.

⁴⁰ *Hakimiyeti Milliye Gazetesi*, no: 4633, 17 Haziran 1934, s. 1.

⁴¹ *Vakit Gazetesi*, No: 5905, 17 Haziran 1934, s. 9.

Bu Nutkunda: “Büyük dostum aziz biraderim Şahin Şah Hazretleri! Kardeş İran milletinin Ulu Reisini, Türkiye’de selamlamakla duyduğum sevinç çok büyüktür. Ziyareti şahaneniz bütün Türk Milletini bahtiyar etti”.

Türkiye – İran münasebetlerinin tarihi gözden geçirilirse, bu iki memleketin dostluktan ayrıldıkları zamanlar en müşkül devreleri yaşamış oldukları görülür. Halbuki milletimizin tabii temayülleri ve yüksek menfaatleri icabı olan dostluk bağları kuvvetlendikçe her iki millet kuvvetli hale geldi ve refah buldu. Türkiye Cumhuriyeti bu hakikati tamamen idrak ederek İran dostluğunu siyasetinin en esaslı umdelerinden biri haline getirmiştir. Nasıl ki zâtı şahanelerinin kudretli idaresi altında komşu ve kardeş memleketle de aynı duygulara, aynı görüşle kıymet ve ehemmiyet verilmiş böylece sarsılmaz ve silinmez bir Türk – İran dostluğu kurulmuştur.

Şahinşeh hazretleri, memleketimizin bütün terakkilerini alaka ve muhabbetle takip ediyordu. Yüksek iradenizin yarattığı eserleri, en derin hürmetle karşılıyordu. Türkiye ve İran binlerce senelerden beri deruhte etmiş oldukları yükselme ve yükseltme rolünde , bugün de kuvvetli ve kudretli adımlarla ilerliyorlar. Bu iki kardeş milletin, bu defa medeniyet için, insaniyet için şüphede inkişaf etmekten başka gayeleri olmayan milletimizin, aynı zamanda umumi sulha hadim olmayı en şerefli vazife saydıklarına şüphe yoktur.

Türk milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bu günü tarih, yalnız Türkiye – İran münasebetinde değil, cihan sulhunda sayılı günlerden olarak kaydedilecektir.

“Dost ve kardeş milletin büyük hükümdarı, Türkiye’nin ulu dostu olan zâtı şahanelerine daime refah ve saadetini temenni ederek sıhhati şahanelerine ve kardeş milletin ikbaline ve Türkiye İran dostluğunun feyizli inkişafına içiyorum.....”⁴²

⁴² Bkz. Hakimiyeti Milliye Gazetesi, No: 4633, 17 Haziran 1934, s. 1-3, Vakit Gazetesi, No: 5905, 17 Haziran 1934, s. 9, Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 18-19.

Bu ziyafetde Rıza Pehlevi'de şu konuşmayı yapar:

“Büyük dostum ve aziz kardeşim Türkiye'nin azametli Reisi cumhuru hazretleri, memleketinize vürudumdan beri Türk devleti ve milleti tarafından gösterilen hararetli kabul ve samimi hissiyat ile aziz kardeşimin mevedetle mali beyanatı bende büyük tesir hasıl etmiştir.

Dost ve komşu milletin büyük rehberi olan zatı devletinizin vatan perverane rehberliği altında, fevkalade süratle inkişaf ve saadet yolunda ilerlemekte ve azim terakkiyata mahzar olmakta bulunduğunu bir çok zamandan beri memnuniyetle görüyorum.

Reisi Cumhur hazretleri, zıمامı devleti elime aldığım ilk günden beri Türkiye ile dostluk lüzumunu hissettim ve bugünkü mesut vesile ile görüyorum ki, Türkiye ile İran arasında çok samimi ratıbalı mevcuttur ve işin esası o derece sağlamdır ki bu dostluk istikbalde her türlü tezelzülde masun bulunacaktır. Komşu ile kardeş iki millet kemali itimam ve itminan ile yekdeğerine dayanarak terakkiyatı idame etmek, medeniyetin tevsiiine çalışmak ve dünyanın umumi sulhuna hizmet eylemek mukaddes vazifesini ifa edecektir.

Aziz kardeşimi tekrar görmeye çok arzu eder ve imkan husulünde İran'a teşrif buyurmak suretiyle beni mesut edeceklerini ümit eylerim.

Samimi kalpten aziz kardeşimin saadet ve selametini ve İran'ın dost ve komşu milletinin terakki ve azametini dilerim ve “selameti an dosti muazzam cami horda bülend mikünem”⁴³

⁴³ Hakimiyeti Milliye Gazetesi, No: 4633. 17 Haziran 1934, s. 1-3, Vakit Gazetesi, No: 5905. 17 Haziran 1934, s. 9, Ayın Tarihi No: 7, Temmuz 1934, s. 18-19.

18 Haziran'da Büyük Millet Meclisini ziyaret eden Şah, Meclis Müzakerelerini takip etmiştir. Meclisin ikinci celsesi açılırken, Meclis başkanı Kazım Paşa'dan söz alan Başbakan İsmet Paşa, şu noktalara dikkat çekmek ister:

İran'la yüzyıllık hudut meselesi ihtilafı hal edilmiştir. Hudutlardaki emniyet ve asayişin sağlandığını, ılım konusunda birbirlerine yardımcı olacaklarını, ilişkilerin barışçıl olması, komşu ülkeleride rahatladığı, ekonomik sahalarda iki memleketin işbirliği içerisine gireceğini ve dostluk, kardeşlikten bahseder.⁴⁴

Rıza Şah'ın Dış İşleri bakanlığındaki ziyareti ve temaslarında iki ülkeyi ilgilendiren sorunlar görüşülür ve uluslar arası politika hakkında görüş alış verişinde bulunur. Üç saat süren bu görüşmeler sonucunda tam bir mütabakat sağlanır.

Ankara'daki gezi ve incelemeleri devam eder, Çubuk Barajı'nı gezerek incelemelerde bulundu. Yüksek Ziraat Enstitüsünde incelemeler yapar ve Türkiye'deki tarım hakkında bilgi alır. Anatomi enstitüsünde incelemeler yapar. Terbiye enstitüsü ve Numune hastahanesini şereflendirir. Hıfzısıhha enstitüsünde gezi ve incelemelerde bulundu. Askeri fabrikayı gezerek incelemeler yapar. Daha sonra Genel Kurmay Başkanlığını ziyaret ederek incelemelerde bulundu. Ayrıca Kız Enstitüsü ve Ticaret liselerini gezdi.⁴⁵

Ankara'daki gezi ve incelemelerini tamamladıktan sonra, Atatürk, İsmet paşa, Tevfik Rüştü, Rıza Şah ve mahiyetindedir. Ankara'da T.B.M.M Kazım. Genel Kurmay başkanı Fevzi Paşalar, İcra vekilleri, mülki ve askeri erkan tarafından Ankara İstasyonunda törenle heyeti İzmir'e gönderdiler.

⁴⁴ Vakıf Gazetesi, No: 5907, 19 Haziran 1934, s. 7, Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 21-22.

⁴⁵ Ayın Tarihi, No: 7 Temmuz 1934, s. 23-27.

2.3. Rıza Şah'ın İstanbul'a Gelişi ve İncelemeleri

Atatürk, Rıza Şah ve beraberindeki heyet Eskişehir'e gelerek uçak sanayini inceler. Burada bombardıman ve savaş uçakları bir gösteri düzenlediler.⁴⁶ Şah Türk uçak sanayini yakından inceledikten sonra buradan ayrılır. Afyon'da incelemeler yaparlar. Alan yurttan sonra Manisa'ya varırlar. Manisa istasyonunda bulunan coşkulu halk Atatürk ve Rıza şahı alkışlarla selamlar. Manisa'da piyade ve topçu alaylarını teftiş edip yeni inşa edilmiş, hastaneyi gezdikten sonra İzmir'e hareket edilir. 23 haziranda İzmir'e varılır.

İzmir'de protokol tarafından görkemle karşılandıktan sonra burada Şah'a özellikle, uçak filolarının saldırıları ve faaliyetleri, diğer kıtaların havadan ve karadan hücumları, kıtalar arasında anlaşma ve haberleşme konusunda bilgi verilir. İran heyetini memnuniyetini bildirmiştir. İzmir'deki incelemeler bittikten sonra Balıkesir'e hareket edilmiştir. Balıkesir'de büyük bir törenle modern tesisatını teftişle bulunmuşlardır. Şehin Şah hazretleri büyük bir hürmet ve alkışları içinde akıldan aldıktan ve şehrin içini dolaştıktan sonra vali konağına dönmüştür.⁴⁷ Çanakkale'ye hareket eden heyet burada da halkın çılgınca tezahüratıyla karşılanmıştır. Burada Çanakkale muharebeleri hakkında bilgilendirilir. İran Şahı ve Atatürk görkemli bir törenden sonra Gül Cemal vapuru ile İstanbul'a hareket eder.

Atatürk, Rıza Şah ve beraberindeki heyet muhteşem bir merasimle Sarayburnu'ndaki rıhtımda sivil ve askeri erkan tarafından karşılanır.

Şah Hazretlerine, İstanbul'da "asarı atika" Topkapı, askeri ve vakıf müzeleriyle, muhteşem camileri, askeri okullar ile üniversite gezdirildi. Yıldızda kara ve deniz harp

⁴⁶ H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım*, s. 287.

⁴⁷ Bkz. *Ayın Tarihi*. No: 7, Temmuz 1934, s. 30-36. H. Gerede, a.g.e., s. 287-288.

oyunları, Sultan Hamid'in ufak tiyatrosunda Milli Mücadeleye ait sinema gösterildi. Dolmabahçe Sarayı'nda misafir kaldı.⁴⁸

Rıza Şah hazretleri, İstanbul'da kaldığı sürece Tarihi ve Turistik yerleri gezmiş, üniversite, okullar, askeri, sanayi dalları üzerinde incelemelerde bulunmuş ve önemli fikirler elde etmiştir. Ayrıca M. Kemal Atatürk Şah'a bir uçakta hediye etmiş, bu uçağı pilot yüzbaşı Enver Bey daha sonra İran'a götürecektir.⁴⁹ Rıza Şah ülkesine dönmek için İstanbul'da, Tahran'a orandan geldiği yolu takip ederek ülkesine dönecektir ve İstanbul'dan 2 Temmuz 1934'te ayrılır. Şah 4 Temmuz günü Trabzon'a varmış, oradan Erzurum'a hareket etmiştir. 5 Temmuz günü Erzurum'a varılmıştır. 6 temmuzda büyük yolculuğunun sonuna gelip saat 17.30'da Gürbulak sınır kapısından İran'a geçilmiştir. Şah'ın arzusu üzerine, Şah'ın Türk topraklarına girmesinden beri yanında bulunan bir çok asker ve sivil görevli Şah'ı Makû'ye kadar uğurlamışlardır.

Çeşitli değerlendirmelerde bulunulurlar. Şahin Şah Hazretleri bu gün hareket buyurular. Bize, İran'ın kardeşliğini getiren aziz misafir şimdi bütün Türkiye'nin muhabbetini götürüyor.⁵⁰ Şahin Şah Hazretleri gazi ile vedalaşırken İran'da görüşmekten çok memnun olduğunu bildirir.⁵¹

Yaklaşık olarak Türkiye'de 27 gün kalan Rıza Şah, Türk Milleti'nin misafir perverliğini yakından tanıma fırsatını bulur. M. Kemal Atatürk'ü, yakından tanır. Türkiye'nin tarihi ve turistik yerlerini görme imkanına kavuşur. Bununla birlikte Türk eğitimini, sanat, askeri, ekonomik, sağlık ve sanayi kuruluşlarını yakından inceleyerek fikir edinir. Bunun yanı sıra bu ziyaret ile Türkiye İran karşılıklı olarak güvenlik ve

⁴⁸ Bkz. H. Gerede. Siyasi Hatıralarım I, s. 289, Vakıf Gazetesi, No: 5915, 27 Haziran 1934, s. 1-9.

Cumhuriyet Gazetesi, No: 3643, 28 Haziran 1934, s. 1, Cumhuriyet Gazetesi No: 3645, 30 Haziran 1934, s. 1.

⁴⁹ Vakıf Gazetesi, No: 5920, 2 Temmuz 1934, s. 9. Ayın Tarihi, No: 7, Temmuz 1934, s. 40-43.

⁵⁰ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3647, 2 Temmuz 1934, s. 1.

⁵¹ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3648, 3 Temmuz 1934, s. 1.

dostluklarının artmasına vesile olur. Şahın ziyareti konusu⁵² ve Türkçe'si konusunda⁵³ki bazı görüşler vardır.

2.4. Rıza Şah'ın Ankara Ziyaretindeki Beklentileri ve Sonuçları

Rıza Şah pek çok konuda kendisine örnek olduğu ve yardım aldığı Atatürk'ü Türkiye'ye gelerek ziyaret etmiş ve ülkesine mutlu bir şekilde dönmüştür.

Bu gezide neler konuşulup tartışıldı ? Şah Rıza Pehlevi'nin temel amacı neydi ? Bunlar oldukça düşündürücü konulardı. Şah'ın temel amacı her alanda (siyasi, iktisadi ve askeri) yakınlaşarak İngiltere ve Rusya'nın karşılıklı baskılarını dengelemektir.⁵⁴ Türkiye'ye yakınlaşarak destek olacak böylece güçlü olduğunu gösterecekti.

Şah, Türkiye ile ekonomik sorunları görüşüp çözüme kavuşturmak istiyordu. İthalat ve ihracatı geliştirmek niyetindeydi. İran halılarının Türkiye yönelmeleri lazım, hatta İstanbul bu konuda merkez olmalıdır.⁵⁵ Azerbaycan ekonomisini Rusya'ya bağımlılıktan kurtarmak için Tebriz – Trabzon ticaret yoluna işlerlik kazandırmak istiyordu.⁵⁶

⁵² Zata Rıza Şah iki defa İran dışına çıktı. Bir keresinde Şiânın Irak'taki kutsal mekanlarını ziyaret etti. Diğeri ise 1934'te Atatürk'ü ziyaret etti. Türkiye'yi birlikte gezdiler, Türkçeyi bildiği için gezisi mükemmel geçti. Ancak Avrupa'yı da gezmeyi düşünüyordu. Fakat Türkiye'nin gelişmesinin İraninkinden büyük olması gerçeğinden etkilendi ve direkt olarak memleketine döndü halkını daha sıkı çalıştırmaya devam etti. Bkz. R.N.Wilber, *İran, Past And Present*, Newjersey, 1976. s. 129.

⁵³ “Şahinşah Hazretleri misafirleri ve kabul ettikleri Türklerle doğrudan doğruya Türkçe konuşmayı tercih ediyorlar. Türkçe söylenenleri kolaylıkla anlıyorlar. Azeri Şivesiyle konuşuyorlar. Şahinşah Hazretleri bir konuşma sırasında “Ben Türküm. anam Türktür! Buyurmuşlardır. Şahinşah Hazretlerinin maileyetlerinde zevatın hemen hepsi Türkçe konuşmaktadırlar. Bkz. *Vakit Gazetesi* No: 5905, 17 Haziran 1934, s. 9.

⁵⁴ Bkz. G. Çetinsaya, *Atatürk Döneminde Türk – İran İlişkileri*, s. 169.

⁵⁵ *Vakit Gazetesi*, No: 5904, 10 Haziran 1934, s. 10.

⁵⁶ Bkz. II. Bölüm s.25

Aynı zamanda Şah, Irak'la devam eden sınır anlaşmazlığında Türkiye'nin desteğini almak istiyordu. Nitekim Şah'ın ricası üzerine Atatürk İran-Afgan ve İran-Irak hududlarındaki ihtilafları bütün tarafları memnun edecek bir şekilde hal eder.⁵⁷

Şahın diğer bir arzusu Türkiye ile askeri ittifak kurmaktı. Eskişehir'deki hava sahamızı teftiş etmesi bunun en önemli göstergesiydi.⁵⁸ Ayrıca Kara ve deniz kuvvetlerimizi de yakından incelenmesi bunun en bariz örneğiydi. Şah Türk askerlerinin yeteneklerini yakından görerek İran'da benzer bir ordu kurarak, İran üzerinde emelleri olan Sovyet Rusya ve İngiltere'ye göz dağı vermek arzusundaydı. Hatta Genelkurmay başkanlığımızı ziyaret eden Şah, Marşal Fevzi Çakmak'a sarılmış ve sizi iki ordunun da genelkurmay başkanı olarak görmek arzu ediyorum demişti.⁵⁹

Diğer bir arzusu, Atatürk gibi, bir dahiyi yakından tanıyarak, onun başarılarının sırrını öğrenerek kendisine rehber edindiği ileri görüşlülüğünden faydalanmak istiyordu. Atatürk'ün inkılaplarını ve icraatlarını yakından görerek eksik ve aksaklıklarını gidermek istiyordu. Çünkü İran, Türkiye'de uygulanan yazı reformu dışında tüm ekonomik ve sosyal reformları kopya edercesine, uygulamaya çalışmıştı.⁶⁰ Ancak reformlar konusunda Atatürk kadar başarılı olamamasının temel nedeni: Avrupa hakkında, çok fazla bilgiye sahip değildi. Atatürk, daha modern ve çağdaş bir eğitim görüp, Avrupa'daki modernizmi çok yakından takip etmiştir.⁶¹

Doğuya doğru üç koldan ilerlemekte olan demiryollarımızın İran demir yolları ile birleştirilmesi esasın tercih ve kabul edildiği⁶² ve bu ziyaret esnasında bu konuda çıkan ihtilafları gidermek arzusundaydı. Böylece Türkiye – İran arasındaki ulaşım daha rahat

⁵⁷ M. Saray, Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, s. 90.

⁵⁸ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3637, 22 Haziran 1934, s. 5.

⁵⁹ G. Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türk – İran İlişkileri, s. 169.

⁶⁰ C. Fehmi, Atatürk Devrimlerinin Uluslar arası Etkisi, s. 2463

⁶¹ Bkz. P. Avery, The Cambridge History of İran, s. 236, W.S.Haas, İran, s. 145.

⁶² Vakıf Gazetesi, No: 5905, 17 Haziran 1934, s. 5.

olacak ve ticaretleri artacaktı. Çünkü bu demiryolları İran'ı aynı zamanda Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayacaktı.

Şah, Türkiye gezisinde inceleyip takip ettiği diğer bir alan ise sanayi idi. Türk sanayisi hakkında malumat alıp İran'da başlattığı Sanayi hamlesindeki eksiklerini tamamlamak arzusunda idi. Ayrıca, eğitim, sağlık, tarım alanında önemli incelemeler yapıp ülkesinde uygulamaya çalışmıştır.

Şah'ın Atatürk'e danışmak istemesinin en önemli konulardan biriside, Almanya'nın Ortadoğu politikası hakkında malumat almaktır. Çünkü Almanya ekonomisiyle Türkiye ve İran'a girmiştir. Özellikle demiryolları inşaatlarının yapım ve onarımını yapmaktaydı. Bu dönemde Almanya – İtalya yakınlaşması dünya kamuoyu yakından takip ediyordu. Acaba Avrupa'da iki yeni bloklaşmamı teşekkül ediyordu.⁶³ Bu konuda Türkiye ve İran'ın tutumu nasıl olacaktı. Atatürk'ün düşüncesi Rıza Şah için önemliydi. Bu konuda Atatürk tarafsızlıktan yanaydı. Fakat Rıza Şah Almanya'ya meyilliydi. Alman hayranlığı sonuçta Rıza Şah'ı 1941'de tahttan uzaklaştıracaktı.

Şah'ın bütün beklentileri gerçekleşmese de iki taraf açısından Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyareti başarılı olmuştur. İki taraf basınında karşılıklı övgüler ve olumlu yazılar yayınlandı. Bu ziyareti yabancı basında tüm ayrıntılarıyla verilirken, bir takım yorumlarda yapılmıştır.

Şah'ın, Türkiye'yi ziyareti, M. Kemal Atatürk içinde çok önemlidir. Cumhuriyet Halk Partisinin 9 Mart 1935'teki IV. Büyük Kurultayında bu ziyaretle ilgili şunları söylemiştir:

⁶³ Cumhuriyet Gazetesi, No: 3633, 18 Haziran 1934, s. 1.

“Geçen dört yılın şerefli hadiselerinden biri olmak üzere İran Şahinşahı’nın sayın konuğumuz olduğunu kıvançla hatırlatırım. Bu şahsi tanımadan iki milletin kazandığı faydalar pek geniş olmuştur. İki kardeş ulusun arasını açacak hiçbir mesele kalmadığı ilan edilmiş ve birbirinin bahtiyarlığından kuvvetli olmalarından başka dilekleri bulunmadığı anlaşılmıştır.”⁶⁴

Gezinin İran açısından sonuçlarından biri de, Şah’ın Türkiye’de bıraktığı olumlu etkiydi, Atatürk reformlarını ve Türkiye’deki kalkınma hamlesini yakından gören Şah’ın gezi sonrasında milliyetçilik ve batılılaşma damarları kabardı. İran’da Türkiye’yi model alan modernleşme çabalarına hız verdi. Bu nedenle batılı gözlemciler gezinin İran dış politikasından çok iç politikası bakımından önemli olduğunu belirtiyorlar.⁶⁵

Gezinin olumlu sonuçlarından biri de, Milletler Cemiyeti Konseyi geçici üye seçimlerinde İran’ın Türkiye lehine adaylıktan çekilmesi ve Türkiye’nin kazanması için çaba göstermesi oldu.⁶⁶ Bu ziyaretle Türkiye ve İran arasında sıkı işbirliği ve yakınlaşmanın temelleri atılmış bulunuyordu. Bu yakınlaşma daha sonra Irak, Afganistan gibi devletlerin de katılması ile ilgili devletler arasında bir antlaşmanın gerçekleştirilmesine yönelmiştir.

Gezi sırasındaki en ilginç olay Tahran Büyük Elçisi Hüsrev Gerede’nin görevden alınıp yerine Enis bey’in atanmasıdır.⁶⁷

⁶⁴ Atatürk’ün Milli Dış Politikası, C.2, s. 60-61.

⁶⁵ Bkz. G. Çetinsaya. Atatürk Dönemi Türk – İran Siyasi İlişkileri, s. 69-70

⁶⁶ Bkz. G. Çetinsaya. Atatürk Dönemi Türk – İran Siyasi İlişkileri, s. 170

⁶⁷ “Bundan dört sene evvel Türkiye tarafından Tahran’a sefir tayin edildiğimde Ağrı isyanı çıkmıştı. Türkiye Reisi Cumhuru beni iki devletin menafini gözetken bir antat imkanlarını aramak için Şahinşah Hazretlerine Şahsen görüşmeye memur etmişti. Bu antlaşmadan maksat iki millet arasındaki dostluğun takviyesi suretiyle eski hudut ihtilaflarını bertaraf etmektir. Tahran’da kaldığım dört seneden sonra büyük bir memnuniyetle müşahade ettim ki onur meselesi tamamiyle bertaraf olmuştur. Hudut ihtilaflarında aynı suretle halledilmiştir. Şimdi hududun her iki tarafıda sulh ve sükunet hüküm fermanıdır. Ben böyle garip, görülmemiş şekilde istifaya icbar edilmekle değil, efsarı umumiyenin naci şahsıma karşı gösterdiği sevgi ve takdirle mütenasip bir şekilde mükafatlandırılmak ilke göreceğimi bir hak olarak bekliyordum. Bkz. H. Gerede, *Siyasi Hatıralarım I., İran*, s. 290-305.

3. Sâdâbat Paktı (8 Temmuz 1937)

3.1. Sâdâbat Paktı İhtiyacının Doğması ve Gelişmeler

Sadakat Paktı, iki dünya savaşı arasında, Ortadoğu'da barış ve güvenliği güçlendirmek amacıyla yapılmış bir anlaşmadır. Girişim üye devletlerin kendilerinden gelmiştir. Bu başka devletlere karşı kurulan bir savunma antantı değildir. Türkiye, Irak, İran ve Afganistan'ın birbirine karşı saldırı ve kışkırtmalardan kaçınmak ve bölgede barışı korumak üzere aralarında danışmalar yapılması temeline dayalı bölgesel bir siyasal işbirliği sistemidir.

Resmi adı "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran saldırmazlık antlaşması" olan bu pakta batıda "Entente Orientak" yada "Middle Eastern Pact" denilmiştir.⁶⁸ Ortadoğu bölgesinde olası bir saldırı gücüne karşı caydırıcı etki yapabilecek amaçla kurulmuştur.

Türkiye'nin Atatürk dönemindeki temel dış politikası, iyi komşuluk ilişkileri ve bölgesel savunma ittifakları (Balkan ve Sadabat Paktları) kurulması idi. Bölgesel savunma ittifakları kurulması politikasının, Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sonrası döneminde, özellikle 1920'li yıllarda izlenen, bölgesel anlaşmalar yoluyla barışın korunması ve güçlenmesi politikasına, bir ölçüde uygun olduğu da anlaşılmaktadır.⁶⁹

Dış politikada Rıza Şah, kendi ülkesinin çıkarları yanında yakın doğu ve Ortadoğu kültür ve din birliğini de özendirmeyi bildi. Yine Rıza Şah yönetimi üzerine aldıktan sonra 1925 yılında Belucistan'daki İngilizlerle ve Afganistan'la anlaşmalar yaparak, güneydeki

⁶⁸ İsmail Soysal, 1937 Sadabat Paktı, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 yıllık süreç, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997 Sempozyumuna sunulan tebliğler, Ankara, 1999. s. 327.

⁶⁹ Sina, Akşin, Çağdaş Türkiye 4, 1908-1980, İstanbul, 2002. s. 198.

ve güney doğudaki sınırlarının kesin olarak düzenlemeye çalıştı.⁷⁰ Görüldüğü gibi Rıza Şah tıpkı Atatürk gibi dünya ve bölgesel barışın korunması yanlılarıydı.

Irak ise 1932'de bağımsızlığını kazandıktan sonra da devam etmekte olan İngiltere'ye bağımlılığını dengeleyebilmek istiyordu.⁷¹ Bu dönemde Irak'ın Türkiye ile bir sorunu yoktu oysa, İngiltere'nin savaş sonucu Irak üzerinde miras bıraktığı Şattülarap anlaşmazlığı⁷² hala devam ediyordu. Ayrıca sunni şii ayrılığından ve Kürtlerin isyanlarından kaynaklanan çeşitli sorunları vardı. Irak hükümeti biran önce İran ile faza ödün vermeden uzlaşmaya varmak istiyordu.⁷³

Afganistanın ve Türkiye ile daha milli mücadele döneminde başlayan işbirliği ve dostluk ilişkileri devam ediyordu.⁷⁴ İran ve Irak'la herhangi bir sorun kalmamıştı. Daha önce İran ile aralarında sürüp giren sınır anlaşmazlıklarının çözülmesini Türkiye'nin hakemliğinde Orgeneral Fahrettin Altay çözmüştü.⁷⁵

Görüldüğü gibi Irak – İran arasında sınır anlaşmazlığı dışında pek sorunu olmayan bu ülkelerin böyle bir uzlaşmaya doğru gitmelerinin elbette önemli nedenleri vardı. Böyle bir pakta neden gerek duyulmuştur sorusunu akla getirmekteydi.

İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ile Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan İtalyan tehlikesi Türkiye'yi bir yandan İngiltere'ye bağlanmaya gözükürken öte yandan Ortadoğu devletleriyle de bir takım savunma tedbirleri almaya götürmüştür.⁷⁶

⁷⁰ Car Brockelmann; İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, Ankara, 1992. s. 425.

⁷¹ G. Çetinsaya, Atatürk Dönemi, Türk – İran İlişkileri, s. 170-171.

⁷² Cengiz Candar, Ortadoğu Çıkmazı, İstanbul, 1983, s. 19.

⁷³ G. Çetinsaya. a.g.e., s. 71.

⁷⁴ Bkz. M. Gönübol, C. Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, s. 104.

⁷⁵ A. Akşin, Atatürk'ün Dış Politikası ve İlkeleri ve Diplomasisi, s. 196.

⁷⁶ Fahir. Armaoğlu, 20. Yüzyılın Siyasi Tarihi, 1914-1980, Ankara, 1983. s. 346.

Diğer taraftan Avrupa devletlerinin savaş sonrası yeniden kamplaşmaya başlaması Türkiye'yi ve komşularını birlikte olmaya zorluyordu.⁷⁷

Öte yandan 1935 Habeş buhranından sonra Akdenizdeki durumun gerginleşmesi İngiltere'yi İtalya'ya karşı ihtiyatkar olmaya ve bazı tedbirleri almaya, buna mukabil de Türkiye ile Yunanistan'a karşı güler yüz göstermeye sevk ediyordu.⁷⁸ 1934 yılında Balkan Paktı ile Balkanlarda güvenlik iyi kötü sağlanmıştı onu İtalya'nın Doğu Akdeniz'e yönelttiği tehdide karşı ister istemez Türkiye ve Ortadoğu ülkelerini endişelendiriyordu.

Türkiye, 1933'te Irak'ın Irak-İran Türkiye arasında bir saldırmazlık anlaşmasını imzalanma önerisini, bu antlaşmada İngiltere ve SSCB'nin de bulunması gerektiğini söyleyerek cevapladı. Çünkü, 1930 antlaşması Irak'a tam bağımsızlık kazandırmamış ve İngiltere'nin Irak'ın dış politikasını denetim altında tutmasına imkan sağlamıştı. Dolayısıyla İngiltere'nin bulunmayacağı bir saldırmazlık anlaşmasında, serbest iradeye sahip olmayan Irak'ın tek başına yer alması anlamsızdı. Ayrıca 1929 protokolüyle de Türkiye SSCB'ye danışmadan böyle bir Antlaşmaya girmeme sözü vermiştir ve Türkiye'nin sadece İngiltere'nin yer alacağı bu antlaşmada yer bulunmasını Moskova hoş karşılamayacaktı. Türkiye bu nedenle SSCB'nin de bu antlaşmada taraf olması gerektiğini ileri sürdü.⁷⁹ Bunun üzerine İngiltere ve SSCB'ye öneri götürdü.

Türk hükümeti, Sovyet görüşünü kesin öğrenmek için Moskova Büyükelçimiz Hüseyin Ragıp Baydur 20 Aralık 1933'te Karahan ile konuyu görüşmüş ve SSCB'nin kendisine önerilirse, böyle bir pakta katılacağını Ankara'ya bildirmişti.⁸⁰

Aynı yolla Londra Büyükelçiliği'ne gönderilen bir talimatta 28 aralıkta alınan karşılıklı, Büyükelçimiz Münir Ertegün, konuyu Dışişleri Sir Robert Vansittart ile

⁷⁷ Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt Sorunu*, İstanbul, 1991, s. 92.

⁷⁸ Abdülhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, s. 197-198.

⁷⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 367.

⁸⁰ İsmail Soysal, 1937, *Sadabat Paktı*, s. 329-330.

görüştüğünü, İngilizlerin buna sıcak bakmadığı görülür. Ancak bu konuda İngiliz 20 Ocak 1934'te Türkiye Büyükelçiliğine gönderdiği resmi notada kesin yanıtını şöyle vermişti: “Türkiye İle İngiltere arasındaki ilişkiler daha fazla güvenceye gerek göstermeyecek kadar mutluluk vericidir. Bu pakta taraf olacak Devletler ya Milletler Cemiyetine üye sıfatıyla bir örgüt tarafından korunmakta ya da Briand Kellogg Paktının imzacısı bulunmaktadır. Müsteşarımızın dediği gibi yeni bir pakt bu bağışlara pek bir şey eklemeyecektir.”⁸¹ İngiltere bu konudaki kararını bu şekilde vermiştir.

Ancak İngiltere'nin pakta katılmayacağını bildirmesi üzerine, büyük devlet olarak yalnız Sovyetlerbirliği'nin katılması bölge devletleri için dengeyi bozabilirdi. Böyle bir şeyi İngiltere'nin etkisindeki Irak kabul edemezdi. Bu durumda Irak'ta İngiltere'nin pakta katılmayacağını Moskova'ya aktarmıştı. Moskova'da, İngiltere katılmak istemediğine göre, paktın imzalanmasına herhangi bir engel yoktu.

Sovyetler Birliğinin tek başına paktta yer almasını uygun görmeyen üç devlet, önerilerini geri çekti. Sovyetler Birliği bu durumu anlayışla karşıladı ve Afganistan'ında olası üçlü antlaşmaya dahi edilmesini önerdi.⁸²

Fransa ve Almanya zaten etki alanları dışındaki bu bölgede böyle bir paktın yapılmasına olumsuz tepki göstermediler. İtalya'ya gelince; Mussolininin 19 Mart 1934'te yaptığı bir açıklamada “İtalya'nın tarihsel emelleri, onu kolay uluslararası yoları bağlı ve Afrika'dadır demesi, Türkiye ve kimi Arap ülkelerinde, özellikle Suudi Arabistan ve Yemende kuşklar uyandırmıştı. İtalya'nın 30 Ekim 1935'te Habeşistanı istilaya başlaması da bu kuşkları artıracaktı. Bununla birlikte, İngilizlerin fiili gözetimindeki Irak ve daha uzak düşen İran için bir İtalyan tehlikesi akla gelmiyordu. Kaldı ki İtalya'da Paktın yapılmasına olumsuz bir tepki göstermeyecektir.”⁸³

⁸¹ Bkz. İ. Soysal, a.g.e., s. 330.

⁸² Bkz. B. Oran, Türkiye'nin Dış Politikası, s. 367.

⁸³ İsmail Soysal, 1937, Saadabat Paktı, s. 330-331.

Irak, Suudi Arabistan'ıda Pakta dahil etmek istiyordu. Ancak Suudi Arabistan'ın hazır olmaması ve milletler cemiyetine üye olmamasının uygulamada sorun yaratabileceği endişesiyle bu ülkenin üyeliğinden vazgeçildi.

2 Ekim 1935'te Cenevre'de İran, İran ve Türkiye arasında antlaşma parafe edildi. Bir ay sonra Afganistan da yapılan davete uyarak katıldı. Ama imza için iki yıla yakın bir süre beklendi. Çünkü Irak imzadan kaçınıyordu. Irak'ın tutumunun iki nedeni vardı.

Birincisi, Irak ile İran arasındaki Şattül arap sorunu çözülmemiştir. Bu sorun çözülmeden paktın imzalanması imkan dahilinde değildi. Türkiye'nin hakemliğine bırakılan bu sorun çözüldür. İkincisi Irak dört devlet içinde tek Arap devleti olmak istemiyordu. Suudi Arabistan ve hatta Yemen'in katılmasını istiyordu. Özellikle 1936'da Türkiye ile Suriye arasında Hatay sorununun ortaya çıkmasının ardından, Arap dünyasından koparak Türkiye'nin yanında yer alıyor görünümü vermek istemiyordu. 1933'te başbakanlığı Nuri Sait Paşadan devralan Haşimi'nin Arap milliyetçiliği politikası, Kral Faysal'ı böyle bir pakt'ın imzalanmasında daha da çekingen kılıyordu.⁸⁴

Irak'ın bu sorunlarının olması Paktın imzalanmasını 1937 yılına kadar geciktirdi. Bu süre zarfında Türkiye İslam ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı.⁸⁵ 1935 kasımında Afgan hükümeti pakta katılması kabul ettiğini bildirir. Böylece Afganistan açısından bir sorun kalmaz.

Ekim 1936'da Bekir Sıtkı Paşa, bir darbeyle Haşemi'yi indirdi ve yerine Hikmet Süleyman'ı başbakan yaparak kendisi arka planda kaldı. Hem Bekir Sıtkı Paşa hem de Hikmet Süleyman Irak'ın komşularıyla olan sorunlarını bir an önce çözmek istiyorlardı.⁸⁶ Türkiye'nin arabuluculuğu ile Şattularap sorunu için İran ve Irak arasında 11 Temmuz

⁸⁴ Bkz. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 368.

⁸⁵ Arif Çolak, *Tarihte Türk – İran İlişkileri*, Ankara, 1976. s. 130.

⁸⁶ B. Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 368.

1937'de Tahran'da bir anlaşma yapılarak sorun tamamen çözülür. Artık paktın imzalanması için bir engel kalmadı.

Bunun üzerine, Ortadoğu'da artan tehlikelere karşı koymak için 8 Temmuz 1937'de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Tahran'da "Sadabad" adlı sarayda imzalanır.⁸⁷ Bu ülkelerin dış işleri bakanları tarafından imzalanan bu paktın bölgesel anlaşmazlıkların giderilmesini amaçlayan bir belge olmakla beraber, ne karşılıklı yardımı, nede askeri bir taahhüt zikretmiştir. Sadece ortak çıkarları ilgilendiren konularda anlaşmayı öngörmüştür.⁸⁸ Sadabad Paktı, Türkiye Büyük Millet Meclisince 14 Ocak 1938 günü 3324 sayılı bir yasa ile onaylanmıştır. Öbür devletlerin onay işlemleri bittikten sonra, pakt 25 Haziran 1938'de yürürlüğe girmiştir.⁸⁹

Böylece Atatürk'ün önderliğinde Ortadoğu ülkeleri sömürgeci devletlere karşı ilk kez bir araya gelerek bir güç birliğini oluştururlar. Zaten bu sömürgeci devletlerin Ortadoğu üzerindeki olumlu emelleri Atatürk tarafından yakinen bilinip, sadece Türkiye için değil, Türkiye'nin komşuları olan bu ülkeleri bu şekilde korumayı öngörmüştür.

3.2. Sadabat Paktı'nın Maddeleri ve Sonuçları

25 Haziran 1938'de Türkiye, İran, Irak ve Afganistan devletleri tarafından onaylanarak yürürlüğe giren paktın maddeleri şunlardır:

1- Taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar.

2- Ortak dokunulmazlığına kesinlikle saygı göstereceklerdir.

⁸⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s. 502.

⁸⁸ Davut Dursun, *Ortadoğu Neresi*, İstanbul, 1995, s. 224.

⁸⁹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 582-583.

3- Taraftar ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslar arası nitelikleri her türlü uyuşmazlıklarda, birbirleriyle danışmalarda bulunma konusunda anlaşmışlardır.

4- Taraflardan her biri içlerinden herhangi birine karşı hiçbir eylemde bulunmamayı yükümlenir (Bu maddede birbirine karşı ne tek başlarına, nede başka devletlerle birlikte saldırıya geçmeyecekleri yazılıdır).

5- Taraflardan biri saldırıya uğrarsa, devlet kendini savunmak için önlemler olması doğal olmakla beraber, sorunun Millet cemiyeti Konseyi'ne sunulması gerekmektedir. Bu hükümde tarafların Milletler Cemiyeti ile her durumda bağlantı içinde bulunmak niyetlerini göstermektedir.

6- Taraflardan biri, üçüncü bir devlete karşı saldırıya geçerse, diğer bağımlı devletler bir ön bildirimde bulunmaksızın bu antlaşmaya saldıran tarafla ilgili olarak son verebilecektir.

7- Taraflar birbirinin işlerine karışmamak ilkesini tamamlayıcı nitelikte önemli bir hüküm ortaya koymaktadır. "Bağıtlı taraftarlardan her biri, kendi sınırları içinde diğer bağıtlı tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak veya politik rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler veya örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir." Bu madde olmadan paktın işlevsel olması beklenmezdi.⁹⁰

8- Tarafların aralarında çıkabilecek uyuşmazlıkları, 1928 Briand Kellogg Andlaşması'yla, savaşa başvurmadan yani barışçı yoldan çözüme kavuşturmak yükümlülüğünü üstlendiklerini hatırlatmaktadır.

⁹⁰ Bkz. B. Oran, Türk Dış Politikası, s. 368. İ. Soysal, 1937, Sadabat Paktı, s. 33., İ. Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s. 583.

9- Tarafların, Milletler Cemiyeti Yasası'yla uyum içinde olduğu ortaya koymuştur. Bu paktın hiçbir maddesi Milletler Cemiyeti Yasası'nda doğan yükümlülükleri kısıtlamayacaktır.

10- Bu son madde ise andlaşmanın süresi, onayı, yürürlüğe girişi ve Milletler Cemiyetini sekreterliğine tescili ve yürürlüğe giriş şartlarıyla ilgilidir.⁹¹

Paktın süresi 5 yıldır. Ancak bu sürenin bitiminden 6 ay önce taraflardan birisi Pakta son verildiği bildirmedikçe yeniden 5 yıl için yürürlükte kalacağı, bunun daha sonraki dönemler için de geçerli olacağı kararı vardı.

Görülüyor ki Pakta, birbirlerimizin iç işlerine karışmamak, sınırların dokunmazlığı ve saldırmazlık uluslar arası sorunlarda danışmalar, iyi komşuluk ilişkileri, Milletler Cemiyeti yasasına ve dünya barışına saygı söz konusudur. Paktın dışardan gelebilecek bir saldırıya karşı savunma yani askeri yardımlaşma paktı olmadığı açıktı.

Dışişleri Paktın imzalanmasından sonra bakanlar kurulu konseyinin kurulmasını kararlaştırırlar. Konseyin ilk senesi için başkanlığı İran Dış İşleri Bakanı B. Sami'yi getirilir. Ayrıca bir sekreterlik oluşacak ve bu sekreterlik, Başkan tarafından kendi bakanlığının memurları arasında seçilecek bir genel sekreter ile konseyin diğer azası tarafından tayin edilecek üç sekreterden müteşekkül olacaktır.⁹² Yukarıdaki protokolün imzalanmasından sonra konsey başkanlığına getirilen İran Dışişleri Bakanı Sami Bey, konseyi toplayarak şu kararları alır:

1- Halen Türkiye tarafından işgal edilmekte ve eylül ayında Türkiye'den boşalacak olan Milletler Cemiyeti Konseyi üyeliğine, İran'ın aday gösterilmesi, İran'ın üyelik

⁹¹ Bkz. İ. Soysal, 1937, Sadabat Paktı, s. 334. İ. Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, s. 583, Ayın Tarihi No: 44, Ağustos 1937, s. 64-66.

⁹² Ayın Tarihi, No: 44, Ağustos 1937, s. 67-68.

müddetinden sonrada alfabetik sıraya göre, diğer üyelerin üyelikleri teklif edilecektir.

2- İran'ın adaylığından başka, Türkiye'nin Avrupa ile Asya arasında yararlı rolü nedeniyle, Milletler Cemiyeti Konseyi'nde ona yarı üyelik üyeliği sağlanması için girişimlerde bulunup sağlanması;

3- Milletler Cemiyeti Yasası'nın ruhuna uygun olarak oluşan Sadabat Paktı'ndan Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine bilgi verilmesi karar alınır.

4- Konseyi başkanı Paktı imzalayan devletlerle dostluk ve kardeşlik bağlarının devam etmesine özen verilecektir.⁹³

Sadabat Paktı'nın imzalanmasından hemen sonra, Atatürk Rıza Şah Kral Gaziülevvel ve Afganistan devlet başkanı Muhammed Zahir arasında kutlama mesajları verilmiştir. Bu mesajlarda "İşbirliğinin barış içinde olacağı" "Çözülmez bağların kurulduğu" ve "kardeşlik" dostluk vurgulanmıştır.⁹⁴ Böylece Sömürgeci devletlerin bu ülkeler üzerindeki emellerinin önüne geçiliyordu. Özellikle yakın komşumuz Sovyetlerin Türkiye ve İran üzerindeki kominizm politikası açıldı. Zira Atatürk yıllar önce, bu konuda dikkat çekmiştir.⁹⁵

Pakt yürürlüğe girdikten bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı başladı. Ekim 1939'da İngiltere Paktın Sovyetler Birliği'ne karşı bir savunma ittifakına dönüştürülmesi önerisini Ankara'ya ilettiyse de Türkiye bu öneriyi üye devletlerin gündemine getirmeyi reddetti. Savaşla birlikte Pakt tozlu raflara kaldırıldı" Son Bakanlar konseyi toplantısı 1939'da yapıldı. Sadabat Paktı 1979'da İran'daki yeni rejimin paktı fes ettiğini ima edene kadar

⁹³ Ayın Tarihi, No: 44. Ağustos, 1937, s. 68, İ. Soysal, 1937, Sadabat Paktı, s. 344.

⁹⁴ Ayın Tarihi No: 44. Ağustos, 1937, s. 69.

⁹⁵ Uyanan Şark Milletinin zihniyetlerini mükemmelen istismar eden, onların milli ihtiraslarını istismar eden, onların milli ihtiraslarını okyaşan ve kinleri tahrik etmesini bilen Bolşevikler, yalnız Avrupa'yı değil, Asya'yı da tehdit eden başlıca kuvvet halini almışlardır. Bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Ankara, 1989. s. 134-135.

varlığını hukukî koruyacaktır.⁹⁶ Aslında İran bu konuda açıkça bir beyanda bulunmadığından, paktın günümüzde de hukukî geçerli olduğu kabul edilmelidir.

Türkiye ve Atatürk'ün önderliğinde kurulan bu paktın, Türkiye ve üye ülkeler önemli kazanımlar elde etti. Türkiye Cumhuriyeti Balkan Paktı ile Batıdaki sınırlarını güvence altına aldı. Sadabat Paktı da Güney ve Doğu sınırlarının güvenliğini sağlar.

Avrupa'da oluşan yeni oluşumlar ve saldırgan politikalarına karşı bir güç gösterisine dönüşür. Böylece bu ülkenin sömürgeci devletlere karşı yalnız olmadığını gösterir. Aynı zamanda üye ülkelerin aralarındaki sorunları çözerek, bölgeye bu dönem için barış ve huzur getirmiştir.

Üye ülkeler birbirlerini yakından tanıma fırsatını bularak siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal kültürel ilişkilerini geliştirme imkanını yakalamışlardır. Böylece ortadoğuda bir güven havasının oluşmasını ve dostane ilişkilerin gelişmesini sağlar.

İçerikleri farklı olsa da Balkan Paktı ile Sadabat Paktı Türkiye'nin Batı ile Doğu arasında bir barış köprüsü olmak misyonunda ilk göstergesiydi.

1937'de imzalanan Sadabat Paktı Türkiye ile İran, Irak ve Afganistanı birbirlerine yaklaştırmış, siyasi ilişkilerin olumlu gelişmesini sağladı. Bunun dünyadaki yankıları nasıl olmuştu.⁹⁷

⁹⁶ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 368.

⁹⁷ Paktın, imzalanması Dünya basınında önemli yer tuttu. Pakt imzalanmasında Fransız ve İngiltere'deki yorumlar genellikle olumlu idi. Fransa'da artık Türkiye'nin Sovyetlerden uzaklaşıp batıya yaklaşmasının beklenebileceği yorumu yapıyordu. Londra'daki siyasi çevreler ise bu paktın Irak ile İran arasında uzun zamandan süre gelen gerginliğe son vereceği, ayrıca İtalya'nın güneydoğuya doğru yayılma emellerine karşı cephe alacağı belirtilmiştir. Alman basını bunun İngiltere aleyhinde olduğunu belirtirken Türk diplomasisinin özellikle Atatürk'ün başarısını övüyor ve Türkiye'nin durumunun daha da güçlendiğini belirtiyor Polonya basını Paktın Türk diplomasisinin çabalarıyla gerçekleştiğini, Balkan Paktından sonra bu yeni Paktın Türkiye'nin doğusunu da sağlam duruma getirdiğini yazıyordu. ABD basını paktı barışçı bir olgu olarak görüyordu. Sovyetler Birliği basını, Paktın aslında bölge devletlerinin güvensizlik duygusundan kaynaklandığını yazıyordu. Arap dünyasında Mısır basını ilgi gösterip, pakt girişiminin yakın doğuda 60 milyon nüfusa sahip bu dört bağımsız devletin bir kardeşlik havası içinde bir araya gelmesini iyi karşılıyordu. İmzacı devletler ise üçünde (Türkiye-İran-Afganistan) basın böyle gelişmeyi alkışlarken, Irak basını haberleri vermekle yetinmiştir. Bkz. İsmail Sosyal, 1937. *Sadabat Paktı*, s. 335-336, *Ayın Tarihi*, Ağustos 1937, s. 69-71.

4. 1937 Yılından Sonraki Gelişmeler

Sadabat Pakı imzalanmadan önce Türkiye İran arasında 1926 Dostluk ve Güvenlik Antlaşması 1928'de ek protokol ve 1932'de ise sınır belirleyip antlaşma yapılmıştı. Bu Türk – İran siyasi ilişkilerinin dönüm noktası olup, İran Şahin Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi 1934 Haziranın'da ziyaret etmesi, her iki ülke arasındaki olumlu ilişkiler zirveye ulaşmıştır.

Türkiye, İran'la belli konuları görüşmek ve anlaşmalar yapmak için Tahrana Cemal Hüsnü Taray başkanlığında bir heyet gönderir. Güvenlik, sınır, ikamet hukuki yardım, suçluların iadesi ticaret ve gümrük konularıydı kısa zamanda bir sonuç almayı beklemesine rağmen, ancak Nisan 1937'de Tahran'da uzlaşabilinen konular üzerinde bir dizi antlaşma imzalandı. İkamet suçluların iadesi, gümrük, ticaret, denizcilik ve transit. Ayrıca yapısal yardımlaşma, hava ulaşımı ve baytarlık konularında sözleşmeler imzalandı.⁹⁸

21 Ekim 1937'de ise İran dışişleri bakanı, Türkiye'ye gelerek 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenlerine katıldı. İlişkilerimiz daha gelişip işbirliğimiz artmıştır. İran dış işleri bakanı bir nezakat ziyaretinde bulunmuştu. Buda ilişkilerimizin zirve noktasını gösteriyordu.

Atatürk'ün ölüm haberi, İran kamuoyunda büyük yankılar buldu. Saray bir ay yas ilan ederken İran meclisinde özel bir anma oturumu yapıldı. İran basınında da Atatürk ve Türk – İran dostluğu üzerine pek çok yazı yayınlandı. Atatürk'ün cenazesine; İran, yüksek düzeyde bir heyet ve bir tören kıtası gönderdi.⁹⁹

⁹⁸ G. Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türkiye – İran İlişkileri, s. 174.

⁹⁹ G. Çetinsaya, Atatürk Dönemi Türkiye – İran İlişkileri, s. 174.

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'nin İran'a karşı politikası değişmedi. Ancak Avrupa konusunda ve Dünya savaşında büyük bir tecrübeye sahip olan Türkiye savaşın yaklaştığını anlamıştı. Rıza Şah'ın ise Almanya'ya yaklaşımı görmüştü. Bunun tehlikeli bir yaklaşım olduğunu biliyordu.

Bunun üzerine Tahran büyükelçisi Enis Akargeni görevinden alınarak yerine Paris büyük elçisi Suat Davaz atanır. Bu değişiklik Şahın, Türkiye'nin İran'a yönelik politikasında bir değişiklik anlamına gelebileceği kuşkusu uyandırdı. Zaten Türk – İngiliz-Fransız ilişkilerindeki yakınlaşma bu kuşkuyu daha da artırır. Bu değişiklik yapılırken II. Dünya Savaşı'nın, çıkmasına bir aydan bile az bir süre kalmıştı ve savaşın İran'a faturası düşünüldüğünde şah endişelenmekte haklı olduğunu gösterir.¹⁰⁰

1939'a kadar Türk – İran ilişkileri böyle devam ederken İran şahı Rıza Pehlevinin Almanya ile olan ilişkilerine bir göz atmak gerekir. İngiltere'nin İran petrollerine hakim olması ve anlaşmalarla yeterince pay vermemesi, Rıza Şahı güçlenmekte olan Hitlerin Almanya'sının pençesine atar. Çünkü Şah, ülke petrolünden daha çok pay almak istiyordu. Ayrıca Almanya'nın teknolojisinden yararlanarak, belki İngiltere egemenliğinden ülkeyi kurtarabilirdi düşüncesi vardı. Bunun için Rıza Şah-Almanya yakınlaşması başlar.

Bu dönemde yükselen Alman Nazisi, Ortadoğu ve Asya'daki milliyetçilik hareketleri, milliyetçi hükümetler ve Hitler'in kişiliği, İran liderini etkiler. Almanya İngiltere'nin pozisyonunu, zayıflatmak için İran'a cömertçe ekonomik ve teknik yardımlarda bulunur. (Türkiye ve Afganistan'da olduğu gibi) 1930'ların sonunda 600 Alman uzman, eğitim, ticari, endüstriyel gibi çeşitli alanlarda İran'da istihdam edilir. 1938-1939 yıllarında İran dış ticaretinin % 41'ine Almanlar sahiptir. Bu Çorçil'in dikkatini çeker ve İngilizler daha planlı davranmaya başlar.¹⁰¹ Almanya artık İran için bir

¹⁰⁰ G. Çetinsaya, Atatürk Döneminde Türk – İran İlişkileri, s. 175.

¹⁰¹ Peter Avery, The Cambridge History of İran, Volum 7, s. 433.

numaralı ülkedir. 1930-1939 yılları arasında Sovyetler ile olan ticaret düşmüştür. Bunun yerini Almanlar almıştır.¹⁰²

Rıza Şah adeta bir Alman hayranı olmuştu. Almanların metodlarını, gizli polis teşkilatını, teknolojisini beğeniyordu. Bu arada Rıza Şah, komünistlere karşı sert tedbirler alıp faaliyetlerini yoğunlaştırıp hapsedince, diğerleri Sovyetler Birliğine kaçıyorlardı.¹⁰³ Bu da İran – Sovyetler Birliği ilişkisini olumsuz yönde etkilemiştir. Tam bu gelişmelerden sonra II. Dünya savaşı başlarken İran İngiltere ve Sovyetlerin istilasından kurtulmayacaktır.

Rusya ve İngiltere'nin tehdidini hisseden İran, Türkiye'yi de savaşa sürüklemek ister. 1939 nisanı da Tahran'da yapılan toplantı öncesinde Başbakan ve Dışişleri Bakanı Nuri Said Paşa Türkiye'nin Bağdat elçisine "Türkiye Avrupa'da savaş dışı kalmaz. Böyle bir durumda sadabat paktı dostlarından ne isteyebilir" diye sormuştur. Dış işleri bakanı Şükrü Saraçoğlu buna cevaben şu mesajı yollamıştı. "Türkiye tarafsız kalmaktadır. Biz Sadabat paktının amacı ve elindeki olanakları dışında bir şey beklemiyoruz. Önümüzdeki konsey toplantısında görüş alışverişinde bulunuruz"¹⁰⁴

1941 yılının Türkiye'si için belki de en endişe verici gelişme Ağustos ayında İngiliz ve Sovyet kuvvetlerinin İran'ı ortaklaşa işgalleriydi. Türkiye için bu hareket tehlikeli bir emsal oluşturabilirdi. İran, İngiltere ve Amerika'nın Sovyetleri takviye edebilmeleri için irtibat sağlama amacı ile işgal edildi. İngiltere'nin öne sürdüğü İran'da Alman yanlısı bir beşinci kol tehlikesi olduğu yolundaki iddialar Türkiye'de kesinlikle bir bahane olarak gösterildi. İran'da Alman sempatisi bir rejimi iktidara getirmek için yapılabilecek bir darbe tehlikesi İngilizlerce abartılıyordu. Ama gene de böyle bir olasılığın olmadığı söylenemez.¹⁰⁵

¹⁰² Ricard F. Nyrop. *İran A Country Study*, Washington, 1978. s. 54.

¹⁰³ L.V. Thomas. R.N. Frye. *The United States And Turkey And Iran* Cambridge, 1951, s. 227.

¹⁰⁴ İsmail Soysal, 1937. *Sadabakat Paktı*, s. 336.

¹⁰⁵ Selim Deringil, *Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul, 1994. s. 152.

İran'ın işgal edilmesinin asıl amacı, coğrafi bakımından elverişli bir stratejik durumda bulunması ve savaş sırasında petrolün öneminin artması. İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefikleri, tarafsızlığını ilan ettiği halde İran'ı savaşa sokmaya sürükledi. İtalya'nın savaşa girmesiyle Akdeniz'den geçmek olanaksız duruma geldiği için Petrol üretiminin geçici olarak kısıtlanması zorunluluğuna rağmen, İngiltere, İran'a yılda yuvarlak hesap 4 milyon sterlin ödemeye razı oldu. Öte yandan Japonya'nın Endonezya'yı yenmesinden sonra İran petrolü doğuda tek rezerve duruma geldi ve müttefikler için vazgeçilmez bir nitelik kazandı. Stratejik durumu en az bu kadar önemli olduğundan İran, Alman ajanlarının çalışmalarına son verilmesi bahanesiyle İngiliz ve Rus birlikleri tarafından işgal edilir.¹⁰⁶

İran işgalinin bir diğer nedeni: Türkiye, savaş sebebiyle boğazlar kapatınca ikmal nakliyatı kapalı olduğundan, işgalci devletler Sovyetler için her mevsimde açık bulunan bir ikmal yolunu açmak istemeleri¹⁰⁷, ayrıca Rıza Şah'ın bir Alman hayranı olduğu ve Almanya'ya yakınlaşması bahanesi de söz konusuydu.¹⁰⁸ Ayrıca İngiltere, Almanya'nın Güneybatı İran'daki Anglo-İran petrol şirketinin çok önemli petrol tesislerine zarar verilmelerinden ve bu tesisleri mahvettiklerinden korkmaktaydı. Aynı korkuyu Rusya'da taşımaktaydı. Bununla beraber Sovyetler Birliğinin batılı müttefiklerinden gelecek cephaneye ihtiyaç vardı. Bu sevkiyat içinde en münasip kara yolu İran'dır denilebilir.¹⁰⁹

Yukarıdaki saydığımız bu nedenlerden dolayı 25 Ağustos 1941'de İran, İngiliz ve Sovyet birlikleri tarafından işgal edildi. Ülkenin güneyinden, kuzeyde Sovyet sınırına kadar uzanan Transiran demiryoluna ve bütün önemli karayollarına el kondu; söküldü yada Rusya'ya Amerikan ve İngiliz silahlarının taşınmasında kullanıldı. Churchill'in savaş anılarında da İran'ın stratejik öneminden söz edilir. Churchill, İngiltere'nin İran'ın işgal edilmesi konusunda Sovyetler ile anlaşmalar yapmak ve İran hükümetinin buna

¹⁰⁶ Bahman Nirumand, *Hür Dünya'nın Diktatörlüğü, İran*, s. 38.

¹⁰⁷ J.C. Hurewitz, *Ortadoğu Siyaseti, Askeri Boyutları*, Ankara, 1980, s. 280

¹⁰⁸ Ali Bulaç, *İran İzlenimleri*, İstanbul, 1992, s. 8.

¹⁰⁹ B. Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, s. 169.

itiraz etmesi halinde yerine başka bir hükümeti geçirmek istediğini belirtir. Böyle anlaşmalar gerçektende hatta sonra, 17 Eylül 1941'de Rıza şah tahttan feragate zorlandı.¹¹⁰ Rıza Şah, oğlu Muhammed Rıza Şah lehine tahttan çekilir ancak kötü bir son onu bekliyordu.¹¹¹

Babasının yerine tahta oturan Muhammed Rıza Pehlevi, işgal kuvvetlerinin talimatıyla Almanya'ya savaş açar. Almanya'ya savaş açtığı taktide işgal kuvvetleri İran'dan çekilecektir. İşgal kuvvetleri İran'a verdiği bu sözünü tutmazlar aksine daha ziyade yerleşirler.

İngiltere ve Sovyetlerin, İran'dan çıkmadıkları gibi kendi menfaatini düşünen A.B.D Sovyetlerbirliğine gönderecek savaş malzemesinin çabuklaştırmak için Amerika Birleşik Devletleri 1942'de İran'a girdi ve sonra İngiliz bölgesinde tahminen 30.000 askerden ibaret bir İran Körfez Komutanlığı teşkil etti.¹¹² Washington, işgalci bir devlet statüsüne girmekten uzak, savaştan sonra ekonomik yardım için İran'a girdiğini belirtiyordu.

Sovyetler birliği, İngiltere işgale geçici bir statü kazandırmak amacıyla 29 Ocak 1942 İran ile ittifak anlaşmasını imzalayarak savaşın bitiminden sonra altı ay içinde ülkeyi boşaltacaklarını taahhüt etmişlerdi. Savaş, Japonya'nın 2 Eylül 1945'te teslim olmasıyla sona erdi. Bu durumda 2 Mart 1946'dan tüm yabancı askerlerin İran'ı terk etmesi gerekiyordu. Nitekim İngiliz askerleri ve yardımcı idare eden 30 bin ABD Personeli

¹¹⁰ B. Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü, İran*, s. 38.

¹¹¹ İran'a hakim kuvvetler Rıza Şahın İran'da oturmasına müsaade etmezler. Devrik Şah önce Mariti'us adasına sürüldü. Oradan Güney Afrika'ya sürülür. 1944'de Güney Afrikanın johannesburg şehrinde ölür. 1925'te iktidar olan Rıza Şah 1941 yılına kadar ülkeyi idare eder. Ancak işgalci güçler doğup büyüdüğü topraklarında ölmesine dahi müsaade etmezler. Bkz. P. Avery, *The Cambridge History of İran*, s. 434, B. Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, s. 171, B. Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü İran*, s. 39.

¹¹² J.C. Hurewitz, *Ortadoğu Siyaseti*, Askeri Boyutlar, s. 281.

savaştan sonra çekilmeye başladılar.¹¹³ Buna karşılık SSCB, İran'dan çekilirken TUDEH adı altında bir komünist teşkilatı kurar. Bununla İran'daki menfaatlerine sağlamak ister.¹¹⁴

İran, 1946 yılı başında Birleşmiş Milletlere müracaat ederek Sovyetlerin İran'dan çekilmesi kararını alır. Ancak Sovyetler direnince, Sovyetlere istediği petrol ayrıcalığını vermeyi kabul etti. Buna karşılık Sovyetler Birliği Azerbaycan Cumhuriyetini tanımayı da taahhüt etti ve 1946 mayısında, İran'ı boşalttı.¹¹⁵

İran'ın, İngiliz ve Sovyetler Birliği kuvvetlerince işgali Türkiye'de yaygın eleştirilere yol açtı. Türk basını İran'ın işgaline geniş yer verdi. 27 ağustos tarihli Cumhuriyet, Gazetesi'nde Yunus Nadir "İran'a çifte taarruz" başlıklı yazısında şöyle diyordu. "Matbuatımızın birleşmiş dilinden pekala anlaşılabilceği üzere Türk efkarında derin bir teessür uyandıran bu hadiselerin daha feci tarafı onun hiçbir hukuki esasa dayanmayarak düpedüz bir tecavüz ve istila hareketi manzarası göstermesindendir."¹¹⁶ Görüldüğü gibi gerek Türkiye devleti ve gerekse Türk milletinin sesi olan, Türk basını bu işgalden son derece rahatsızdır. Ancak Türkiye açısından yapılacak fazla bir şeyde yoktu.

Sovyetlerin İran, Yunanistan ve Türkiye'ye yaptığı baskı 1946'da o kadar arttı ki, bu ülkeleri korumak amacıyla İngiltere'den boşalan yeri artık, ABD doldurdu. ABD kongreden aldığı yetki ile İran'ın toprak bütünlüğünü koruyacağı garantisini verdi.¹¹⁷ Ancak 1951'de başbakan olan Dr. Musaddık İran petrolünü devletleştirince İngiltere ile arası açılır ve ABD İngiltere'yi destekler. Bu arada Musaddık tarafından sıkıştırılan Şah Romanya'ya kaçar. Ancak ABD devreye girerek General Zahidiyi destekler. Zahidi 19 Mayıs 1953'te bir darbe yaparak şah'ı tekrar tahta getirdi. ABD İran'a yaptığı müdahale ile kendi yanlısı bir yönetimin tekrar kurulmasını sağladı. 5 Ağustos 1954'de yapılan

¹¹³ Ömer Taşlı, Orta Doğuya Süper Güçlerin Etkileri, İstanbul, 1986, s. 40.

¹¹⁴ Bkz. Ö. Taşlı, a.g.e., s. 40. B. Bozgeyik, Bütün Cepheleriyle İran Meselesi, s. 172.

¹¹⁵ Bkz. Ö. Taşlı, Orta Doğuya Süper Güçlerin Etkileri, s. 41.

¹¹⁶ S. Deringil, Denge Oyunu, s. 154.

¹¹⁷ F. Armaoğlu, 20. Yüzyılın Siyasi Tarihi, s. 426.

Anlaşma ile 5 Amerikan şirketi, Güney İran petrollerini, İngiliz şirketi ile ortak işletmeye başlamışlardı.¹¹⁸

İran'da bu olaylar yaşanırken, Türk-İran devletleri arasındaki ilişkilere baktığımız zaman şunları görüyoruz: İki ülke ilişkileri hemen savaşın akabinde "Dostane" olarak nitelendirilebilir. Türkiye tıpkı Yunanistan'a yaptığı gibi Sovyetler Birliği tehdidi altında olan hiçbir ülkeyle ilişkilerini bozmak niyetinde olmayıp, problem yaratabilecek konulardan da kaçınıyordu.

Ancak İran'da Musaddık yönetimi geçmesi ve İran milliyetçiliğinin dışa yansımaları, Sovyetler Birliği yanlısı Tudeh Partisinin güç kazanması aynı dönemde Türkiye'nin Batı bloku içerisinde yerini sağlamlaştırmaya ve aktif bir rol oynamaya başlaması, Türk – İran ilişkilerindeki gerginliği artırdı.¹¹⁹ İki ülke arasındaki gerilimin dışa yansımaları bu günde olduğu gibi iki ülke basınının karşılıklı sataşmaları ile ortaya çıkmıştır.

Musaddık dönemi ise (5 Mayıs 1951 – 19 Ağustos 1953) Türk – İran ilişkilerinin iyice gerginleştiği, kopma noktasına geldiği bir dönem olmuştur. Türkiye Musaddık hareketinden rahatsızdı. İran'ın güçlenen komünist hareketi de hesaba katarak, Musaddık'ın izlediği siyaseti İran'ı istikrarsızlığa ve iç kargaşalığa sürükleyecek ve böylece Sovyetlere bölgede avantaj kazandıracak bir araç olarak görüyordu.¹²⁰

Musaddık'tan sonra Türkiye ile İran arasında beklenen bir yakınlaşma olmadı. Bu dönemde Türk – İran ilişkileri kendi çıkarları doğrultusunda değil, ABD'nin ısrarlı teşvikiyle onun çizdiği yörüngede gelişecekti.

¹¹⁸ Bkz. Ö. Taşlı, *Ortadoğuya Süper Güçlerin Etkileri*, s. 41.

¹¹⁹ Gökhan Çetinsaya, "Türkiye – İran ilişkileri (1945-1947) "Çağdaş Türk Diplomasisi 200 yıllık süreç, Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17. Ekim 1997; Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara, 1999, s. 508.

¹²⁰ G. Çetinsaya, a.g.e., s. 508.

İran'la ilişkilerimiz bu süreçte devam ederken, Türkiye diğer komşu ülkelerde iyi ilişkiler geliştirmek istiyordu. Çünkü kuzey komşumuzun hissedilir derecede baskısı devam ediyordu.

Türkiye, bu kominizm tehlikesinden dolayı öncelikle ABD ve diğer Batılı ülkelere yanaşır. 12 Temmuz 1947'de ABD'den gelecek yardım anlaşmasını imzalanır. 1950'de Natoya girmek için müracaat eder. 25 Temmuz 1950'de Kore'de, Birleşmiş Milletler Komutanlığı emrine kuvvet verme kararı almış ve 1 Ağustos 1950'de Natoya alınması ikinci müracaatını yapar. 18 Şubat 1952'de Türkiye Nato'ya resmen girer.¹²¹ Böylece Sovyetlerin tehlikesini bu sayede geçirilmeye çalışılır.

Ortadoğu ülkeleri arasında, bölgesel bir savunma teşkilatını kurmak için harekete geçen Türkiye, ABD'nin de desteğini alarak Irak ile 24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nı oluşturur.¹²² Daha sonra Pakistan ve İran'da Pakt'ta yerini alır. 1959'da Irak'ın ayrılması ile Bağdat Paktı CENTO'ya dönüşür. Fakat buda bekleneni veremez. Ancak Cento'nun oluşması ile karşılıklı güvenleri artar Ortadoğu ülkeleri aralarındaki ticari ilişkiler artar. Bunun üzerine Türkiye, İran ve Pakistan arasında kalkınma için bölgesel işbirliği RCD kurulur (1964). Bu örgüt ticaret, ulaşım ve iletişim alanlarında belli başarılarla imza atar.¹²³ Ortadoğuda CENTO uzakdoğuda ise kurulan SEAT'nun Asya kominizminin yayılmasını önlemektir.¹²⁴

1960'larda Türkiye bir yandan Cento'ya bağlılığını korurken, İran ile de ilişkilerini sağlam bir zeminde tutmaya çalışır. Özellikle 1960'ların ikinci yarısında Adalet Partisi hükümetlerinin Türkiye'nin çıkarları açısından Cento'yu yaşatmak ve Türk – İran

¹²¹ A. Çolak, *Tarihte Türk – İran İlişkileri*, s. 132.

¹²² Türkiye – Irak arasında imzalanan Pakt'ın I. Maddesi taraflar BM'nin 51 maddesi gereğince güvenlik ve savunma işbirliğini yapması, 5 maddesinde ise Ortadoğu güvenliğiyle ilgilenen diğer devletleri katılımlarına aşık olacağıdır. Bkz. Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul 1997, s. 132.

¹²³ G. Çetinsaya, *Türk – İran İlişkileri (1945-1997)*, s. 509, F. Armaoğlu, *20.Yüzyılın Siyasi Tarihi*, s. 526-527. Ö. Taşlı, *Ortadoğuya Süper Güçlerin Etkileri*, s. 50-51.

¹²⁴ Mahmut Dikerdem, *Üçüncü Dünya'dan*, İstanbul, 1977. s. 17.

ilişkilerini belli bir seviyede tutmak için çaba gösterdiklerini görüyoruz. Bu dönemde ikili ilişkilerin CENO-RCD boyutunda devam ettiğini, diğer boyutunda ise iki ülke arasında tekrar problem haline gelmeye başlayan bazı sınır güvenliği meseleleri ve Kürtler konusunda oluştuğunu söyleyebiliriz. Özellikle 1960 yılların ikinci yarısında Şah'ın Irak'ta yükselen Kürt hareketini maddi ve manevi olarak desteklemeye başlaması Türkiye için kayıp verici olmuştur. İran açısından ise Türkiye'nin bu yıllarda basında ve sol kamuoyunda yer alan şah aleyhtarı yazılar beyanlar ve Türkiye'de okuyan İran rejim muhalifi öğrencilerin faaliyetleri rahatsız edici olmuştur.¹²⁵

İran bu dönemde kendi içişlerinde de problemler yaşamaya devam ediyordu. Mussaddık iktidarında sonra şah sıkı yönetim idare etmiş, Tudeh Partisi'ni kapatarak mensuplarını hapse atar ve bir kısmını idam eder. 1956'da sıkı yönetimi kaldırır. Güvenlik ve istihbarat teşkilatı olan "SAVAK"ı kurar. Böylece iş muhalefeti önlemeye çalışır.¹²⁶ Bir yandan da Ak devrim ile toprak reformu yaparak toplumu rahatlatmaya çalışır. Şan İran komünistlerini sindirir, ancak bu defa mollaların muhalefeti ortaya çıkmaya başlar.

1970'li yıllarda Türk – İran ilişkileri ABD'nin politikaları doğrultusunda olur. Türkiye 1974 Kıbrıs Barış Harekatı sonrası siyasi yalnızlığı ve ekonomik sıkıntılar yaşarken, İran 1973-1974 Petrol krizi bozulurken, İran ABD'nin bölgedeki baş dayanağı haline gelmiştir. Türkiye bu dönemde özellikle petrol alımında İran'dan kolaylıklar istemiş ancak şah buna yanaşmamıştır.¹²⁷ Çünkü İran bu dönemde ABD politikasının yanlısı olarak görülüyordu. ABD'nin Türkiye'ye karşı soğuk olması İran'da aynı tavra yönlendirmiştir. 1979 İran devrimine karşı bu süreç böyle devam eder.

İran'da iç politikasında muhalefet şiddetini artırır. 1970'lerde İran'da İslam örgütleri ön plana çıkmış, akımlar, liberal ve Marksist örgütler ikinci planda kalmıştır.¹²⁸

¹²⁵ Bkz. G. Çetinsaya, "Türk – İran İlişkileri (1945-1997)" s. 509-510.

¹²⁶ J.C. Nurewitz, *Ortadoğu Siyaseti. Askeri Boyutlar*, s. 290-291.

¹²⁷ G. Çetinsaya, "Türkiye – İran İlişkileri. (1945-1981)" s. 510.

¹²⁸ Cengiz Çandar, *Dünden Yarına İran*. İstanbul, s. 44.

İran Güvenlik ve İstihbarat teşkili savak bunlara uygulandığı baskı ile tepkisi Almanya başlayarak, toplum arasında Anti-Pati oluşturmaya başlar.¹²⁹

Şah rejiminin baskıları İran aydınlarının ve muhalefet eden liderlerin dışarıya kaçmasına neden olur. Nihayet bu muhalefet liderleri Ayettullah Humeyni Şubat 1979'da İran'da İslam devrimini yaparak şah'ı yönetimden uzaklaştırır.

İran İslam devrimi, öncelikle siyasal bir devrim olmuştur. Altmışlı ve yetmişli yıllarda özellikle Markist aşırı sol çevrelerde ortaya çıkan şiddetli, Amerikan karşıtı bütün bu radikal protesto hareketini kanalize etmiştir. Özgürleşme, ekonomik ve kültürel emperyalizme karşı mücadele sloganının kendi hesabına yeniden ele almıştır.¹³⁰ Bu devrimden sonra süper güçlerin konumları yeniden tartışma konusu olurken, Körfez yeniden dünyanın ilgi merkezi haline gelmiştir.¹³¹

İran İslam Devrimi meydana geldiğinde bütün gözlemciler laik, batıcı ve şah'ın ABD'nin müttefiki bir Türkiye ile İran İslam rejiminin ilişkilerinin kötüye gideceği beklentisi içindeydi. Ama beklenen olmadı. İlişkiler, özellikle ekonomik alanda şah döneminden de daha ileri gitti. Türkiye daha baştan yeni rejimi kabullendi ve müdahaleye yanaşmadı.¹³² Ancak buna rağmen 1979 İran İslam devrimi ve daha sonra meydana gelen Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkiye – İran ilişkilerine daha zor ve karmaşık bir yapı kazandırdı.¹³³

1979 sonrasında Özellikle 1980 Eylülünde başlayan ve 8 yıl süren İran – Irak savaşı boyunca, Türk – İran ilişkilerine analitik olarak baktığımızda ilişkilerin belli temalar etrafında şekillendiğini görüyoruz. Bu savaş sırasında, Türkiye aktif tarafsızlık

¹²⁹ Nevval Çizgen, *İki Ülke İki Devrim, Türkiye – İran*, s. 44.

¹³⁰ Ferhad Khosrokhavar, Oliver Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, İstanbul, 1999, s. 13.

¹³¹ M. Hasaneyn Heykel, *Bir Devrimin Anlatılmamış Öyküsü*, İstanbul, 1988, s. 17.

¹³² G. Çetinsaya, "Türkiye – İran İlişkileri (1945-1997)" s. 510.

¹³³ M. Benli Altunışık, *Türkiye Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, İst. 1999, s. 71.

politikası uyguladı. Ankara, İran – Irak savaşındaki tarafsızlık politikasını İran'ın Irak'lı Kürtlere verdiği desteğe rağmen sürdürdü. Hatta bu dönemde 28 Kasım 1984'te Tahran, Türkiye ile bir güvenlik anlaşması imzaladı. Bu anlaşmaya göre, her iki ülkede topraklarında diğer ülkenin güvenliğini tehdit oluşturacak eylemleri yasaklayacaktı.¹³⁴

1991'de Sovyetlerbirliği'nin dağılmasından sonra bölgede kurulan Türki Cumhuriyetleri Türkiye – İran arasında yeni bir rekabet unsuru oluştu. Başka bir deyişle değişim rüzgarları ve bu bölgeden sağlanacak yeni çıkarların hesabı, Türkiye ve İran arasına büyük rekabet potansiyelini ortaya çıkardı.¹³⁵

Ağustos 1990, Irak'ın işgaliyle başlayan Körfez savaşı Türk – İran ilişkilerine yeni boyutlar katmıştır. Savaş sonrası Saddam'ın Kürtlere karşı sert politikası ABD'nin Türkiye'nin desteğiyle oluşturduğu çekiç güç Türk – İran ilişkilerini gerginleştirir.

Körfez Savaşı süresince ve sonrasında, İran, Türkiye'nin Kuzey Irak'taki kontrolünü ve oradaki Irak'lı Kürtler üzerinde etkisini artırmaya çalıştığını düşünürken, Türkiye – İran ilişkilerini de gerilim yükseldi. Ayrıca İran Türkiye'nin Batıyla özellikle ABD ile bölgede İran etkisini azaltmak için işbirliğini yaptığını düşünüyordu. Türkiye bölgede zayıflayan Irak karşısında artacak olan İran etkisinden, endişe duyuyordu.¹³⁶

1990-1991 sonrası dönemde bir yanda ticari ilişkiler belli alanlarda ECO, iki antlaşmalar ve ortak projeler çerçevesinde devam ederken, aynı zamanda laik, irtica ve İran-PKK bağlantısı tartışmaları ve buna mukabil basın medya savaşları bütün hızıyla devam etmiş, 1996 haziranında kurulan Refahyol Koalisyonu döneminde doruğa çıkarak 1997 şubatında büyükelçilerin karşılıklı geri çekilmesi noktasına kadar varmıştır.¹³⁷

¹³⁴ Bkz. G. Çetinsaya, "Türkiye – İran ilişkileri (1945-1997)" s. 550., M. Benli Altunışık, *Türkiye Ortadoğu, Tarih, Kimlik Güvenlik*, s. 76-77.

¹³⁵ M. Benli Altunışık, *Türkiye Ortadoğu, Tarih, Kimlik, Güvenlik*, s. 81.

¹³⁶ M. Benli Altunışık, a.g.e., s. 81.

¹³⁷ G. Çetinsaya, "Türkiye – İran ilişkileri (1945-1997)", s. 513-514.

Bütün bu simgesel soğuk savaşa rağmen Türk – İran ilişkileri büyük elçilerin bulunmadığı dönemde bile ilişkiler siyasi ve iktisadi boyutlarda mevcut anlaşmalar, çerçevesinde devam etmiş, ilgili komisyonlar toplanmış, karşılıklı heyetler gidip gelmiştir. Türkiye – İran ilişkileri bu süreçle günümüze kadar gelmiştir.

SONUÇ

Türk – İran ilişkilerini, Tarihi seyir içerisinde ele aldığımızda, karşımıza çıkan en önemli fenomen olarak, “bölgesel hakimiyet” konsepti çıkmaktadır.

Tarihin her döneminde, birbirine coğrafi bir zorunluluk olarak komşuluk yapmış olan bu iki büyük milletin, kendi nüfuz alanlarını genişletmeye dayalı siyasal yönelimleri günümüzde de bölgesel bir rekabetin ipuçlarını vermektedir.

Türk İran münasebetleri, bu anlamda ön Asya’nın ve Ortadoğu’nun batıyla ilişkilerini düzenleyen bir coğrafi sistemi ele geçirme, yada böylesine güçlü etkileri olan bir siyasal ilişkiler ağını ekonomik ve askeri bir üstünlüğe dönüştürme mücadelesi anlamına gelmektedir.

Türkler, Göktürk İmparatorluğu döneminden itibaren, bölgenin en önemli ekonomik faktörü olan ipek yolunu ele geçirme yada kontrol etme yarışında da İranlılarla önemli bir rekabet içerisinde olmuştur.

Türklerin İranlılarla rekabeti, her iki milletin İslam dinini kabul etmesinden sonra da devam etmiştir.

İranlıların, İslam’ı anlama ve yorumlama biçimi, kendi tarihsel ve kültürel miraslarının özel bir harmomisi karışımı olarak karşımıza çıkan “Şia” anlayışıyla da, oldukça derin ayrılık noktalarıyla Türklerin İslam’ı anlama biçiminden ayrılmıştır.

Burada Şunu önemle ifade etmeliyiz ki; İran’ın kültürel mirasının derinliğinde var olan “agmostik” bilinmezci kültürel fenomenler, yada “batinilik” olarak biçimlenen

“içsel” yorumlama biçimi bütün İran Sosyolojik evrenini şekillendiren birer faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anlamda, Türkler İslam inancının “ehli sünnet” olarak ifade edilen oldukça yalın ve realist boyutunu benimsemekle, İranlıların “aşırı içselleştirilmiş ve kadim bilgeliklerin bilinmezci kültürel fenomenlerin derin etkilerini içeren “şia” anlayışından farklı bir boyutta bulunmaktadır.

Şu halde, Türk İran ilişkilerinde tarihte günümüze kadar devam eden münasebetlerin iki önemli kavram üzerine oturduğunu tespit etmek durumundayız. Bunlardan birincisi, bölgesel ekonomik nüfuz alanlarını kontrol etme amacı, ikincisi ise, İslamı anlama biçiminin yarattığı farklılığın bir siyasal ve askeri üstünlüğe dönüştürme amacıdır.

Özellikle Selçuklular döneminde, Büyük Vezir Nizamü'l Mülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri, aynı zamanda, bölgede yaşayan Müslüman toplulukları, İran devletinin temsil ettiği “batini” söyleminden uzak tutma amacına önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Türk- İran ilişkileri böylesine önemli çatışma alanları içermesine rağmen karşılıklı bir etkilenme sürecini de içermektedir.

Öyle ki bu etkilenme, Farsça'nın, Selçuklular döneminde devletin bürokratik dili olarak kullanılmasına kadar gitmiştir.

Osmanlı - İran ilişkileri dikkatli bir gözleme tabi tutulduğunda, ön plana çıkan en önemli unsurun, “Sünnilik” ve “Şiilik” anlayışlarına dayalı toplumsal yapıların birbirlerine üstünlük kurma çabalarıdır.

Bu durumu, her iki milletin de dünya sahnesinde kendi inanç ve akidelerinin bayraktarlığını yapma iddiasını da içermektedir. Uzun tarihi süreç içerisinde devam eden bu rekabet anlayışı, Osmanlının çoğu zaman önemli siyasi ve askeri zaafı yaşamasına neden olduğu gibi, Türk dünyasıyla birleşme ve “İslam birliği “ oluşturma tezlerini de olumsuz etkilemiştir. Kuşkusuz, Osmanlı devletinin doğusunda yaşadığı bu siyasi ve askeri handikaplar, Onun batı dünyasındaki ilerleme stratejisini de önemli ölçüde aksatmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarında, İran ve bütün Ortadoğu da, başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya'nın sömürgeci emellerini gerçekleştirme alanı olarak gözükmemektedir.

Bunun sonucunda İran, 1907'de Rusya ve İngiltere'nin istilasına maruz kalmıştır. Kuzeyi Rusya, güneyi ise İngiltere'nin nüfuzu altına girmiştir. I. Dünya Savaşı sonucunda Sovyetler İran'dan çekilirken İngiliz nüfuzu Rıza Şah döneminin sonuna kadar devam etmiştir.

Cumhuriyet dönemi Türk - İran ilişkileri incelendiğinde, çalışmamızın bütünlüğü içerisinde ifade etmeye çalıştığımız rekabete dayalı, ekonomik çıkar ve din anlayışı eksenli mücadele biçiminin büyük ölçüde değiştiği görülecektir.

Mustafa Kemal'in Modern Türkiye Cumhuriyetini kurarken, hedeflediği önemli hususlardan biri olan ulusal kalkınma bilinci ve komşularıyla adil ve barışçıl bir siyaset izleme projesi, Türk - İran ilişkilerinde yeni bir dönemin başlaması anlamına gelmektedir. Bu durum, İran'da da Rıza Şah'ın iktidara geçmesiyle birlikte, barış yanlısı ve modernleşme projelerini destekleyen bir ilişki biçimine dönüşmüştür.

Bu dönemde, Türk İran ilişkilerinde ortaya çıkan yumuşama ve istikrar havasını kısmen olumsuzlayan bir iki gelişmeyi görmekteyiz.

Bunların en önemlisi hem Türkiye hem de İran coğrafyasında yaşayan Kürtlerin ayrılıkçı hareketlere girişmesidir. İran yönetimi, kendisi için ciddi tehdit olarak algıladığı Kürtleri İran'da baskılamaya çalışırken, Türkiye de Kürt unsurların ayaklanmalarına destek olmuştur.

Özellikle, Şeyh Sait isyanı, Simko Ağa isyanı ve Ağrı isyanları bu sorunların başlıca nedenlerini temsil etmektedir.

1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan Cumhuriyete kadar İran'la sınır ihtilafı olmamasına rağmen, 1930 yılında ortaya çıkan Ağrı isyanları neticesinde İran'la kısa süreli bir sınır ihtilafı ortaya çıkmıştır. Türkiye İran'la sınır ve güvenlik sorunlarını ilki 1926'da yapılan "Dostluk ve Güvenlik Sınır Antlaşmasıyla kesin çözüme kavuşturmuştur.

Yeni dönem Türk-İran ilişkilerinde hakim olan bahar havası, beraberinde her iki ülkenin ekonomik alandaki gelişme stratejilerine de yansımıştır. Bu anlamda, ekonomik ilişkiler 1937 antlaşmasına kadar geçici bir metinle ortaya konulurken, 1937 Ticaret antlaşmasıyla daha düzenli ve organize hale getirilir. Türkiye - İran ilişkilerinde, en önemli faktörlerden biri olarak da, Trabzon-Tebriz transit yolunun açılması görülmektedir.

İran'ın, Trabzon- Tebriz transit yol projesi, aynı zamanda Karadeniz'e ticaret anlamında inme düşüncesinin önemli bir adımı olarak söylenebilir.

Kuşkusuz İran modernleşmesini sağlayan Rıza Şah'ın en önemli rehberi Mustafa Kemal ATATÜRK'tür. Rıza Şah, komşu Türkiye'yi modern bir ulus devletine dönüştürme konusunda ciddi gayretler gösteren Mustafa Kemal'in modernleşme projesinin bir benzerini İran'da uygulamaya çalışmıştır. Burada Rıza Şah'ın önemli

handikapı olarak geleneğe oldukça bağılı Şii ulema, geleneksel tüccarlar ve politikacılar gözükmektedir.

İran’da, modernleşme karşıtı blokta yer alan din adamı, tüccar ve politikacı cephesi, aynı zamanda gerçek bir reform çabasının ortaya çıkmasını engellemiştir.

Türk - İran ilişkilerinde Mustafa Kemal ve Rıza Şah arasında başlayan yakın dostluk ilişkileriyle beraber oldukça ileri düzeyde devletler arası diplomatik bir ilişkinin başladığını da görmekteyiz. Bu durumun en önemli adımlarından biri olarak da, Rıza Şah’ın Türkiye ziyareti (1934) sonrasında imzalanan Sadabat Paketi’dir. Bu antlaşma İran ve Türkiye arasındaki ileri düzeyde bir dostluk ve dayanışma antlaşması olmasının yanı sıra, Mustafa Kemal’in bölgedeki ülkelerin gelişimlerine, korunmasına katkıda bulunma amacını da içermektedir.

Bizim çalışmamız boyunca ortaya koyduğumuz bulgulara dayalı olarak ifade ettiğimiz görüşlerin, Türkiye ve İran arasındaki ilişkiler, bağlamında değerlendirildiğinde ortaya çıkan en çarpıcı boyutun, her iki milletin en buhranlı dönemlerinde dahi, dostluk ilişkilerini kalıcı olarak bozmadığı gerçeğidir.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİVLER

1) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, No : 10/ 261. 762. 24

BCA, No : 10/407.11 . 929

BCA, No : 10/437. 5. 926

BCA, No : 030.10/ 230.547.12

BCA, No : 030.10/ 260.753.24

BCA, No : 030.10/260. 754.26

BCA, No : 030.10/260. 754.28

BCA, No :030.10 / 261.755.15

BCA, No : 030.10 / 261.755.18

BCA, No : 030.10 / 261.755.25

BCA, No : 030.10 / 261.755.27

BCA, No : 030.10 / 261.756.2

BCA, No : 030. 10 / 261. 756.17

BCA, No : 030.10 / 261. 757.2

BCA, No : 030.10 / 261.757.24

BCA, No : 030.10 / 261. 761.3

BCA, No : 030.10 / 261. 761.10

BCA, No : 030.10 / 261. 761. 18

BCA, No : 656.10 / 261. 761.19

BCA, 18 / 407.20.935

BCA, 18 / 407.12.932

BCA, 18 / 407.13.935

BCA, 18 / 437.13.935

BCA, 18 / 437, 14. 936

BCA, No :030. 18.01 / 1. 3. 4

BCA, No : 030.18.01 / 03. 26. 20

BCA, No : 030.18.01 / 4. 33. 10

BCA, No : 030.18.01/ 4. 33 . 21

BCA, 030. 18 . 01. 02 / 4. 33. 21

BCA, 030. 18.01.02 / 5.50.6

BCA, 030. 18. 01 / 06. 36. 8

BCA, 030. 18. 01 / 011. 47.11

BCA, 030. 18. 01 / 019. 34. 2

BCA, 030. 18. 01 / 019. 44. 1

BCA, 030. 18. 01 / 021. 64. 9

BCA, 030. 18 . 01 / 021. 72. 14

BCA, 030. 18. 01 / 026. 63. 5

BCA, 030. 18. 01 / 026. 64. 18

BCA, 030. 18. 01 / 029.34. 7

BCA, 030. 18. 01 / 029. 46. 8

BCA, 030. 18. 01 / 029. 35. 8

BCA, 030. 18. 01 / 029. 45. 17

BCA, 030. 18. 01 / 30. 57. 14

BCA, 030. 18. 01 / 31.68.10

BCA, 030. 18.01 / 31. 70. 3

BCA, 030. 18. 01 / 43. 17. 6

BCA, 030. 18. 01 / 45. 35. 5

BCA, 030. 18. 01 – 2 / 45. 40. 1

BCA, 030. 18. 01 / 50. 88. 17

BCA, 030. 18. 01 / 53. 29. 7

BCA, 030. 18. 01 / 64. 36. 15

BCA, 030. 18. 01 / 84. 61. 1

BCA, 030. 18. 01 / 68. 77. 11

BCA, 030. 18. 01 /45. 39. 11

BCA, 030. 18. 01 /68. 78. 18

BCA, 030. 18. 01 / 84. 68. 15

BCA, 030. 18. 01-02/ 84. 70. 2

BCA, 030. 18. 01 / 85.101 . 2

BCA, 030. 18. 01 / 86. 30. 17

BCA, 030. 18. 01 / 87. 47. 6

BCA, 030. 18. 01 / 92. 98. 12

BCA, 030. 18. 01 / 97. 129. 9

2. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

ATASE Arşivi, Kutu No : 17, Gömlek No : 49, Belge No : 49-1

ATASE Arşivi, Kutu No : 88, Gömlek No : 167, Belge No : 1-4

ATASE Arşivi, Kutu No : 325, Gömlek No : 146, Belge No : 146-1

ATASE Arşivi, Kutu No : 345, Gömlek No : 113, Belge No : 113-1

ATASE Arşivi, Kutu No : 347, Gömlek No : 23, Belge No : 16

ATASE Arşivi, Kutu No : 647, Gömlek No : 62, Belge No : 8

3. Ayın Tarihi, TBMM Zabıt Ceridesi ve Dustur

Ayın Tarihi, No : 7, Temmuz 1934

Ayın Tarihi, No : 8, Ağustos 1934

Ayın Tarihi, No : 44 Ağustos 1937

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4. C.9, 1932

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4. C.11, 1932

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4. C.19, 1933

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5. C. 4, 1935

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5. C. 19, 1937

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5. C.22, 1938

Düstur Birinci Tertip C. 6

Düstur Üçüncü Tertip C. 10

Düster Üçüncü Tertip C. 16

Düster Üçüncü Tertip C. 18

Düster Üçüncü Tertip C.19

II. SÜRELİ YAYINLAR

1. GAZETELER

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3625, 10 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3626, 11 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3627, 12 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3628, 13 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3630, 15 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3631, 16 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3632, 17 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3633, 18 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3635, 20 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3636, 21 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3637, 22 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3643, 28 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3645, 30 Haziran 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3647, 2 Temmuz 1934

Cumhuriyet Gazetesi, No : 3648, 3 Temmuz 1934

Hakimiyeti Milliye , No : 4631, 15 Haziran 1934

Hakimiyeti Milliye , No : 4632, 16 Haziran 1934

Hakimiyeti Milliye , No : 4633, 17 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5895, 7 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5896, 8 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5898, 10 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5904, 16 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5905, 17 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5907. 19 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5910, 22 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5915, 27 Haziran 1934

Vakit Gazetesi, No : 5919, 1 Temmuz 1934

Vakit Gazetesi, No : 5920, 2 Temmuz 1934

III. HATIRALAR

CEBESÖY, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982

GEREDE, Hüsrev ; **Siyasi Hatıralarım I İran**, İstanbul, 1950

IV. TETKİK ESERLER

1. Kitaplar

ABRAHAMİAN, Ervand; **Iran Between Two Revolutions**, Newjersey, 1982.

ABRAMTOWİTZ, Morton: **Türkiye'nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası**,
Ankara, 2001.

AĞAOĞLU, Ahmet: **1500 ile 1900 arası İran**, Ankara, 1941.

.....; **İran ve İnkılabı**, Ankara, 1941.

Ahmet CEVDET; **Kıyas-ı Enbiya**, C.2, Ankara, 1995.

Ahmet EKREM; **Bugünkü İran**, İstanbul, 1934.

AKA. İsmail; **Timur ve Devleti**, Ankara, 1991.

AKÇAKAYAOĞLU. Cihat: **Atatürk, Komutan, İnkılapçı ve Devlet Adanı**
Yönleriyle, Ankara, 1988.

AKIN. Selçuk; **İran Türklerinin, Hürriyet Hareketleri**, Girne, 1980.

ARANİ, Ahmet Hasan; **İran Raporu**, İstanbul, 1977.

ARMAOĞLU, Fahir; **20. yüzyılın Siyasi Tarihi**, 1914-1980.

AKŞİN. Abdülhat; **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi**, Ankara, 1991.

AKŞİN. Sina; **Türkiye Tarihi** c. 4. İstanbul, 2002.

AKTEPE, M. Münir; **Osmanlı – İran Münasebetleri (1720-1724)**, İstanbul, 1976.

AKYÜREK, Ferhat; **Türk – İran Dostluğu ve Anadolu'da Yatırım Dengesi**,
Ankara. 1966.

- ALTUNIŞIK, Meliha Benli; **Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik, Güvenlik**, İstanbul 1999.
- ANOREASYN, Hrand D; **Osmanlı – Rus ilişkilerine Ait İki kaynak** İstanbul, 1974.
- ATALAY, İbrahim; **Dünya Coğrafyası**, İzmir, 1997.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine ait 10 belge)**, (1919 – 1923), CII Ankara, 1992.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III**, Ankara, 1989.
- AVERY, Peter; **History of İran**, Newyork 1992
- AYSAN, E.; **Büyük Harpte İran Cephesi c.3**, İstanbul 1938.
- AZER, Sanan; **İran Türkleri**, İstanbul, 1942.
- BAMMATE, Necmettin; **İran İn world war, I**, Moskova, 1963.
- BAŞDOĞAN, Ferhat; **Güncel Konular**, Ankara, 1988.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi**, c.3, Kısım I Ankara, 1991.
- BELEN, Fahri; **XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti**, İstanbul, 1973.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi c. I** Ankara, 1990 Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları
- BLAGA, Rafaeel; **Handbook Of İranian Peoples**, İstanbul, 1997.
- BOZGEYİK, Burhan; **Bütün cepheleriyle İran Meselesi**, İstanbul, 1981.
- BROCKELMANN, Carl; **İslam Ulusları ve Devletler Tarihi**, (çeviri: Neşet Çağatay) Ankara, 1992.
- BRUİNESSEN, Martin Van; **Ağa, Şeyh Devlet** İstanbul 2003.
- BULUT, Faik; **Dar üçgende üç İsyan**, İstanbul, 1922.
- BULAÇ Ali; **İran izlenimleri**, İstanbul, 1992, s.8.
- CAN, Mehmet; **Ortadoğu'da Amerikan Politikası**, İstanbul 1993.
- CANDAR, Cengiz; **Ortadoğu Çıkmazı**, İstanbul, 1983.
-; **Dünden Yarına İran**, İstanbul, 1981.
- CİMENT, James; **The Kurds**, Newyork, 1976.

- COKA, Nazmi; **Kurt Sorunun Geleceği** , İstanbul,2004.
- ÇİZGEN, Neval; **İki Ülke İki Devrim, Türkiye – İran**, İstanbul, 1994.
- ÇOLAK, Arif; **Tarihte Türk – İran ilişkileri**, Ankara, 1976.
- DEMİRBAŞ, Bülent; **Musul Kerkük olayı ve Osmanlı Devletinde Kuveyt sorunu**, İstanbul, 1991, s.92.
- DEVLET, Nadir; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi c.2**, İstanbul, 1992.
- DERİNGİL, Selim; **Denge Oyunlu, İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, 1994 s.152.
- DİKERDEM, Mahmut; **Üçüncü Dünyadan**, İstanbul, 1977.
- DİLAN, Hasan Berke; **Türkiye'nin Dış politikası (1933-1939)** İstanbul, 1998.
- DURSUN, Davut; **Ortadoğu Neresi**, İstanbul, 1995, s.224.
- EKREM, Ahmet; **Bugünkü İran**, İstanbul, 1934.
- ERENDİL, Muzaffer, **Çok Yönlü lider Atatürk**, Ankara, 1986.
- ESENGİN, Kenan; **İran Ak Devriminin Getirdikleri**, İstanbul, 1973.
- FURON, Raymond; **İran (çeviri: Galip Kemali Söylemezoğlu)**, İstanbul, 1943.
- GÖKÇE, Cemal; **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti**, İstanbul, 1979.
- GÖNLÜBOL, Mehmet SAR, Cem; **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919- 1938)**Ankara, 1990.
- GÖRGÜLÜ. İsmet; **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Ankara, 1983.
- GÖZENÇ, Selami; **Güneybatı Asya "Ortadoğu" ülkeler Coğrafyası**, İstanbul, 1996.
- GRESH, Alain – VIDAL, Dominique; **Ortadoğu, (Mezopotamya'da Körfez Savaşı) (Çeviri: Hamdi Türe)**, İstanbul, 1991.
- GROUSSET, Rene; **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul, 1980.
- GÜRÜN, Kamuran; **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Ankara, 1986.
- GÜNALTAY, Şemsettin; **İran Tarihi, C.I**. Ankara, 1987.
- HAAS, William s; **İran**, London, 1946.

- HAMMER, B.J.W.; **Osmanlı Devleti Tarihi C.6.**, İstanbul, 1984.
- HEYKEL, M. Hasaneyn; **Bir Devrimin Anlatılmış Öyküsü** İstanbul, 1988.
- HONGSEN, M.G.S.; **İslam'ın Serüveni, C.2**, İstanbul, 1995.
- HUREWITZ, J.C.; **Ortadoğu Siyaseti; Askeri Boyutlar**, Ankara, 1980.
- İran; **İran İstanbul Konsolosluğu Yayınları**, İstanbul, 1952. (Kitabın yazarı belli değildir.)
- İran; **İstanbul Ticaret Odası Yayınları**, İstanbul, 1968. (Kitabın yazarı belli değildir.)
- JWAİDEH, Wadie; **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi**, İstanbul, 1999.
- KAFESOĞLU İbrahim; **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, Ankara, 1984.
-; **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1984.
- KAHRAMAN, Ahmet; **Kürt İsyanları**, Ankara, 2003.
- KAPUR, Haris; **Sovyet Rusia and Asia (1917-1927)** Geneva, 1966.
- KARABEKİR, Kazım; **Kürt Meselesi**, İstanbul, 2004.
- KAYABALI, İsmail – ARSLANOĞLU Cemender; **İran'ın Anadolu'ya Uzanan Gölgesi (1453-1989)**, Ankara, 1990.
- KEDDİE, Nikki R.; **Roots, of Revolution An İnferpretive History of Modern Iran**, Newyork, 1981.
- KHOSROKHAVAR, Ferhad – ROY, Oliver; **İran; bir Devrimin Tükenişi**, İstanbul, 1999.
- KILIÇ, Remzi; **XVI. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı – İran Siyasi Antlaşmaları**, İstanbul, 2001.
- KÖSEOĞLU, Nevzat; **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşmanlar** İstanbul, 1990.
- KÖYMEN, M. Altay; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, 1982.
- KRISGER, K; **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu (Çeviri Nihal Önal)**, İstanbul, 1981.

KUTLAY, Naci; **Kürtler**, İstanbul, 2002.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri**, İstanbul, 1993.

LENCZOWSKI, George; **Oajar İran**, Londra, 1983.

.....; **İran Under The Pahlavis**, California, 1978.

MCGHEE, George; **ABD – Türkiye, Nato- Ortadoğu** (Çev. Belkis Çanakçı)
Ankara, 1992.

MERÇİL, Erdoğan; **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, 1991.

.....; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.6, İstanbul,
1992.

NİRUMAND, Bahman, **Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)** (Çev. Arif Gelon)
Ankara, 1968.

NOLLAU. G.-WIEHE, H.J. **Russia's South Flank** Newyork, 1963.

NYROP, Ricard, F; **Iran a Country Study**, Washington, 1978.

OLSON, Robert; **The Kurdish Question and Turkish – Iranian Relations**,
From World War, 1998, Calofornia, 1998.

OĞUZ, Ahmet; **Yavuz Sultan Selimin Siyasi ve Askeri Hayatı**, İstanbul, 2001.

OĞUZ, Sami – ÇAKIR Ruşen; **Hatemi'nin İran'ı**, İstanbul, 2000.

ORAN, Baskın; **Türk Dış Politikası (1919-1980)**, C.I, İstanbul 2002.

ÖNGÖR, Sami; **Ortadoğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)**, Ankara, 1963.

ÖZATA Şenol; **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. 13, İstanbul,
1993.

ÖZEY, Ramazan; **Dünya Denkleminde Ortadoğu "Ülkeler – İnsanlar –
Sorunlar"** İstanbul, 1996.

ÖZEY, Ramazan; **Dünya ve Ülkeler Coğrafyası**, İstanbul, 2000.

ÖZGÜL, Cemil; **Heyet-i Temsilye'nin Ankara'daki çalışmaları** Ankara, 1989.

ÖZTUNA. Yılmaz; **Osmanlı Tarihi c.1** İstanbul, 1986.

ÖZTÜRK. Metin; **Türkiye ve Ortadoğu**, Ankara, 1997.

- PAKLA, Reha; **Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslar arası Temelleri, Lozan, Montrö, Lefkoşa, 1987.**
- POLK, William R. – CHAMBERS, Richard L. **Ortadoğu'da Modernleşme, İstanbul, 1995.**
- RAAMAZANİ, Rouhollah K., **The Northern Tier Afganistan, İran and Turkey, Newyork, 1996.**
- RENOUVİN, Piere; **Birinci Dünya Savaşı (1914-1988), Paris, 1982.**
- ROUX, Jean – Paul; **Türklerin Tarihi, İstanbul 1991. (Çevirmeni belli değil)**
- SANDER, Oral; **Siyasi Tarihi, Ankara, 1989.**
- SARAY, Mehmet; **Atatürk ve Türk Dünyası, İstanbul, 1998.**
-; **Afganistan ve Türkler İstanbul, 1987.**
-; **Türk – İran İlişkileri, Ankara, 1999.**
-; **Türk – İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü Ankara, 1990**
- SEFEROĞLU, Ş.K – MUDERİSOĞLU, A.; **Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1986.**
- SEVER, Ayşegül, **Soğuk Savaşı Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu, 1945-1958, İstanbul, 1997.**
- SONELLY, Ali; **İran D'Hier Ef Daujord'hui, Paris, 1950.**
- SONYEL, Selahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika C.2, Ankara, 1992.**
- SOYSAL, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C.3, Ankara, 1983.**
- SÜMER, Faruk; **Safevi Devletinin Kurtuluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1976.**
-; **Karakoyunlular, C.1, Ankara, 1984.**
-; **Oğuzlar, İstanbul, 1992.**
- Şemsettin Sami; **Kamus'ul- A'lam, C.2, Ankara, 1996.**
- Şeref HAN; **Şerefname (Çeviri M. Emin Bazaslan), İstanbul, 1971.**
- TAŞLI, Ömer; **Orta Doğuya Süper Güçlerin Etkileri, İstanbul, 1986.**

T.C. Tahran Büyük Elçiliği ve Ticaret Ateşeliği, İran'ın Ekonomik Durumu ve Türkiye – İran Ticareti, Tahran, 1969.

TEZEL, Yahya S; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul, 1994.

THOMAS, Lewis V. – NEYRE, Richard; **The United States And Turkey And İran**, Cambridge, 1951.

TURAN, ÖMER; **Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu**, İstanbul, 2003.

.....; **Tarihin Başladığı Nokta Ortadoğu**, İstanbul, 1992.

UÇAROL, Rıfat; **Siyasi Tarih**, İstanbul, 1985.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, C.2-3, Ankara, 1983.

ÜNLÜ, Nuri; **Ana hatlarıyla İslam Tarihi**, İstanbul, 1984.

WILBER, Donald N.; **Four Hundred Forty – Six Kings of İran**, Tahran, 1972.

.....; **İran (Past and Present)**, Newjersey, 1976.

YAVUZ, Ahmet; **Türkiye Cumhuriyetinin Akdettiği Milletlerarası Antlaşmalar**, Ankara, 1976, s.153.

YAZICI, Reşat; **Türkiye, İslam Ülkeleri “Antlaşmalar ve Mevzuat”** Ankara, 1982.

YİĞİT, Ali; **Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Coğrafyası**, Elazığ, 2000.

YÜCEL, Talip; **Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası**, Ankara, 1965.

YÜCEL, Yaşar; **Timur'un Ortadoğu – Anadolu Seferleri ve sonuçları**, Ankara, 1989.

ZOKA, Yahya; **The Imperial Iranian Army From Cyrus to Pahlavi**, Tahran, 1971.

2. MAKALELER

BALA, Mehmedzade Mirza; **“Ermeniler ve İran” Türk Dünyası Araştırmaları**, s.85, İstanbul, 1993, s.166.

BEKSA, Ahmet, Emin; **“Abbasiler” TDVİA C.22**, İstanbul, 2000, s.397.

ÇAŞIN, Mesut; **“İran Silahlı Kuvvetleri”, Avrasya Dosyası (İran özel) C.2**, s.1, Ankara, 1995, s.33.

CRONİN, Stephane; "Rıza Shah and the Disintre of Bakhtiar Power in İran (1921-1934)", **İranian Studies**, Volume 33, Numbers 3-4, Newyork, Summer 2000 s.349-361.

ÇAĞLAR, Güney; "Atatürk'ün Tahran Büyük elçisi Hüsrev Gerede zamanında Türkiye – İran ilişkilerine bir bakış", **Atatürk'ün 4. uluslar arası Kongresi**" Türkistan – Kazakistan, 1999, s.983.

ÇETİNSAYA, Gökhan; "Atatürk Dönemi Türkiye – İran İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, C.5,S.3, Ankara, 1999. s.148-175.

.....; "Milli Mücadeleden Cumhuriyet'e Türk – İran ilişkileri" **Atatürk Araştırmaları Dergisi (1919-1925) C. XVI, S.48**, Ankara, 2000, s.773-793.

.....; "Türkiye – İran ilişkileri (1945-1947)" **Çağdaş Türk Diplomasi 200 yıllık süreç Ankara Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim, Sempozyuma sunulan Tebliğler**, Ankara 1999, s.508-514.

DEFTARİ, Ferhad; "Development Planing in İran: A Historical survey", **İranian Studies**, Autumn, 1973 s.176-179.

DEMİREL, M. Arif; "Türkiye – İran ilişkileri üç olay üç lider 1930-1960-1996 Atatürk – Mendres – Erbakan", **Yeni Forum**, Ankara, 1996, s.2.

EREN Ö. Cenap; "U.A. Kosogouski'nin Tahran Notları", **Belleten**, C.51, Ankara, 1987, s.982, 983.

ERİM, Neşe; "1970 – 1790 Arasında Osmanlı- İran Ticareti, **V. Milletler arası Türkiye Sosyal İktisat Tarih Kongresi Tebliğler** Ankara, 1990, s.572-577

FEHMİ, Cihangir; "Atatürk Devrimlerinin Uluslar arası Etkisi", Ankara, 1994, s.2466 (XI. Türk Tarih Kongresinden Ayı Basım)

FULLER, Graham E.; "Kürtlerin Kaderi", **Avrasya Dosyası**, (Rusya Özel), s.144.

- GÜNALTAI, Şemsettin; "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu, **Belleten** C.7-5-2, Ankara, 1943.
- HATEMİ, Hüseyin; "Türk – İslam İlişkilerinin önemi" **Avrasya Dosyası** C.2 s.2, Ankara, 1995, s.156-30
- HOYİ, İbrahim; "Dünkü İran ile Bugünkü İran", **Vakit Gazetesi**, 16 Haziran 1934, s.7.
- HAUSSİG H. Wilhelm; "İran Hudut Bölgelerinde İndocerman ve Altaylı Göçebe Kavimler" **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.103, İstanbul, 1996. s.6.
- KALAFAT, Yaşar; "Azerbaycan – İran Bağlanmında Güney Kafkasyada Etno Sosyal Yapı" **Avrasya Dosyası** C.7 S.1 s.228-229.
- KRAMER, J.H.; "İran" **İ.A. C.5/2 Eskişehir**, 1995, s.1013.
- KÜÇÜK, Cevdet; "İran – Irak Hududunu Belirleyen 1913 tarihli İstanbul Protokolü" **Doğumunun 100. yılında Atatürk'e Armağan**, İ.Ü. Edebiyat Fak. İstanbul, 1981, s.253.
- LEWİS, Bernard; "From War to War", **The Middle East**, Londra, 1995, s.345.
- MEMİŞ, E – KÖSTÜKLÜ, N. ; "Ortadoğu – Anadolu İlişkileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C.89, İstanbul, 1994, s.142.
- MERCAN, M. Salih; "18. yüzyılda İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı ve arasında ittifak oluşturma çabaları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.124, İstanbul, s.2-3.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet; "Bir Türk Diplomati'nin XVIII. Yüzyıl Sonunda Devletler Arası İlişkilere Dair Görevleri" **Belleten** C.47, Ankara 1984, s.186.
- SARISAMAN, sadık; "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti ve Def-i İslam Cemiyeti", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.115, İstanbul, 1998, s.137.

- SOYSAL, İsmail; “Sadabat Paktı”, Çağdaş Türk Diplomasi 200 yıllık süreç,
Ankara Türk Tarih Kurumu, **15-17 Ekim 1997 sempozyumuna
sunulan tebliğler**, Ankara, 1999. s.327-336.
- TOMANBAY, Mehmet; “İran Ekonomisi” **Dış Politika Dergisi**, c.V. S.3, Ankara,
1994, s.125.
- UYGUNER, Muzaffer; “Memduh Şevket Esendal’ın Tahran günlüğünden”,
Mülkiyeliler Birliği Dergisi” C.XX, S.187, Ankara, 1996, s.61.
- ZAİM, Sabahaddin; “Türkiye’nin İslam Ülkeleriyle Dış Ticareti”, Ankara, 1994, s.
2466. (XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım)

V.İNTERNET SAYFALARI

<http://www.irankulturevi.com/turkçe/iran/tarih.html>

<http://www.kadinvizyon.com/article.html>

EKLER

Ek 1 : Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Andlaşması (1926)

Bir yandan Türkiye,

Öte yandan İran,

Çağdaş yüzyılın her iki ulus için ortaya koyduğu gereksinim ve zorunluluklara uymak üzere, bugünkü dostluk ve kardeşliklerini güçlendirme gereğine inanarak, içten ilişkilerinin somut koşullarını saptamak için aralarında bir Dostluk ve Güvenlik Andlaşması yapmağı kararlaştırmışlar ve bu amaçla, Tahran Kentini görüşme yeri olarak seçip yetkili Temsilciler olmak üzere;

Sayın Türkiye Cumhurbaşkanı:

İran'da Türkiye Büyük elçisi Memduh Şevket Bey'i,

İran Yüce Şahı:

Başbakan Sayın Mehmet Ali Han Furugi ile Dışişleri Bakan Vekili Sayın Davut Meftah'ı atamışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler, yönetimine uygun görülen yetki belgelerini verıştikten sora, aşağıdaki maddelerin karalaştırmışlardır:

Madde 1 - Türkiye Cumhuriyeti ile İran – Devleti arasında ve bunun gibi, iki Devletin uyrukları arasında bozulmaz bir barış, içtenlik ve sonsuza dek dostluk olacaktır.

Madde 2 - Bağitlı Taraflardan birine karşı üçüncü bir yada birkaç Devlet bir askersel eyleme girişince, öteki Bağitlı Taraf tarafsız kalmağı yükümlenir.

Madde 3 - Bağitlı Taraflardan her biri ötekine karşı hiçbir saldırıda bulunamamağı; üçüncü bir yada birkaç Devletle öteki Bağitlı Tarafa yada onun ülkesinin askersel ve deniz güvenliğine karşı yöneltlen siyasal, ekonomik, yada parasal hiçbir ittifak ve andlaşmaya katılmadığı yüklenir. Bundan başka Bağitlı taraflardan her biri öteki Bağitlı tarafa karşı yöneltlenmiş herhangi bir düşmanca eyleme katılmamağı yükümlenir.

Madde 4 - Üçüncü bir yada birkaç Devlet Bağitlı Devletlerden birine karşı düşmanca bir eyleme ve askersel eyleme giriştiğinde, öteki Tarafın topraklarından asker, silah ve savaş gereçleri geçirmek yada savaş gereci sayılan yiyecek, hayvan vb. sağlamak ve geri çekilen silahlı kuvvetlerin taşınması ve geçiş için yararlanmak yada halkını

kışkırtarak ve özendirerek kendi amaçları için kullanmak, yada askersel keşifler yapmak için söz konusu Devletin tarafsızlığını bozmağa kalkarsa, bu Devlet girişilen eylemlere karşı tarafsızlığını silahla korumak zorundadır.

Madde 5 – Bağlıklı Taraflar, kendi ülkeleri içinde öteki Taraf ülkenin kamu güvenliği ve düzenini bozmak yada hükümetini devirmek amacını güden kuruluş ve örgütlerin oluşturulmasını yada yerleşmesini ve bunun gibi, öteki ülkeye karşı propaganda yada başka bir yoldan mücadele amacını güden kişiler örgütlerin yerleşmesini kabul etmemeği yükümlenirler.

Madde 6 - Bağlıklı Taraflar sınır bölgeleri halkının esenlik ve güvenliğini sağlamak amacıyla, sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yarata geldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır.

Bu önlemler iki Taraf Hükümetlerince ayrı ayrı yada, gerekli olduğunu görürlerse, birlikte alınacaktır.

Madde 7 - Bağlıklı Taraflar, iş bu Andlaşmanın yapılması gününden başlayarak en geç 6 ay içinde, Ticaret, Konsolosluk, Gümrük, Posta ve Telgraf, Oturma ve Suçluların geri verilmesi Sözleşmeleri yapılmasına girişmek konusunda anlaşmışlardır. Bu Sözleşmeleri yapmak için Tarafların yetkili Temsilcileri Tapran'da toplanacaktır.

Madde 8 - Bağlıklı Taraflar arasında ortaya çıkıp düzgülü diploması yolundan çözülemeyen uyuşmazlıkların çözümü için başvurulacak yöntemler saptanacaktır.

Madde 9 - Şurası kararlaştırılmıştır ki, Bağlıklı Taraflardan her biri iş bu Andlaşmadaki karşılıklı yükümler dışında, öteki devletlerle her türlü ilişkilerinden hareket serbestliğine bütünüyle sahip olacaktır.

Madde 10 – Bu Andlaşma Türkçe, Farsça ve Fransızca dilleriyle yazılmıştır. Anlaşmazlık durumunda, Fransızca metin geçerli olacaktır.

Madde 11 - İş bu Andlaşma imzası gününden başlayarak geçerli olup, en kısa zamanda Bağlıklı Tarafların Millet Meclislerinin onayına sunulacak ve onaylanan örnekler Tahran'da verilecektir.

Andlaşmanın gezerlik süresi 5 yıl olacaktır. Eğer Andlaşma, bu 5 yıllık sürenin betiminden 6 ay önce Bağtılı Taraflardan biri yada ötekince ortadan kaldırıldığı bildirilmezse, kendiliğinden bir yıl daha yürürlükte sayılacak ve ortadan kalkması ancak 6 aylık sürenin bitiminden sonra geçerli olacaktır.

İki Taraf yetkili Temsilcileri yukarıda yazılı on bir Maddenin hükümlerini kabul ederek, bu Andlaşmayı imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

Kaynak:

İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt., (1920-1945), Ankara, 1983, s.276-278.

Ek II : 22 Nisan 1926 Günlü Türkiye – İran Andlaşmasına Ek Protokol (1928)

Türkiye Cumhuriyeti ile İran İmparatorluğu, aralarındaki sayasal ve ekonomik bağları sıklaştırmak ve güçlendirmek isteğiyle, 22 Nisan 1926 günlü Türk – İran Dostluk Andlaşmasını bütünlemek gereğini düşünüp iş bu Protokol'ün yapılmasını kararlaştırmışlar ve yetkili Temsilcisi olarak;

Sayın Türkiye Cumhurbaşkanı :

Türkiye Cumhuriyetinin Tahran Büyükelçisi Sayın Memhud Şevket Bey ile Moskova Büyükelçisi Sayın Mehmet Tevfik Bey'i :

İran Yüca Şahı .

Dışişleri Bakan Vekili Sayın FEthullah Han Pakrevan'ı, atamışlardır.

Adı geçen yetkili Temsilciler yetki belgelerini veristikten ve onları yöntemine uygun bulduktan sonra, aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır :

Madde – 1 Bağlıklı Taraflardan biri, üçüncü bir yada birkaç Devletin düşmanca bir eylemiyle karşılaşır, öteki Taraf duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecektir. Eğer, bu çabaya karşın savaş bir oldubitti olursa, Bağlıklı Taraflar, yüksek çıkarlarına uygun düşecek durumu aralarında, özenle ve anlayış içinde yeniden incelemeği yükümlenirler.

Madde – 2 Bağlıklı Yüksek Taraflar ekonomi alanında aralarında sıkı işbirliği koşullarını en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmışlardır. Kuşkusuz, bu işbirliğinin gerçekleşmesinde araçları seçimi ve kullanılması ile, iki Tarafın ülkeleri üzerinden serbestçe transit geçiş sorunu ve iki Taraf arasında her türlü ulaşım araçlarının kurulması, Bağlıklı Yüksek Taraflarca atanacak yetenekli uzman Temsilcilerce özenle incelenecektir.

Bu hükümlere olan inançla, iki Bağlıklı tarafın yetkili temsilcileri, 22 Nisan 1926 günü Tahran'da imzalanan Dostluk ve Güvenlik Andlaşmasının ayrılmaz bir parçasını oluşturan ve Türkçe, Farsça ve Fransızca dillerinden ikişer örnek hazırlanmış olan bu protokül'ü imza etmişlerdir.

Anlaşmazlık olursa Fransızca metin geçerli olacaktır.

Tahran'da, 15 Haziran 1928 günü düzenlenmiştir.

İmza Protokolü

22 Nisan 1926 günü Türkiye ile İran arasında imza edilen Dostluk ve Güvenli Andlaşmasına bağlı Protokol'ün imzası için 5 Haziran 1928 günü öğleden sonra saat 9'da Dışişleri bakanlığında toplandı.

Türkiye'nin yetkili Temsilcileri:

Türkiye Cumhuriyetinin Tahran Büyükelçisi Sayın Memduh Şevket Bey ve Moskova Büyükelçisi Sayın Mehmet Tevfik Bey:

İran'ın Yetkili Temsilcileri:

Dışişleri Bakan Vekili Sayın Fethullah Han Pakrevan hazır idiler.

Yetkili Temsilciler yukarıda söz konusu Protokül'ü tüm noktaları üzerinde anlaşmış olduklarını saptamışlardır.

Yetkili Temsilciler, Metinleri yeniden okuduktan ve onların asıllarına ve yetki belgelerinin yöntemine uygun olduğunu saptadıktan sonra, bu protokül'ü imzalamış ve onu mühürlemişlerdir.

Kaynak:

İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt., (1920-1945), Ankara, 1983, s.279-280.

Ek III : Türkiye ile İran Arasında Dostluk Andlaşması (1932)

Bir yandan Türkiye Cumhuriyeti

Öte yandan İran Devleti

Aralarında uğur kaynağı olan öz dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek ve iki ülkenin genel ilişkilerine ilişkin 22 Nisan 1926 günlü Dostluk ve Güvenlik andlaşmasındaki maddelerin hükümlerini yeni bir dostluk andlaşmasına yeniden koymak isteğinde olduklarından bu amaçla, yetkili temsilcileri olarak;

Sayın Türkiye Cumhurbaşkanı :

Dışişleri Bakanı ve İzmir Milletvekili Sayın Dr. Tevfik Rüştü'yü;

Sayın Ala Hazreti Hümayun İran Şeyhinşahı:

Dışişleri Bakanı Sayın Mirza Muhammed Ali Han Forugi'yi, atamışlardır.

Bu yetkili Temsilcilere, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini verıştikten sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır:

Madde – 1 Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti ve iki taraf uyrukları arasında bozulmaz bir barış ile, içtenlikle ve sürekli bir dostluk var olacaktır.

Madde – 2 Bağtılı Yüksek Taraflar, her birinin diploması ve konsolokluk Temsilcilerinin ötekinin ülkesinde, karşılıklı olma koşulu ile, Devletler Hukuku kuralları ve yapıla gelişi çerçevesinde işlem görmeği sürdürmelerini ve bu işlemin, her durumda ve gene karşılıklı olma koşulu ile, en çok gözetilen ulusun diploması ve konsolokluk temsilcilerine tanına işlemden daha as elverişli olmamasını kabul ederler.

Madde – 3 Bağtılı Yüksek Taraflar, ülkeleri arasında konsolosluk, ticaret, gümrük ve gemilerin gidiş – gelişine ilişkin ilişkilerini her birinin uyruğunun ötekinin ülkesinde yerleşme ve oturma (residence et du séjour) koşullarını, Devletler Hukuku kuralları ve yapıla gelişine uygun olup bütünüyle karşılıklı olma ülkesine göre, sözleşmelerle düzenlemek konusunda anlaşmışlardır.

Madde – 4 İş bu andlaşma onaylanacak ve onay belgeleri en kısa bir zamanda Tahran'da verışilecektir. Andlaşma, onay belgelerinin verışimi üzerine yürürlüğe girecektir.

İki Taraf yetkili Temsilcileri, yukarıdaki Maddeler hükümlerine inançla, bu Andlaşmayı imzalamış ve mühürlemişlerdir.

Ankara'da 5 Kasım 1932 günü iki örnek olarak düzenlenmiştir.

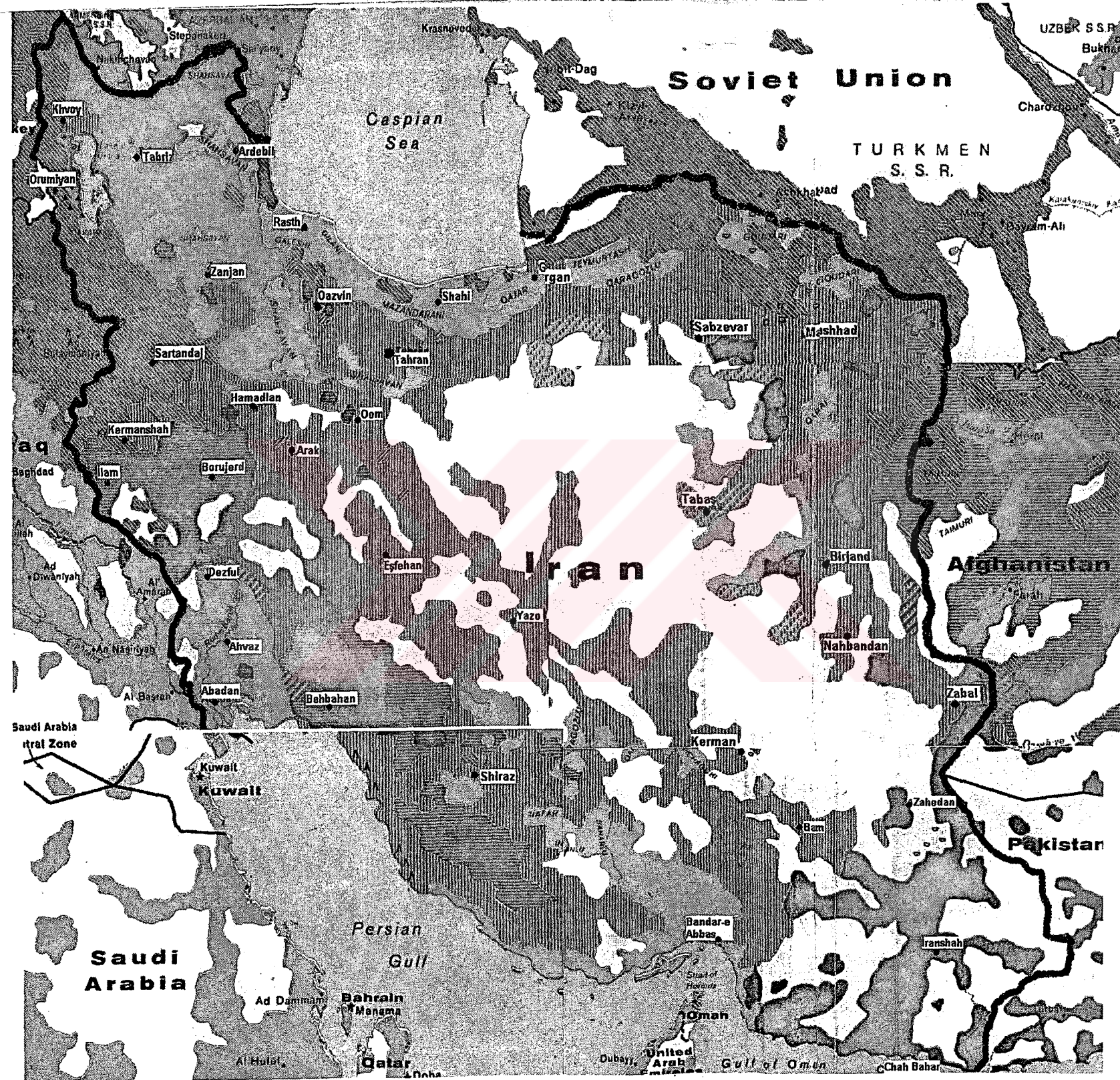
Kaynak:

İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt., (1920-1945), Ankara, 1983, s.422-423.

Ek IV: İran'ın Önemli Merkezlerini Gösteren Harita

Ek V: İran'ın Etnik Dağılımını Gösteren Harita

Ethnolinguistic Groups

Groups in Iran

ALTAIC FAMILY

Turkic

Turkoman/Turkmen	Azerbaijani (Azeri)
Qashqai (Kaşar)	Afshar (Avşar)
Other	(significant groups identified on map)

INDO-EUROPEAN FAMILY (Hint - Avrupa Ailesi)

Iranian

Talysh	Bakhtiari
Lur (Lor)	Tajik (Tacik)
Hazara (Hazar)	Chahar Aimak (Qashghar, Taimuri)
Baluch/Beluch (Beluci)	Dagestani (Tat) (Dağıstan)
Kurd (Kürt)	Persian (Farsi)
Pashtun/Pushtun	Other
	(significant groups identified on map)

Armenian

Armenian (Ermeni)

HAMITO-SEMITIC FAMILY

Semitic

Arab (Arap)	Assyrian

Groups Only In Surrounding Countries

ALTAIC FAMILY

Turkic

Uzbek (Özbek) (Soviet Union, Afghanistan)	Turk (Türk) (Turkey)

INDO-EUROPEAN FAMILY

Slavic

Russian (Rus) (Soviet Union)	Iranian (Farsi)
	Chahar Aimak (Hazaru Aimak) (Afghanistan)

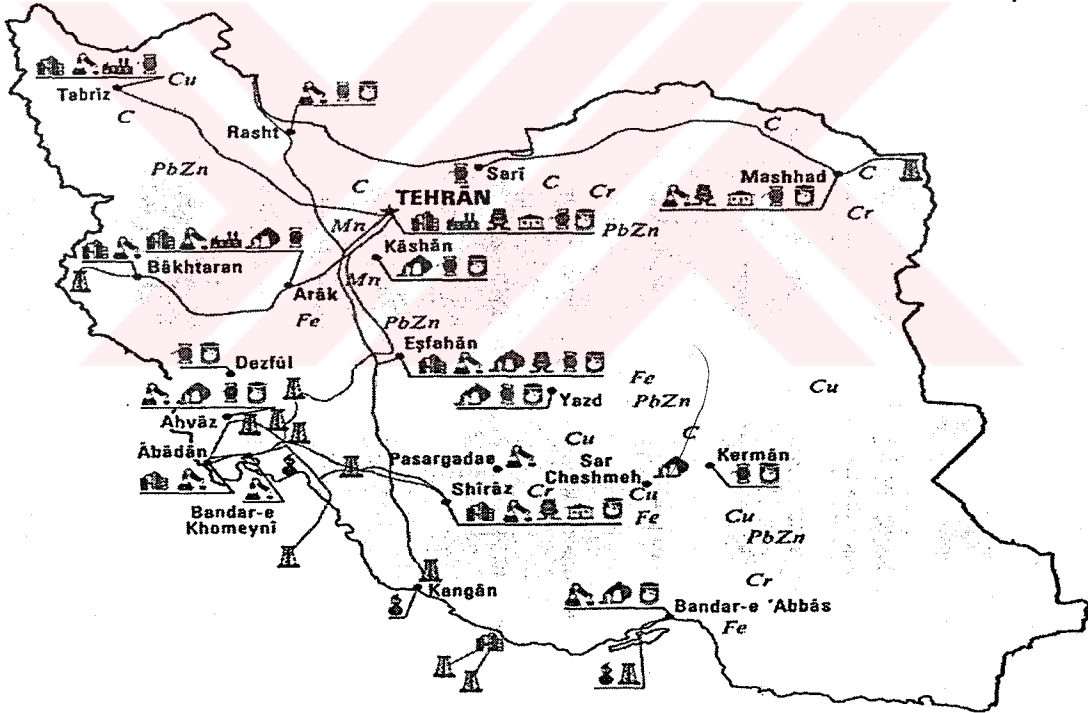
Ek VI: İran'ın Ekonomik Yapısını Gösteren Harita

Economic Activity

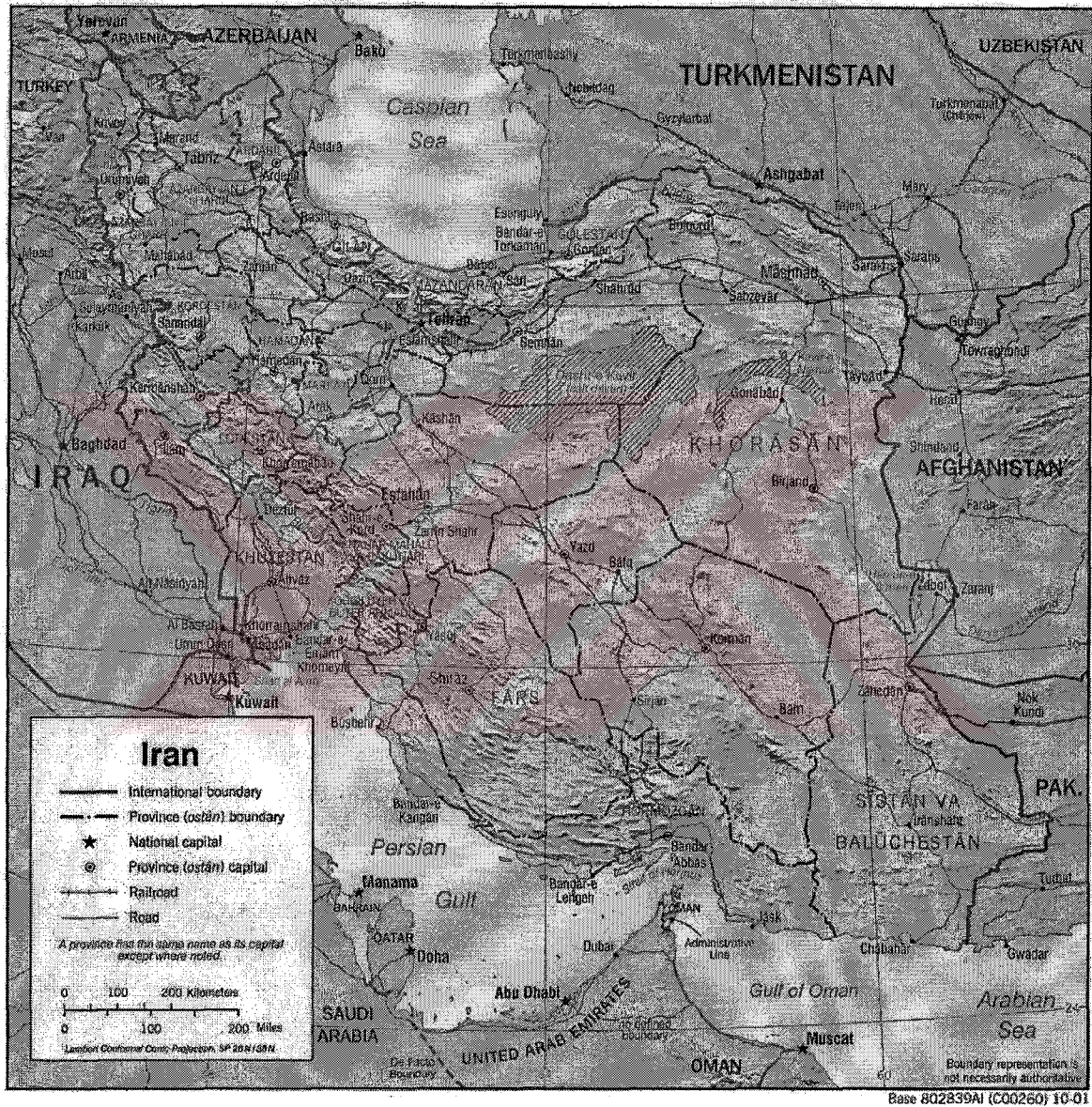
INDUSTRY	
 Petroleum refining (Petrol Rafinerisi)	 Cement (Çimento)
 Chemicals (petrochemicals (Kimyasallar-Petrokimya ve and fertilizers) Gübreler)	 Light industry (Hafif Sanayi) (jewelry and ceramics) (Mücevher ve Seramik)
 Liquefied natural gas (Sıvı Doğal Gazlar)	 Textiles (Tekstiller) (rugs and clothing) (Halı ve Elbise)
 Heavy industry (Ağır Sanayi) (automobile assembly, machine tools, and large appliances)	 Food processing (Yiyecek İşletmeleri)
 Metal processing (steel, (Metal Maden İşletmeleri) copper, and aluminum)	Major pipeline (Ana Boru Hatları) Oil (Petrol-Benzin) Gas (Gaz)

MINERAL DEPOSITS

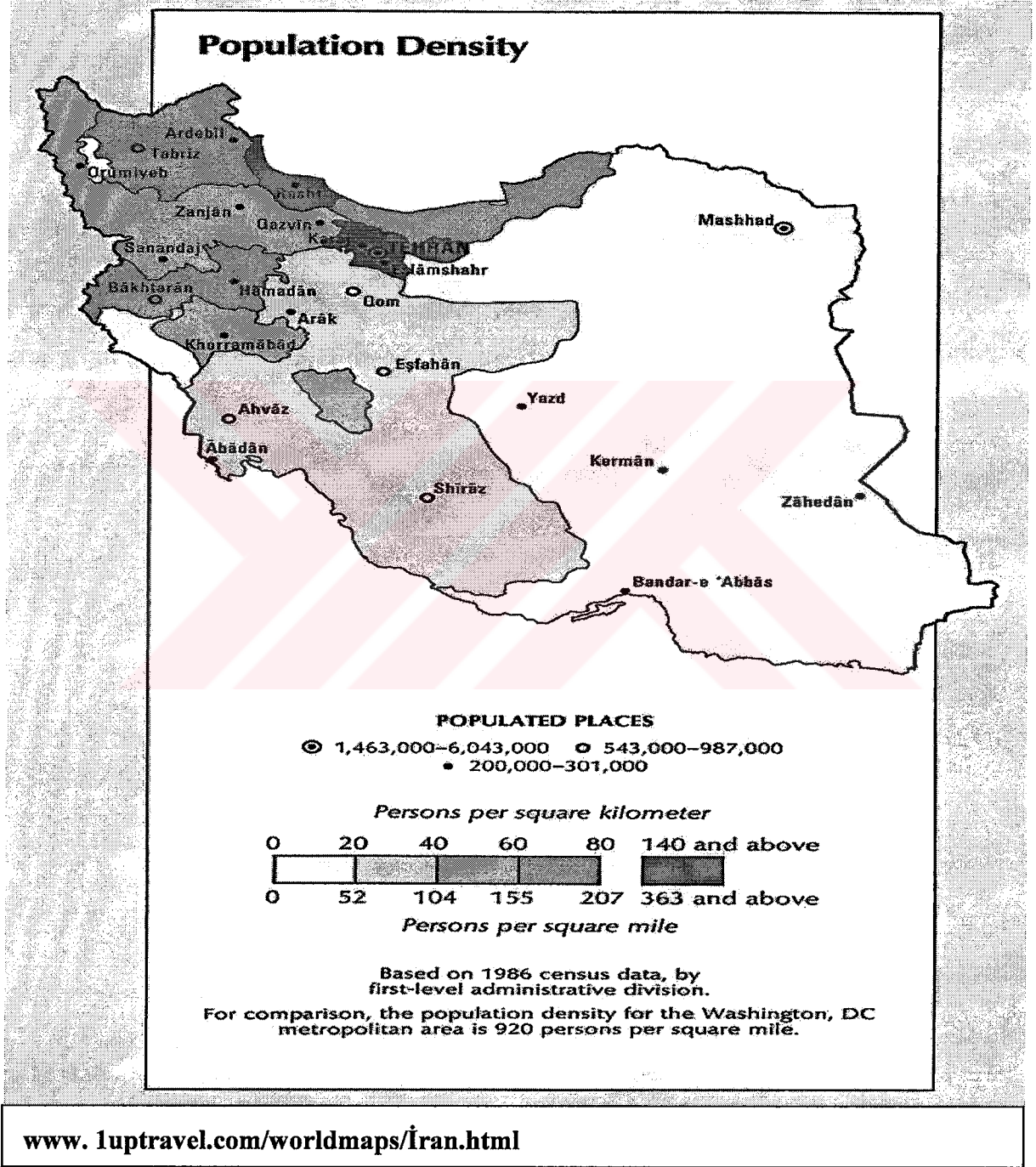
Oil (Petrol-Benzin)	Cu Copper (Bakır)
Gas (Gaz)	Fe Iron (Demir)
Cr Chromite (Krom)	PbZn Lead and zinc (Kurşun ve Çinko)
C Coal (Kömür)	Mn Manganese (Magnezyum)

Ek VII : İran'ın Fiziki Durumunu Gösteren Harita

Ek VIII : İran'ın Nüfus Yoğunluğunu Gösteren Harita

Ek IX : İran Şah'ının Türkiye'yi Ziyareti Esnasında Mustafa Kemal Atatürk ile Görüşmesini Gösteren Bir Fotoğraf

Vakit Gazetesi. 19 Haziran 1934.

ÖZGEÇMİŞ

1963 yılında Elazığ İli Palu İlçesine bağlı Durmuşlar köyünün İncedal Mezrasında doğdum. İlkokulu Tabanözü Köyü, Ortaokulu Yurtbaşı, Liseyi ise Elazığ Mehmet Akif Ersoy Lisesinde okudum. 1983- 1984 Eğitim Öğretim yılında Fırat Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde Yüksek öğrenimime başladım ve 1987 yılında mezun oldum. 1989 – 1990 Eğitim - Öğretim yılında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde Yüksek Lisans programına başladım. 1992’de “Misak-ı Milli” adlı tez ile mezun oldum. 1996 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalında Doktora programına başladım. Halen Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bir orta öğretim kurumunda Tarih öğretmeni olarak görev yapmaktayım.

Mehmet KAYA